

*Абдулла Қодирийнинг
110 йиллик таваллудига
бағишланади*

**АДАБИЁТ • БАДИИЯТ
АБАДИЯТ**

хотиралар
бадиалар
мақолалар

Нашрга тайёрловчи
Хондамир Қодирий

2004

«Янги аср авлоди»

*Абдулла Қодирийнинг
110 йиллик таваллудига
бағишланади*

АДАБИЁТ · БАДИИЯТ

АБАДИЯТ

хотиралар
бадиалар
мақолалар

Нашрга тайёрловчи

Хондамир Қодирий

ИБН 3946

«Янги аср авлоди», 2004

ISBN 5-633-01645-9

АБАДИЯТГА ҚОДИР АДАБИЁТ

Ўзбек раманчилигининг буюк бобокалони тавалудига 110 йил бўлибди. У кишининг инсонийлиги, эркпарварлиги, миллатпарварлиги, ижодининг беқиёслиги, бир сўз билан айтганда, барча улуғларга хос фазилатлари ҳақида жуда кўп адолатли таърифлар айтилган.

Беихтиёр, Қодирий ҳам бугунги кунларни кўрса эди, деб армон қиласан, киши. Бобомиз ва унинг сафдошлари бу кунларни қандай кутиб олар эди?

Дарвоқе, армон... Армон — ушалмаган эзгу ниятнинг фарзанди. Ҳазрат Навоий Юсуф ва Зулайҳо ҳақида туркий тилда дoston ёзиш нияти борлигини айтган экан. Абдулла Қодирий ҳам «Амир Умархоннинг канизи» ва «Намоз ўғри» номли тарихий романлар ёзишни ният қилган, улар учун материаллар тўплагани ҳақида дадам Ҳабибулла Қодирийнинг «Отam ҳақида» номли китобида жуда кўп маълумотлар бор.

Бир куни дадамдан: «Отангизни олиб кетишгандан кейин уйда қолган китоб қўлёзмаларини, ўша ёзмақчи бўлган «Амир Умархоннинг канизи» романи материалларини нега бошқа бирор жойга олиб бориб яшириб қўймагансиз?» — деб сўрганимда, у киши чуқур хўрсиниб: «Улар энди бизникига бошқа келишмайди, деб ўйлабман. Агар билганимда эди...» — дегандилар.

Таниқли олима Музайяна Алавия шундай деб эслагандилар: 1935 ёки 1936 йил эди. Бир куни Абдулла акани қизиқ ҳолатда кўрдим. Хонасида узоқ ўтириб, китоблар орасидан чиқиб келди. Кўзлари йиғлагансумон, аммо руҳи баланд эди. Ҳайрон бўлиб қолганимни сезиб: «Ўйлаб юрган романимни ёзиб битирсам, китоб бўлиб чиқса, қўрқаманки, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»ни ҳеч ким ўқимай

қўядими, дейман», — деди.

Адибнинг режасига кўра, бу романда Туркистон хонлари Амир Умархон, ўғли Муҳаммад Алихон ва Амир Насруллохон ўрталарида бир гўзал каниз туфайли ўтган фожиали тарих баён қилиниши керак эди. Китобхонлар яхши билишадики, «Меҳробдан чаён» романида бу гўзал канизак ҳақида кўпгина қайдлар мавжуд.

Дадамнинг ва Музайяна Алавиянинг хотираларидан маълум бўладики, «Амир Умархоннинг канизи» романи адибнинг ниятида бадиий жиҳатдан «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» дан кўра янада юксак бўлиши кутилган асар эди. Шу сабабли ундаги канизак образи Кумушдан ҳам гўзалроқ, жозибалироқ тасвирланиши лозим бўларди. Ҳозир ўзбек романчилигида Кумушдан латифроқ образни тасаввур қила олмаймиз. Кумуш ўзбек қизининг гўзаллиги, оқиллиги, ҳаёси, ибоси, севги — ю, садоқати рамзига айланиб кетган.

Ислорий таълимотда Оллоҳ таоло барча кўркни юз улуш қилиб, тўқсон тўққиз фоизини Момо Ҳавога берди, қолган бир улушини яна ўнга бўлиб, тўққиз қисмини Юсуф а.с.га, қолган бир улушинигина одамларга берди, дейилади. Балки Қодирий ҳам бир адиб сифатида тангри берган қалбидаги гўзалликнинг тўқсон тўққиз фоизини ана шу канизак қиёфасида кўрмоқчи бўлгандир. Балки ана шу мураккаб вазифа роман ёзилишини кечиктиргандир.

Афсуски биз гўзаллик ва унга кишиларнинг турлича муносабатлари, унинг инсон, халқ тақдирига таъсири янада латиф, янада бадиий юксак тасвирланган асардан маҳрум бўлганмиз.

Балки, адиб ўзига ҳаддан зиёд талабчан бўлмаганда, ҳар бир сўз устида машаққат чекмаганида, бу роман ёзилиб қолармиди.

Гап Қодирийнинг сўзга муносабати ҳақида кетар

экан, дадам Ҳабибулла Қодирийнинг бир эсдалиги ёдимга тушаверади.

У кишининг айтишларича, дадалари «Ўткан кунлар» романини ёзиб битиргач, қўлёзмани Ўзбекистон Давлат нашриётига чоп этишга топширадилар. Нашриётчилар асарни жуда яхши қабул қилишади, қўлма – қўл ўқиб чиқишади. Бироқ бир мулоҳаза туғилади. Асарни таҳрирга бериш лозимми, йўқми? Агар лозим бўлса, бу вазифани — муҳаррирликни кимга топширса бўлади? Чунки ўша даврда (балки ҳозир ҳам) равон таълифда, чиройли услубда ва ёрқин ифодада дадамдан устунроқ киши бўлмаган, десам муболаға бўлмас. Бинобарин асарни ҳар кимга ҳам топширса бўлмас. Ўйлашиб муҳаррирликни профессор Фитратга таклиф қилмоқчи бўлишади. Баъзан дадам ҳам Фитратни тилини мақтаб қолардилар. Шу сўзлари ёдимда. Бир куни мен Фитратни «Қиёмат» номли китобини ўқиб ўтирган эдим. Дадам китобни қўлимдан олиб, ундан бир неча сатр ўқидилар ва дедилар: «Буни қара, жумлалари қандай ихчам, пишиқ тузилган, ундан бирор сўзни ололмайсан ҳам, қўшолмайсан ҳам». Кетидан болаларга хос мақтаниб: «Менинг ҳам тузган жумлаларимга бирор сўз қўшиб ёки олиб ўзгартириб кўр — чи, қилолмайсан...» — деб фахрланиб қўйдилар.

Хуллас, таклифга Фитрат домла: «Хўп, Жулқунбой асарига қалам уриб бузиб бергин десанглар, марҳамат таҳрир қилай», — деб жавоб беради.

«Китобларингизга нега муҳаррирлар номи қўйилмаган? — деб сўраганимда дадам шу гапларни айтган эдилар» — деб қўйдилар дадам.

Мен бир куни яна дадамдан сўрадим: «Обид кетмон»дан кейин икки — уч йил вақт ўтибди. Ўзингиз айтгандек материал — маълумотлари ҳам, шакли ҳам деярли тайёр экан, келажакни ўйлаб нега ўша романни ёзиб қолдирмаганлар?

У киши ётган жойларида бироз узоқларни ўйлаб қолдиларми: «— Ким учун ёзарди?» — дедилар... Бироздан кейин кетидан: «Балки, шу кунлар келишини билганда ёзиб қолдирармиди?» — деб қўшиб қўйдилар. У киши ҳам, мен ҳам бошқа ҳеч нарса демадик. Дадамнинг айтишларича ўша охириги йилларда дадалари деярли кўчага чиқмас, уйда қолган эканлар...

Яна бир қайд: «Кейинги йилларда камолга етган авлод бир пайтлар, аниқроғи «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1930 йил 275 — сонисида: «Билим юртларимизнинг баъзи бирларининг «ҳожат» — хоналарида кўринатурғон «нафис адабиётлар», «ваҳималик карикатуралар» эса мешчанлик, обивателликнинг турмушда акс этган қабиҳ манзарасидир. Буларни суғоратурган тарихий чашма — Фарҳодлар, Мажнунлар, Лайлилар, Ширинлар, Отабек, Мирзо Анварлар ва Кумуш билан Раънолардур...» — каби сўзлар ёзилганига ишонмасам ҳам керак.

Афсуски, Қодирий сарбонлик қилган Юсуфбек хожи, Ўзбек ойим, Отабек, Мирзакарим қутидор, Кумуш, Мирзо Анвар, Раъно ва ҳоказоларнинг карвони шаънига бундан ҳам баттарроқ сўзлар айтилган, бундан ҳам қаттиқроқ ҳурганлар.

Бу сўзлардан мақсадимиз ушбу китоб аввалида адибнинг ижоддаги режа ва орзуларини бир эслаб ўтиш, Улуғимизнинг орзулари ҳам абадиятга таалуқлигини, унинг асарлари итлар ҳурсалар ҳам мангуликка кетаётган карвон эканлигини қайд этишдир.

Баъзан дадам ёстиққа ёнбошлаб ётатуриб, «Меҳробдан» ўқичи деб қолар эдилар. Менга айниқса «Янги ҳунар» боби ёқар эди. Бу бобни ўқишни бошлаганимдаёқ дадамнинг ҳорғин, ўйчан чеҳралари очилиб, Маҳдумнинг ҳовлида туриб олиб қилаётган

қилиқларидан, гапларидан кула бошлар эдик.

«— Тамаъ ўзи кўб мазмум суфат... Чунончи, азза ман қанаъ, залла ман тамаъ... Отаси марҳум ҳам беҳад таъмакор эди. Ит еганини қусиб, ўғли ундан ҳам расвороқ чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан кичиги бир — биридан баттар... Муфт ариза ёздирибсан, кетабер. Яна бу ўртада зиёфат ба чи маъни?!»

Шу жойларини ўқиётганимда эса гўё Маҳдум бу таъналарни шу ҳовлимизда гапириб келаётгандек, уни кўриб туриб кулганимдан қўлимдаги китобни ўқиёлмас эдим.

Дадам эса қаҳ — қаҳ уриб эмас, сезиб турибман — Маҳдумнинг ҳолатини томоша қилиб туриб ич — ичларидан, яйраб — яйраб, кўзларидан ёшлар оқиб кулар эдилар. Дадам кула — кула «ўқи — ўқи», дер эдилар. Мен ўқиёлмас эдим...

— Дада, — дедим, — Бувамни тиллари бунча аччиқ бўлмаса, иллоти одамлардан бунчалик нафратланмасалар. Лекин шу билан бирга ўзбекнинг турмушини, санъат маърифатини бунча кўз — кўз қилмасалар дедим.

— Уни фожиаси ҳам шунда — да, — дедилар дадам. — Буванг узукка қўйилган кўзлардан бири, бу кўз қандай қимматли тошдан қўйилганини ҳали билишмайди, кейин билишар... — дедилар.

Бу гапларни бўлиб ўтганига йигирма йиллардан ошди. Моҳиятан адиб ижодининг қиммати ёзилмай қолган асарларсиз ҳам заррача камаймайди. Унинг янги — янги жилolari кашф этиб борилаверади. Ушбу китобдаги мақолалар ўша орзулар ҳақиқатидан бир баҳя бўлса керак.

Абдулла Қодирий абадиятини унинг худо берган салоҳияти, адабиётдаги бадий маҳорати таъминлаб берди.

Хондамир Қодирий

КЕЧМИШ

Буюк ва ҳокисор Қодирийга

Чирандиму топарга ёруғ дунё тилсимин,
Тирноғим не жисмдан — шуни билолмай ўтдим.
Ҳар хасу гиёҳнинг сўраб ҳақиқий исмин,
На замин, на самодан жавоб ололмай ўтдим.

Ҳузурланиб қувондим эгик ниҳолни розлаб,
Ҳузурланиб қувондим бузилган инни созлаб,
Ҳузурланиб қувондим ётлар ишқин баёзлаб,
Фақат болам сочини тўйиб силолмай ўтдим.

Тиламчининг нонини асрамоққа шошилдим,
Чумолининг донини асрамоққа шошилдим,
Қизғалдоқнинг жонини асрамоққа шошилдим,
Бироқ ўзим ўзимга қалқон бўлолмай ўтдим.

Топа олдим на дўсту на ғанимнинг мардини,
Шарт қўймадим жўрамга, жим бажардим
шартини,
Гоҳ қуллигин унутдим қулдор айтса дардини,
Гоҳ ҳазинни кулдириб, ўзим кулолмай ўтдим.

Кўзлари гул турк азал Тангритоғда беланди,
Энасойга терс оқиб, Истанбулда қаланди,
Жаъми туркий қавмга тилим туркча эланди,
Афсус акал — укални меҳрин улолмай ўтдим.

Тарихимни титкилаб садо билан олишдим,
Бугунимни турткилаб хато билан олишдим,
Келажагим куткилаб «худо» билан олишдим,
Қисмат ила низосиз суҳбат қилолмай ўтдим.

Ватанимга жаҳоннинг иззатларин тиладим,
Ғариб элимга эркнинг лаззатларин тиладим,
Авлодимга пирларнинг хизматларин тиладим,
Худойимдан ўзимга умр тилолмай ўтдим.

КУМУШБИБИ НОЛАСИ

Сизга бир армон бўлай, золим бегим,
Жайрон бўлай, қувлаб етиб олинг бегим,
Марғилоннинг йўлига бошим қўйиб
Жон берай, Зайнаб билан қолинг бегим.

Қани ул, қайрилма қош Кумуш деманг,
Бағри гул, бағри оташ Кумуш деманг.
Кўзларинг нега ёш Кумуш деманг,
Бир кўрай, Зайнаб билан қолинг бегим.

Сифмадим кундошнинг бу тош шаҳрига,
Дош беролмам бу қарошлар заҳрига.
Ёрдан айрилдим қаро ер бағрига,
Жо бўлай, Зайнаб билан қолинг бегим.

Сен нечун тўлғонасан куйган кўнгил,
Отабекни жонидан суйган кўнгил.
Яшнагайми бир қучоқда икки гул?...
Мен сўлай, Зайнаб билан қолинг бегим.

Ёргинам рухсорига жоним фидо,
Бу жаҳонда бориға жоним фидо.
Хайр эй, ширин забоним алвидо,
Мен ўлай, Зайнаб билан қолинг бегим.

Сизга бир армон бўлай, золим бегим,
Жайрон бўлай, қувлаб етиб олинг бегим,
Марғилоннинг йўлига бошим қўйиб
Жон берай, Зайнаб билан қолинг бегим.

ДАВР СОҲИБИ

Маълумки биз Туркистон ўзбеклари ўз тарихий ўтмишида ўзбек миллати бўлиб шакилланишидан олдин туркий ҳалқларнинг бир бўлаги эдик. Тарихдан ўрганишимизга кўра бу жараённинг уч минг йилдан ортиқ тарихи борлигини Ўрхун катабаларидан билмоқдамиз. Бу халқ улуғ Навоий, Бобур каби устодлар даврида камол топиб, гўзал адабий тилига эга бўлган ўзбек миллати бўлиб шакилланди...

Афсуски бу муборак ҳаракат кейинги жоҳил хонлар даврида тургунликка учраб қолган эди. Бунинг устига рус истилоси, ҳамда динни ниқоб қилиб кечинаётган жоҳил уламолар қўл остида қолган азиз элу улусимиз аламлар чекиб, оловларда ёнмоқда эди.

Абдулла Қодирий – Жулқунбой мана шу даврнинг фарзанди бўлиб етишди, унинг асоратдан қутулиш, миллий ривожланиш йўлимизда кўрсатган фидокорликларини назарда тутиб мен уни юқорида давр соҳиби деб атадим.

Абдулла Қодирий бу афсуснок кўринишни жиддият билан кузатиб турган миллий қаҳрамонларимиздан биридир. У киши бу фожиаларнинг негизи бўлган яқин ўтмишимизни «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» каби ўлмас асарларида тўлиқ тасвишлаб берди. Гўзал рўмонларида ўз замонасида ҳам бўлиб турган чиркин иллат сабабларини танқид остига олиб, Ўрта Осиё ҳалқларини, айниқса ўзбек ҳалқини уйғотмоқчи бўлди. Уйғотди ҳам. Миллий тилак йўлида дадил қадам қўйди. Адашмаган йўлида жонини фидо ҳам қилди.

Мен ҳар гал «Ўткан кунлар»ни мутолаа қилганимда гафлатда, ҳайратда қолган улус манзарасини кўриб, инсон ҳуқуқларининг олий мақсад билан, дард билан

ёзилганини кўриб, ўзбекона иймон — эътиқодимни тозалайман. Ишонч билан айтиш керакки Абдулла Қодирий қоронғу водийда қолган ҳалқимизга қуртулуш йўлини кўрсата олди.

Абдулла Қодирий шароит ижоби ўз фикрларини ихчам ифода этиб миллий орзуларини тафсилоти билан очиб бера олмаган бўлса — да, зукко улусимиз бу пайғомни ҳамон пайқаб миллий эркинликка олиб борадиган йўл сари қадам қўйди. Мана бугунги истиқлол шарафи бу муборак пайғомнинг натижасидир.

Шуни эслаб ўтиш жоиз бўлса керак, ўтган аср бошидан бошлаб ўзбек ҳалқи Навоий, Бобур давридаги миллий туйғусини қайталатдан тиклай бошлади, Русияга миллий тилагини ошкора ифода этиб, амалда араб ҳурофотчилигини ташлаб қайталатдан ўзбек миллати бўла бошлади. Мен шу йўлда бош қўйган Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдулҳамид Чўлпон, яна ушбу саҳифада ёдга олинмаган бу каби азизларимизни давр соҳиби, юлдузлари деб биламен.

Хулоса, азизлар, фожиали тарихимизнинг миллий озодлик йўлида хизмат қилиб шаҳид бўлган азизларимизнинг руҳи ҳамиша шод бўлсин, уларнинг маънавияти хузурида бош эгиб таъзим қилишни миллий, виждоний, инсоний бурчим деб билурмен.

ДИЛ СЎЗИ

Абдулла Қодирийдек буюк, аллома беназир адиб ҳақида сўз демоқ ёҳуд тавсифу таърифлари хусусида мулоҳаза юритмоққа биздек қалилул – бизоа, касирул – фазоҳа каслар учун не қадар тарки адаб бўлмоғи маълумдир. Илло Камина бир неча сатр бўлса – да, буюк адиб Абдулла Қодирийга бўлган муносабатим ва ул зотнинг баъзи хусусиятларидан ўтишни ихтиёр тутдим.

Бас, деюрманки, Абдулла Қодирийдек улуғ сиймога афсуски, бизнинг замонамизгача яшамоқ насиб бўлмабдур. Шу туфайлидин биздек китобхонларга ул жанобнинг жонли суҳбатларидин бевосита баҳраманд бўлмоқлик муяссар бўлмагандир. Бизлар фақат ёзиб қолдирган ва нашр этилган асарлари орқалигина ул кишини танидик ва шахсиятларини тасаввур этишга эришдик. Камина мазкур манбаларга асосланган ҳолда ул муҳтарам адибнинг ўзларига хос айрим хусусиятлари узра фикр юритишга журъат этдим.

Дейдиларким, Абдулла Қодирий ислом дини ва шарият пешволарини ўз асарларида кўп танқид остига оладилар. Баъзан динимиз шаънига шаккоклик қилаётгандек кўринади. Нима, ул кишида ислом динига нисбатан ихлос, этиқод иззат – ҳурмат кам эдими?!

Фақирнинг фикри ожизи бўйича ул зотдек алломани бу янглиғ таъна ва танқидга нишон қилишликнинг ўзи жаҳолат белгисидир. Зеро ул кишининг ибораларидан динга шаккоклик ёҳуд инкор этишлик хулосаси чиқмайди. Аксинча чуқур диний билим, исломий истилоҳларни пухта иктисоб этганлари боис аксарият ҳолларда сўз ўйини қилишга, мавзун

кенгроқ, балки илмийроқ тарзда ёритишга ҳаракат қиладилар. Аслини олганда, Абдулла Қодирий табиатан ҳақиқатпарвар инсон, ҳақиқат ҳар қанча аччиқ бўлмасин, улуғ адиб тилида баралла янграйди. Бу хусусда Қодирий ҳеч кимдан андиша қилмайдилар, ҳатто жамиятнинг етакчи кучлари бўлган хону бекларни, айниқса дин пешволарини танқид қиладилар. Чунки у киши ўз замонасидаги уламо, имом – хатиб, эшону маҳдумларнинг камчиликларидан ҳам воқиф эдилар. Улар ичида бойлик ёки мансаб учун виждони, балки имонини сотиб юборадиган лаганбардор шахслар борлигини ўз кўзлари билан кўрган, дин соҳасидаги таназул гувоҳи сифатида ачиниб, куюниб, мардонавор қалам тебратар эдилар. Шунинг учун қўлларидан келса ҳам муллаглик ё имомлик ёки диний асарнавислик қилишни ихтиёр этмасдан, балки жамиятдаги иллатлар ва разилликларни фош қилишга рағбатлари бисёр эди. Бу хусусиятда ул кишини Муқимийга ташбеҳ қилиш жоиз.

Дин пешволарининг суннат қолиб бидъат, хурофот ва турли иримлар ривожига сабаб бўлаётгани адиб виждонини қийнайди. Уларни танқид қиладилар, қилганда ҳам холис, халқ тилидан, жабрдийда фуқаро дилидан чиқувчи фигон шаклида ҳажвомуз тарзда тараннум этадилар. У киши аччиқ ҳақиқат куйчиси, дин ва миллат камчиликларининг ислоҳотчиси эдилар. Бу йўлдаги меҳнат ва заҳматлар қаршисида собитқадамлик ила устивор, бундан ўзлари ҳам мағрур, балки миннатдор эдилар. Ўз роҳат – фароғатларини кўзламас, аксинча ўзлари шаъмдек ёниб – куйсалар ҳам ўзгалар йўлини ёритиб беришни бахт деб билур эдилар. Ҳа, шу йўлда у киши қатағон қурбони ҳам бўлдилар. Бу мағлубият эмас, балки ғалаба эди. Зеро

Аллоҳнинг ўзи каломи шарифда: «Аллоҳ йўлида қурбон бўлганларни ўлик деб ҳисобламанг, улар Менинг ҳузуримда тирикдурлар ва Менинг неъматларимдан ризқланиб турурлар» — дея гувоҳлик беради. Ўша давр тузумининг мазлумлари саналмиш Беҳбудий, Мунаввар қори, Файзулла Хўжа, Акмал Икром, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир ва бошқа миллатимиз фидойилари тарихда шундай из қолдирдиларки, то рўзи маҳшар дунё аҳлига ибрат ва адолат мезонига йўл қидирувчилар шу издан борсаларгина Ҳақ ризоси ва олқишига сазовор бўлурлар. Валлоҳу аълам биссаваб.

ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИНИНГ ШОҲ АСАРЛАРИ *Икки романнинг 1992 йилги нашрига кириш сўзи*

Атоқли сўз санъаткори Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи ўзбек адабиётининг биринчи ва энг яхши — классик насрий асаридир. Худди Алишер Навоий сингари мумтоз шоир унинг ўзигача ва ҳозиргача бўлмаганидек, Абдула Қодирий ҳам ўзигача ва ўзидан кейинги давр ўзбек романчилиги ижодкорлари даврасида ягона, мислсиз сиймо бўлиб қолмоқда.

Муаллиф ўз урунишларини бу соҳадаги шунчаки бир машқ деб қараган бўлса, тарих бу камтарлик маҳсулини шундай юқори баҳоладики, «Ўткан кунлар» ҳануз ёзувчиларимиз учун бадий ижод соҳасидаги олий намунадир.

«Ўткан кунлар»нинг мазкур нашри романнинг шу кунгача эълон қилинган нусхалари орасида мукамал ва муаллиф таҳририга мувофиқдир. Нашрга тайёрловчи заҳматкашлар ижодкор услубини, унинг қаламидан чиққан сўзларнинг асл шаклини сақлашга уриниб тўғри қилишган. Чунки маъно ва нафосатнинг барчаси ҳарфларда ифодаланади. Асарнинг лотин ёзувидаги нашри ютуқлари ҳам бу китобда ўз аксини топган. Нашр мутасаддилари илк ва кейинги нашр ҳақидаги муаллиф мулоҳазаларини ҳисобга олишга ҳаракат қилганлар.

Турғунлик йилларида ҳам қатағон йилларининг шарпаси сезилиб турганидан «Ўткан кунлар»нинг бир неча нашрларидан асар композицияси, сюжети ва бош ғоялари учун муҳим бўлган бир қанча бадий парчалар

кесиб олиб ташланган эди. Биринчидан, буюк миллатчилик таъсири ўлароқ илмий тарихимизда бўлганидек, чоризмнинг зобит лашкарбошлари ва аскарлари ҳақидаги ҳақиқатлар, яъни уларнинг босқинчилик вазифалари сир тутилар ва романдан ҳам бу ҳақдаги муҳим ватанпарварлик руҳи билан суғорилган нутқ қисман кесиб ташланган эди.

Иккинчидан, инқилобнинг дастлабки кунлариданоқ, динга қарши мафкуранинг тантанаси туфайли нашрларимиздан диний фикрлар юлқиб ташланаверди. Худди шундай фикрни «Ўткан кунлар» нашри ҳақида ҳам айтиш мумкин. Динга нисбатан тутилган қатағон сиёсат романдан Муҳаммад пайғамбар с.а.в.нинг бебаҳо ҳадислари ва бошқа ахлоқ — одобга доир диний материалларнинг қисқартириб ташланишига сабаб бўлган эди.

Қайд этганимиздек, муҳтарам ўқувчилар ушбу китобдан Абдулла Қодирий қаламидан тушган барча сўзларни ўқишга муяссар бўладилар.

Энди нашрнинг тил хусусиятларига тегишли изоҳга келсак, Абдулла Қодирий шахсан бугун учун тарихий сиймо ва унинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари худди Алишер Навоий дostonлари сингари адабий ёдгорлик мақомидадир. Адабий ёдгорликнинг ҳар бир сўзигина эмас, ҳар бир ҳарфи ҳам дахлсиз. асраш ва авайлашни талаб этадиган инжулардир. Абдулла Қодирийнинг ушбу романлари, асримизнинг йигирманчи йилларидаги ўзбек адабий тилининг сўз бойлиги, нафосатини, ҳиди, товушлари оламини ўзида мужассамлаштирган бадиий обидадир. Гап шундаки, 20 — йиллар ўзбек адабий тилида оғзаки ва ёзма нутқ бир — бирига ҳозиргига нисбатан ҳам яқинроқ экан. Ҳозир эса чунончи «ўткан — кеткан» деймиз — у, имлода «ўтган — кетган» тарзида ёзамиз ва ҳоказо. Романдаги воқеаларнинг XIX аср ўрталарида Тошкент

ва Марғилонда кечганлигини ҳисобга олсак, асар тилини XX асрнинг 90 – йиллари имлосига муофиқлаштиришнинг ўзи ғайри мантиқий бир ҳол эканлигини англаймиз. Ана шу мулоҳазаларга кўра, ушбу нашрда илмий – академик нашр талаблари тақозоси билан муаллиф нусхаси тили ва имлосини аслича сақлашга қарор қилинади: китобни ўқиш жараёнида ўқувчи шунга амин бўладики, аслиятга садоқат ҳатто товуш йўсини, сўз ва гап қурилишига амал қилиш асар тилига ўзига хос шира таъсирчанлик ва жозиба бағишлаган. Гўё биз Абдула Қодирийнинг ўз товушини тинглаётгандай бўламиз. Бинобарин, асар номининг ҳам «Ўткан кунлар» деб ёзилиши мантиқий бир ҳолдир.

Биринчи қарашда китобхонга ғалати туюладиган «Ўткан» сўздан бошлаб, имлодаги сезиларли фарқлар аввал эриш туюлар, бироқ бир – икки саҳифадан сўнг китобхон воқелар гирдобиди суза бошларкан, муаллиф тили унга шунчалик сингишиб кетадики, имло ҳақидаги хаёллар унинг ёдидан кўтарилиб кетади.

Демак, форсий ва арабий сўзларнинг асл Жулқунбойчасига ифода этилгани, асарнинг асосий сўзлари, ҳатто тиниш белгиларигача муаллиф таҳрир вариантыдаги каби сақланиши адабий ёдгорлик мақоми талаблари ижроси билан изоҳланади.

20 – йиллардаги ўзбек адабий тилида ҳали классик адабиётимиз насрининг таъсири анча сезиларли эди: буни сўз бойлигидаги форсийча ва арабча сўзларнинг кўплиги исботлаб туради. Бундай лексик бўёқ Абдулла Қодирий романларига ҳам хосдир.

Айни пайтда луғат барқарорлигининг кучлилиги билан бирга янги татар ва рус тилининг ҳам таъсир кўрсатаётгани сезилади. Чунончи, «А, Отабек», «мошинавор» (машинальный) ҳамда изоҳ тариқасида қўлланилган «искелет» сингарилар бундан дарак

бериб туради. Кўряпмизки, ўша тасодифий саноқлик сўзлар ҳисобга олинмаса, муаллифнинг ўзбек адабий тили софлигини сақлаш учун бўлган майли асар тилининг чуқур миллий қиёфа касб этишини таъминлаган.

Ҳа, мазкур икки шоҳ асар матни ўзбек адабий тилининг 20 – йилларидаги асл қиёфасини ўрганиш учун муҳим адабий манба бўлиб хизмат қилади.

* * *

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари билан ўзбек адабиётида шу жанр тараққиётида ўзига хос инқилоб жараёнини вужудга келтирди. Бу романларгача бўлган урунишлар, жумладан, Ҳамзанинг «Янги саодат» асари мутлақо муваффақиятсизликка учради. Абдулла Қодирий жаҳон романлари қитъасига ўзбек романлари қитъасини қўшган буюк бир кашшоф бўлди.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ўзбек адабиётидаги йирик характерлар сафи: Эр Ҳубби, Рустам, Тўмарис, Широқ, Гўрўғли, Алпомиш, Барчин, Юнус пари, Аваз, Ҳасан, Равшан, Рустамхон, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Баҳром Гўр, Искандарлар Отабек, Юсуфбек ҳожи, Кумуш, Мирзо Анвар, Раъно каби кўркем образлар билан мукаммаллашди.

Ўтмиш даҳоларининг юзига қора чапланиб, бугун эъзозланиб ўша қора қурумлар артилаётган бир замонда «Ўткан кунлар» рамани, ундаги эртақлардаги қаҳрамонлардан ўзадиган жозибали Кумуш ва ўктам Отабеклар образи, улў оқсоқоллик рамзи бўлган Юсуфбек ҳожи сиймолари бугунги кунда ўзгача аҳамият касб этади. Зотан замон ва кишиларимиздаги миллий уйғониш ва қаҳрамонлар сиймосига ўзгача виқор, моҳият ато этадир.

Мен бу романдан ўз замони фожиалари асосига қарши онгли курашган оқил оталар (Юсуфбек ҳожи)

ва доно фарзандлар (Отабек) сиймоларини кўраман. Юсуфбек ҳожидаги элнинг бугунги ва эртанги қисматини мукамал идрок этиш, кечаётган тарихий жараённи теран таҳлил этиш ва ягона тўғри йўлни кўрсата билиш қудрати бу образга алоҳида салобат ва тафаккур бахш этган. Отабек эса оддий савдогар йигит. Бироқ, ундаги юрт қисмати учун куйинишлар, виждон ва йигитлик ҳақидаги қон – қонига сингган тасавурларни мулоҳаза қилиб кўрайлик...

Ана шу икки образни жумхурият олий Кенгашидаги вакиллар ва савдо соҳасидаги корчалон йигитлармизга бир қиёслаб кўрайлиг — а... Беихтиёр ким эдик ва ким бўлиб қолдик? — деган савол сиртмоғига тушиб қоламиз.

Замонамизга назар ташлаб, бир асрдан кўпроқ вақт ўтиб ҳам айрим миллатдошларимизнинг Юсуфбек ҳожи ва Отабекларча мулоҳаза юрита олмасликларини ва ўзаро низоларига эрк беришларини кўриб эзилиб кетади киши. Асосий ҳаётий муаммони идрок этмаслик, асосий ёвни ажрата билмаслик касали ҳали ҳам миллатимизга хос экан, таассуф билан бугунги ҳаётимизни ҳам ўткан кунлар дегим келади!

Абдулла Қодирий қаҳроманлари ижобий қутбининг ҳар бири ўз қиёфаси, ўз ақл закоси, мулоҳазалилиги, фикрий тўлақонлиги, онгнинг олмос қадар ўткирлиги, мантиқий букилмаслиги, мумтоз андишалилик, тамкин, ижобий маънодаги виқор билан алоҳида кўзга ташланади.

Асардаги ижобий қаҳроманлар билан салбий образларнинг савол — жавоблари тўла маънодаги фикрий қиличбозликдир. Муаллиф шу даражада санъаткорликда олға кетадики, бу усулдан ижобий характерлар диалогида ҳам фойдаланади. Эслайлик: Ўзбек ойим ўз хоҳишича Зайнабни Отабекка унаштириб келган. Отабек бундан беҳабар. Бироқ,

зимдан бундай воқеа содир бўлишини сезиб юради.

Романнинг бу ҳақдаги воқеаси баёнида Юсуфбек ҳожидай фикри тийрак оқсоқол Отабекнинг кучли мантиқий малоҳазаси олдида довдираб: «Ўзбек ойим келиб киргандан сўнг Юсуфбек ҳожи бир неча вақт ўйлаб қолди. Ўзбек ойим депсиниб—депсиниб эрига қараб олар эди. Анчагина сўзсиз ўлтурғандан сўнг, ҳожи мулоймона сўз очди:

— Ўғлим, ҳали сан эшитдингми, йўқми, ҳайтовур биз санинг устингдан бир иш қилиб қўйдиқ...

Отабек, маълумки, уларнинг «қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини» албатта билар эди. Шундоғ ҳам бўлса билмаганга солинди:

— Ақиллик кишиларнинг ўғуллари устидан қилган ишлари албатта номаъқул бўлмас,—деди.

Ҳожи ўғлининг бу жавобидан ерга қаради ва нима деб давом қилишни билмай қолди.

Фарзанд жавоби шу қадар кучли мантиқий қудратга эгаки, ота бундан қаттиқ таъсирланиб, бирмунча вақт гап тополмай бош эгганча ўтиради. Ич — ичидан қилинган ишдан пушаймон бўлади. Чунки Ўзбек ойим қилган иш ақлли кишиларнинг ўз ўғиллари устидан қиладиган тўғри ишлари эмас эди... Юсуфбек ҳожи ўттиз йилдан ортиқ замондан бери бирга яшаётган думбул бўлса ҳам уй бекаси Ўзбек ойимга айбни юклмаслик учун қилинган иш ижрочиларини «биз» деб кўрсатади... Ота ўйлай — ўйлай охири шундай бир қатъий асосни ўз фарзандига рўпара қиладики, бу важ ҳам масалани узил — кесил ҳал қилади, ҳам ушбу оила аъзоларига хос бўлган буюк фазилат; лафзга вафодорликнинг исботи бўлиб хизмат қилади:

«— Жуда тўғри айтасан, ўғлим; бироқ онангнинг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолган эдим. Ҳозирга ҳам шу ҳолда қолмоққа мажбурман... Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас

онанг биравни ишондириб қўйган; бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайди.

Отабек ота—она орзусига, ўз таъбирича, жонсиз ҳайкал бўлиб ризолик берди».

Оқилона удум олдидаги масъулият бизни ҳайратга солади. Негаки, бугунги интеллектуал инсон, XX аср фарзанди ва анча — мунча даҳолари ҳам лафсизликни давлат мақоми даржасига олиб чиқиб қўйганлар...

Юсуфбек ҳожи ва Отабек суҳбатлари худди донишмандлар савол — жавобларини эслатади. Энди ўша ҳолатни ҳозирги ўзбек хонадонига кўчирайлик. Қандай манзарани кўрамиз? Бунда ҳам жамиятимизда ота ва ўғилнинг бундай оқилона мавқе тута олишлари кўриладими? Ота ҳурмати ва фарзанд эъзози ўтган кунлардагидекми? Тарбияда, ота — ўғил муносабатларида нималарга эришдик?..

Юсуфбек ҳожидаги босиқлик, бир қараш ёки бир хатти — ҳаракат билан тегишли маъноларни англатиш, беҳад оз сўзлаш, фақат муҳим гапгагина оғиз очиш, суҳбат одоби ва баҳс йўсинидаги мумтозлик — буюк тамкин эгаси фазилатларининг асосий қисми Отабекка ўткандир. Фақат янги авлод — ота қисматини такрорлашни истамайди. Энди у ўз умр йўдоши отасининг умр йўлдошидай бўлишига кўниколмайдди. Отабек ичдан ёнар қаҳрамондир. У ўз кўнглида ҳамма андиша, ўй — фикрларини муттасил таҳлил қилиш билан кун кечиради. Вақти келганда қатъий ва ҳал қилувчи амалиётга ўтади. Бировдан ёрдам сўрашни у ожизлик деб тушунади. Шунинг учун ҳам икки йиллик сарсонлик азобларини ўз бўйнига олади: на отасидан, на Ҳасаналидан ёрдам сўрайди.

Кумуш — Орзубон образ. Унинг хатти — ҳаракати тасвирига келсак. Абдулла Қодирий уни фақат эркалаб чизгилар келтиради. Унинг портрети, ҳар бир хатти — ҳаракатида муаллиф мисилсиз инжа латофат

кузатади. Менимча, ўзбек адабиётидаги бирор аёл қаҳрамон ижодкор томонидан бундай эркалатилган эмас. Аслида Кумуш ана шундай эркалатишларга арзийди. Оқиллик, аслик, мулоҳазалилик, садоқат, фидойилик, қўйинки, барча аёллик ижобий фазилатлари унда барқ уриб туради.

Кумуш ўз бахти учун фожиали бўлган Отабекнинг иккинчи уйланиш воқеасини эшитгач, оламини бузиб дод – фарёд қилмайди. Фақат «Мени унутмайсизми?» деган муниса сўзи Отабекни адойи тамом қилади ва уни Кумушгагина фидо бўлишга отлантиради.

Абдулла Қодирий романчиликда сеҳргар санъаткор: у ўқувчи кутмаган лаҳзаларда ҳам тасвир мўъжизаларини яратади. Қаҳрамонларнинг ички ва ташқи қиёфаларини, турли ҳолат ва манзараларни шундай маҳорат билан чизадики, ўша воқеа – ҳодисаларни китобхон аниқ тасаввур қилади, худди ўша воқеалар кўз ўнгимизда, ёнгинамизда содир бўлаётгандек туюлади. Кумушбибининг тўйи тафсилотлари, Кумушнинг ғамнок ҳолати, унинг кайфиятига монанд қизлар томонидан куйланаётган қўшиқ, куёвнинг кириб келишини ифодаловчи тасвирлар ва ниҳоят... келин – куёвнинг учрашувлари... Бундай манзараларни фақат буюк санъаткоргина чиза олади. Айниқса, манзара ва воқеалар тасвирида қаршилантириш усулида кенг фойдаланади: фожиа ёнига байрамни ёнма – ён қўйиш ва шунинг аксича чечакларга тўлган баҳор манзарасида қон тўкишлар...

* * *

Асар матни устида қўлда қалам билан, кўзда қалққан ёш билан беихтиёр: «Нега Отабекни биринчи марта Марғилонда дор остидан Кумуш қутқарди... Иккинчи марта Қўқонда жаллод қўлидан Ҳасанали озодликка чиқарди – ю, Абдулла Қодирийдек ватаннинг улуғ фарзандини ҳеч ким дор остидан

қутқармади?!» — дея фиғон чекаман. «Тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»да ҳақиқат овозига ҳар қалай қулоқ солишган — ку, бизнинг собиқ «социалистик жамиятимизда — чи?!»

Отабекнинг ватан озодлиги йўлида қурбон бўлганлиги воқеасига келганимда, худди ўша милтиқ ўқидан муаллиф ҳам бағрини чангаллаб жон берганини ўйлаб — ўйлаб тош қотаман...

XX аср деган буюк интилиш тушунчасининг бўшга кетаётгани, асрнинг одам характерини одамий қилолмаганини ўйласам, яна Юсуфбек ҳожи ва Қутидорларга ҳавасим келади. Қутидордаги босиқлик ва мантиқ кучи, Юсуфбек ҳожидаги узоқни кўра билиш, бугуннинг дардларига малҳам топишга мутаффақкирларча уруниш фазилатларини кўрар эканман, муҳитдан шундай кишиларн топиб, тавоф қилгим келади. Бироқ улар нақадар оз!

Аmmo... Зайнаблар — чи? Етмиш йиллик улуг бир тарих Ўзбекистон номли мамлакатда юз минглаб Зайнабларни, яна шунча Хушрўй бибиларни яратмадимиз? Чунки қўлларидан китоб тортиб олиниб, миллионлаб жўякларга хайдалган қизларимиз, ё Зайнаб каби бахтгадо телба бўлишлари керак эди, ёки Хушрўй каби талончи ўткир аёл бўлиб «бахт» топишлари керак эди. Ора йўл йўқ эди чамаси...

Кумушларга яшаш ҳамма замонларда ҳам машаққат, қийин ва ҳатто фожиали бўлган. Вужуди билан машғал бўлиб ёнаётган, давр оловида куяётган аёлларимиз — Кумушларимиз эмасми ахир?!

Мен ўзбек адабиётшуносларини журналистик муаммоларини адабиётдан изламасликка, матбуот муаммосини адабиёт фазилатига йўймасликка, адабиётни, сўз санъати ва одамлар оламини тадқиқ этишга чорлаб, қайта — қайта «Ўткан кунлар»ни

синчиклаб ўқишларини сўрайман. Ўзбек адибларини эса, тасвир жилоларининг минг хиллигини илғай билмоқ, инсон дарди ва бахтининг милён қирраларини кўра билишни ўрганмоқ учун ушбу шоҳ наср намунасини ўқишларини истардим.

Азиз китобхон! Сиз ушбу романни ўқир экансиз, Юсуфбек ҳожини, Қутидорни, уста Алимни, Мусулмонқулни, Худоёрни, Отабекни, Ҳомидни мулоҳазангиз тарозусига қўйиб кўринг. Уларнинг ҳар бири кимлигини ўйланг, атрофингиздаги исмлари бошқа – ю, аммо қилмишлари муштарак кишиларга қиёсланг...

Ўзингиз кимга ўхшайсиз?

Юсуфбек ҳожи сингари оқилона мулоҳаза юритиб, ўз шахсингизга баҳо беринг...

Ҳаётдан бақадек қотган Зайнаблардан асл Кумушларни фарқлай билинг...

Исми – жисмига номуносиб одамлар кўплигини унутманг: исми Жаннат бўлса – да, Кумушлар бахтига дўзахий чуқур қазигувчи, озгина пулга имонини пулловчи оналарни таний олинг...

Содиқ – чи? Пулга содиқларни, пулни кўрганда одам жони чумолича кўринмайдиган юзлаб замонамиз Содиқларини таний оласизми? Мутал полвон каби табиат берган улуғ кучини уч – тўрт тиллага сотиб, одамларни хонавайрон қилувчи бефаросатлар атрофимизда йўқ деб ўйлайсизми?

Уста Алим ва Отабекларнинг сал ўхшаш бахтлари ва фожиаларидан ўкинманг. Йиғланг, кўнглингиз ёришади. Бироқ, ўкинманг. Инсон бахт учун яратилган. Бироқ, нобоп жамият ўз аъзоларини бир гуруҳ ҳамтовоқлар ва зўравонлар қурбони қилиб қўйишини идеал жамият мисолида кўриб турибсиз.

Ҳамма бирдек бахтли бўлолмайди. Бу – чин. Бироқ кўпчилик бахтли бўла олади. Бунинг учун одамлар

одамий — чин инсон бўлишлари зарур.

Инсоннинг биринчи фожиаси нодонлик ва жоҳилликдир, мулоҳазасизлик ва ўз қилмишини баҳолай билмасликдир. Ўқиш идрокни кучайтиради, Сизга «Ўткан кунлар» сингари романлар мутолаасини тилайман...

Мен «Ўткан кунлар» китобини ёпар эканман, ҳозиргача кечган ҳаётимиз, ўзимизни англаб етиш, ўзликимизни, тарихан буюк миллатимизни англашга қаратилган буюк жараён — янги кунлар қаршисида қора ўтмиш бўлиб қолишини чин юракдан истадим ва етмиш йиллик ўзбек адабиётидан «Ўткан кунлар»га тенг келадиган бошқа бирор асар тополмаганимда ўқиндим...

Немислар Вертер ва Фаустлари қисматига куюнсалар, руслар Онегин ва Татьянага ҳам чексалар, ўзбеклар Отабек ва Кумушлар учун жон чекадилар, Абдулла Қодирийлар учун фиғон чекадилар...

* * *

Танасух мазҳаби вакиллариининг тасаввурича инсон руҳи бир неча маротаба вужуд либосини кийиб, ўз феъл — атвор ва ниятларига яраша такрор — такрор ҳаётга қайтар эмиш...

Кишилик аъзоларининг хатти — ҳаракати, феъл — атвори, қилмишларини кузатиб, беихтиёр шу таълимотда ҳам «жон» борлигига тан берамиз. Чунки шундай кишилар борки, уларнинг одамийлиги ва покдомонлигига фариштанинг ҳаваси келади; шундай нусхалар ҳам борки, чаён уларнинг олдида ип эшолмай қолади. Агар ўхшатиш билан иш тутадиган бўлсак, кишиларни феъл — атворига кўра ҳайвонлар ва ҳашоратлар сиймосида кўрадиган бўлсак, ғалати манзаралар кўз ўнгимизда жонланар эди...

«Меҳробдан чаён» романи ҳақида сўз очмоқчи бўлганимда, шу фикрлар ҳаёлимда чарх ураверади. Чунки бу романни олдинги «Ўткан кунлар»дан фарқини изламоқчи бўлганимда, аввал умумий ўхшашлик фикримни банд этди: ҳар иккала роман тарихий – маиший мавзудадир. Ҳар икки асар тарихимизнинг кир бир даври, XIX асрнинг 40 – 60 йилларини акс эттиради.

Бироқ икки китоб икки бадиий жаҳондир. Нега? Чунки адабиёт – характерлар, образлар хазинасидир. «Меҳробдан чаён»да «Ўткан кунлар»даги бош қаҳрамонларга хос идеаллик: мислсиз сулувлик, ўктамлик унчалик сезилмайдигандек. Бироқ кейинги романдаги характерларнинг ҳар бири ўз қиёфаси, ўз тақдири, ўз тирикчилиги, ўз маишати билан билишга арзигулик сиймолардир. «Меҳробдан чаён»нинг бош қаҳрамонлари мирзо Анвар ва Раъно деймиз. Бу чин гап. Аммо асар номи бош қаҳрамон Абдурахмон домла эканлигига ишора қилмаяптими? Қаранг – а, ахир чаёнлар ҳам яшайди – ку, яшаш учун курашади – ку! Абдурахмон ҳам шундай одамзод уруғидан бир ҳашорат – да, ахир!

Унинг Бухородаги «таҳсил» ниқоби остидаги ифлос яшаш тарзи, Қўқонга қайтгандан сўнг, қайта – қайта «муносиб» жойларга жойлашишга уруниши китобхон газабини қўзғатади, ижирғантиради. Бироқ нетайлик: ҳаёт ўзи бунақаларни урчитиб ётибди – ку?

Солиҳ маҳдум – чи? Намунали бўлмаган ўз мактабига бошқа маҳалладан талабаларни жалб қилишга уруниш; мирзо Анварнинг мирзолигидан фойдаланиб, арзга келувчилардан чойчақа йиғишга урунишлари ота образини кўз ўнгимизда маънан чилларчин этади. Аммо ҳаёт тақозосининг ўзи шу эмасми?

Гулшанни олайлик. Бир вақтлар кимсан,

Худоёрхоннинг хотини эди. Кейин бир навкарга тегиб, яна ҳаётини бир қулай изга солиш учун собиқ эрига маҳаллама – маҳалла изғиб қиз танлайди... Бу ишда шунчалик иблисона маҳоратлар кўрсатадики... Унинг саройга кириб бориши, хон хотини олдидаги мулозамати, қирқ қизларга самимий муносабати... ҳамма – ҳаммасида ҳаёт ҳақиқати барқ уриб турипти.

Менимча, «Меҳробдан чаён» романидаги ҳар бир қаҳрамон қисмати бир тўқис фожиадир. Тойир акани оласизми, Гулшанними, Абдурҳмон домланими, Худоёрхонними, Солиҳ маҳдумними, Назминими... қай бирини олманг, ўз даври, ўз фожиаларини бадийий кўзгуда намойиш этади. Мен Худоёрхон хотинларининг рўйхати асар учун ортиқча юк, асар шаклини бузган деб ҳисоблайман. Бу адабиётшунос фикри. Бироқ чуқур ўйлаб қарасангиз, муаллиф лаҳзалик персонажлар қисматида ҳам шахсий фожиаларни, давр фожиасини гавдалантириш пайида бўлганлар.

Абдулла Қодирий икки романда характер яратишда икки усулни қўллайди. Биринчи романида Отабек, Кумуш ва бошқа образлар портретини муаллифнинг ўзи эринмай чизади. «Меҳробдан чаён» романи қаҳрамонлари сиймосини эса ижодкор усталик билан кўпроқ бошқалар тилидан беришга уринади ва бунга тўла эришади. Агар мирзо Анвар қиёфасини кўз ўнгингизда келтирмоқчи бўлсангиз, муаллиф тасвирида дўмбоққина ёш болани кўз олдингизга келтирасиз. Мирзонинг камолот ёшидаги ҳусн камолини эса қирқ қизларнинг биридан сўрайсиз!

Нозик Гулшанга мирзо Анварни учратганини ҳикоя қилади: «– Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўйғандек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлаби, Розия хонимниқидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашқанки, биз қизлар ихтиёрсиз унга

қарашдиқ...»

Шу ҳикоянинг ўзидаёқ Нозик фожиасининг янги саҳифаси синиқ қиз кўнглини яна чил – чил этади. Нозик «пари йигит»нинг кимлигини Гулшандан сўраб билади ва ниҳоят сўрайди:

«– ...Ўзи уйланганмикин?

– ...Уйланмаган бўлганда ҳам, сени олмас.

– Албатта мени олмас, – *gedu* Нозик, унинг товишида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлиқ оҳанги бор эди.

– Албатта... мени олмас. Менга ит теккан...»

«Менга ит теккан»... Бу гапни ўша китобда рўйхати берилган ва назарда тутилган юздан ортиқ хотин айтиши мумкин эди. Бу ит – Хон эди... Бу ит «Ўткан кунлар»даги илонвачча эди. Энди бу асарда у аждаҳога айланган.

Абдулла Қодирий ўзбек адабиёти образлар дунёсини ўз ромонларидаги характерлар галереяси билан бойитди. Буларнинг ҳар бири ўз жисмоний ва маънавий – ахлоқий қиёфаси ҳамда шахсий қисмати билан китобхон кўз ўнгида саф тортади. Солиҳ маҳдум, Сафар бўзча, Султонали мирзо, Тойир ака, Нигор ойм, Гулшан, Шаҳидбек, Худоёрхон қизиқлари: Зокир – гов, Бахтиёр, Баҳромлар, мирзолар: Шаҳодат муфти, мулла Калоншоҳ, Самад бўқоқ, Шукур сўфи... – асар бўйлаб ёки лаҳзалик эпизодик қаҳрамонлар ҳам эса қоларли чизгилар билан таъминландирлар.

Абдулла Қодирий китобхон учун сеҳргар санъаткор, адиблар учун ижодий мезон муаллифидир. Қаҳрамонлар тасвирининг хилма – хил усулларга бойлигидан киши ҳайратга тушади. Чунончи, адиб носирга хос бўлган муаллиф тилидан сиймо тасвирини шундай келтиради:

«Ичкаридан гўё юзи сут билан суғорилгандек оқ, куралай кўзи ойсиз ва булутлиқ кечасидан ҳам қорароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпкан,

уст—боши ипак ва олтинлар билан фарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидағи ҳисобсиз кокилларини санама тикилган оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боғлаған, ёқа ва этақларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, Бухоро кундалидан қирғоқларига олтин уқа (қўр) тутулған енгсиз желатка кийиб ёқут кўзлик олтин тутмаларни бўшқина солған, ҳуснда мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини—мазкура Розия хоним эди».

Бу холисона баҳога асосланган тасвир сиймони нақадар аниқ тасаввур этиш имконини берса, шунинг аксича башара тасқаралигига ишора қилувчи ўта киноялар: «ҳусни Юсуф», «нозанин» сўзлари китобхонда ўзгача тасаввур уйғотади. Зотан ўзбек адабиётидан идеал гўзал юз чиройи — Юсуф ҳуснидир.

«Унинг ёнида бўз яхтак боғичини осилтириб, ҳандалакдек бўқоғи билан ўнг томоғини зийнатлаган ўрта яшар яна бир «ҳусни Юсуф» кўринар эди» — дея муаллиф Самад бўқоқ сиймосини чизади.

Энди асар унвонига кўра асосий қаҳрамон деса бўладиган мулла Абдураҳмон ҳақидаги айрим чизгиларни келтирайлик. Мана у шахснинг тежамкорлик билан чизилган нусхалари:

«Жиловхонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттуз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлиғига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба осқан каби бир киши эди».

Китобхон кечагина йигирма ёшида ҳам мўйчинак билан юзидаги тукларни терадиган Абдураҳмоннинг бу қиёфасидан жирканади албатта. Негаки, у имоматгача баччаликни идеал бахт деб ҳисобларди. Азбаройи тирикчилик — энди соқолни баҳайбат ўстиришга мажбур...

Зеро муаллиф қайд этганидек: «Абдураҳмон...

ҳаммабоп бўлишга қараганда хонбоп бўлишга тиришарди» деган маълумотида ҳам унинг яна бир ўзгаришга мойиллигини ўқувчи сеза олади.

Султонлали тилидан Абдураҳмон образини тўлдирувчи чизгилар берилади:

«— Мен ўз фикримда яглишмасман. Бу калтакесак юткан чаённинг юрагига, худой билсин сизга қарши катта адоват бор».

Ниҳоят асар хотимасида меҳробдан чиққан чаённинг асл қиёфаси ҳақидаги муаллифнинг сўнгги чизгиси келади.

Анвар қатли манзарасида шундай тасвирга кўзимиз тушади: — *« Теваракни сириб олган халқ олдида манфур кўзини мойландириб, ўз устига тўп—тўғри қараб турган мулла Абдураҳмонни кўрди. Анвар титради, Абдураҳмон илжайди...»*

Табиат қуёш сингари бағри кенг. Инсонларча яшайдиганларни ҳам, чаёнларча яшайдиганларни ҳам ўз бағрида урчитаверади... Фақат инсон ким бўлишини ўзи танлашга масъулдир.

Дунё романчилиги ютуқлари даражасини назарда тутган ҳолда бир мулоҳазани айтгим келади: Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ўзбек адабиёти бахтига яратилган сўз санъати мўъжизаларидир. Жаҳон китобхони ўзбек адабиётининг насри ҳақида ана шу икки роман орқали тўғри тасаввур ҳосил эта олади. Ана шу маънода Жулқунбой ўзбек романини олам миқёсига чиқарган адибдир.

АНДИША

Мумтоз сўз санъаткори Абдулла Қодирий асарларини эл аро машҳур ва севикли қилган сифатлардан яна бири шарқона андиша туйғусидир. Адиб ижодининг шоҳ томирлари ана шу ноёб инсоний туйғудан ҳам нафас, ҳам озуқа олади. Хулқатвори ва истеъдодининг табиатига кўра бениҳоя хоксор инсон бўлган Абдулла Қодирийнинг ҳар бир сўз, ҳар жумлани бешафқат ва одил ҳакам — китобхон қаршисига улур бир андиша билан битганлиги зуккотаъб ўқувчига яққол англашилиб туради. Шу боис ҳам «Ўткан кунлар» дебочисида муаллиф ўз меҳнати, бадий мақсадини ибратомуз камтарлик ила «Янги замон рўмончилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба», деб атайди, аммо зум ўтмай, чамаси, кўнглида ота — боболар қони билан минг йиллар оша ўтиб келган андиша туйғуси бош кўтаради — да, аввалги таърифни: «яна тўғриси, бир ҳавасдир», деб тагин ҳам камсуқум бир даражага қўяди.

Ва ўзлигини мана шу камсуқум бир пиллапояга қўйиб, Абдулла Қодирий сўз санъатини, ўзбек насрининг тўнғич ва суюкли икки фарзандини инсон боласининг хаёли, ҳайрат ва тасаввурлари етиб боролмайдиган юксакликларга кўтаради.

Мен «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён»ни қайта — қайта мутолаа қилиб, улардан чексиз маънолар топган кезларимда бу асарларни энг аввало, андиша билан битилган китоблар, деб атагим келади. Бу андиша ўлмас санъаткоримизнинг ижодий эътиқодидан — яъниким, «Ёзганинг ўзингни йиғлатиб — кулдирмаса, ўзгани йиғлатмас —

кулдирмас», деган бадий ақидасидан келиб чиқади.

Андиша, уят, ор — номус, виждон тушунчалари Қодирий романларининг маънавий устунларидир. Бу таянч устунлари халқимизнинг минг — минг йиллик ахлоқий анъаналарига, ислом фалсафаси ва Шарқ маърифат сорбонларининг пойдор таълимотларига бориб тақалади. Адиб «ҳавасида жасорат этиб» қалам тебратар экан, бирор лаҳза бўлсин, ўзининг Шарқ оталиги (Қодирий таъбири), ўзбек фарзанди эканини унутмайди.

«Ўткан кунлар»нинг учинчи саҳифасидаёқ бу фикрни яққол исботлайдиган бир лавҳани учратамиз. Отабекни кўргани карвонсарой ҳужрасига Ҳомид билан жияни Раҳмат келадилар. Ҳасанали улар билан сўрашиб, чой қайнатгани чиқди. Раҳмат сўради:

«—Бу киши кимингиз бўлагир, бек ака!

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб сўнгра жавоб берди:

— Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди:

— Қулингиз?

— Шундоғ».

Романнинг кейинги саҳифаларида биз Отабек билан Ҳасанали муносабатлари ҳақида муфассал тасаввурга эга бўламиз, бу оқ кўнгил мўйсафиднинг Отабек учун маънавий падар даражасидаги бир киши эканини англаймиз. Ана шу муносабат боис Отабек уни «ҳужрадан узоқлатиб», сўнгра кимлигини айтади. Шу ҳаракати унинг қалбидаги инсоний андишадан бизга далолат беради. Бу ҳаракатга «нима учундир» ажабланган Ҳомиднинг ҳолати эса унинг андиша кўчасидан ўтмаган бир кимса эканидан огоҳ этади.

Миллий ўзига хослик ифодасида ҳам Қодирий ҳамиша андиша билан иш кўради. Юқорида эслатилган

сахна охирида диққатга молик бир жумла бор. Раҳмат Отабекни уйига — (зиёфатга таклиф этади ва унинг розилигини олгач:) *«Саломат бўлингиз,—деди Раҳмат,— шуни ҳам сиздан сўрайин; ўлтуришка бегона кишилар ҳам айтилса мумкинми, озор чекмасмисиз? Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳл кишилар бўлур».*

Бу ҳам инсоний одоб — андишанинг юксак бир кўриниши, ота — боболаримиз маънавиятининг ифтихор этсак арзийдиган бир намунаси.

Худди шунингдек нозик бир руҳий манзарани Зиё шоҳичи билан Ҳасанали Мирзакарим қутидорнинг уйига совчиликка келганларида ҳам кўрамыз. Зиё шоҳичи маънодор тарзда сўз айлантириб муддаони қутидорга бир қадар англатгандек бўлади. Қутидор *«Нима учундир яна ўзини тағофилга солиб»*, бек кимга кўнгил қўйганини сўрайди. Бунга жавобан Зиё шоҳичи: *«—Сизнинг каримангиз,—деди. Қутидор ўзининг жойсиз саволдан ўкиниб ерга қаради. Ўртада тагин сўзсизлик, ўнғайсизлик бошланди».*

Мана шундай ўнғайсизлик ҳолатини кўз олдингизга келтиринг — да, «сизнинг каримангиз» деган сўз ўрнига «сизнинг қизингиз» деган сўзни тасаввур этиб кўринг. Нақадар қўпол, дағал ва хижолатли эшитилади қулоққа! Шунинг учун ҳам айни лавҳада хўб топиб сўзлаган Зиё шоҳичига, бинобарин, мумтоз адибингизга тасанно айтмай иложингиз йўқ.

Қодирий романларида андиша сўзини жуда кам — энг зарур ўринлардагина тилга олади, мен буни махсус ўрганиб чиқдим. Лекин шу сўз тилга олинган лаҳзаларда ҳар икки асар қаҳрамонларининг тақдирида ҳам, тасвирнинг ифода йўсинларида ҳам муҳим сифат ўзгаришлари юз беради. Лев Толстой айтади: *«Умр бўйи меҳнат қиладиган деҳқоннинг энг кам ишлатадиган сўзи — меҳнатдир».* Худди шунинг

сингари бутун ижоди давомида андиша деган муқаддас инсоний туйғунинг теран таҳлили билан машғул бўлган Қодирий ҳам бу сўзни ҳуда – беҳуда тилга олавермайди. Қодирий ва унинг олижаноб юракли қаҳрамонлари тасаввурида одамзот икки тоифага бўлинади: андишали ва андишасиз. Уларнинг назарида оламда «андишасиз», «уятсиз» деган сўздан кўра кучлироқ ва офирроқ ҳақорат йўқ. Азизбек учун жон олиб жон берган Тошкент халқига кўрсатган садоқати эвазига ўттиз икки тангадан солиқ сочилади. Халқ жунбушга келиб исён кўтаради: «Ўттиз икки тангани яхшилаб берайлик биз унга! Ози бир ой ўтмасданми, андишасиз!»

Ёдингиздадир, «Меҳробдан чаён»да қуйидагича бир саҳна бор: Раъно хонга фотиҳа қилинган, Анвар бундан хабардор, не бир машаққатлар ичра сўнги кечани ўтказмоқ учун Солиҳ маҳдум хонадонига келади. Қайғу дарёсига чўкиб бораётган Раъно Анвар билан меҳмонхонада видолашган каби маҳзун бир ҳолатда ўлтирганида отаси масжиддан қайтади ва уни қаттиқ койийди:

«—Ичкарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўлтурубсан?!»

... Раънонинг юзигаги қайғу белгилари йўқолиб, унинг ўрнига ғазаб, нафрат аломатлари олди:

—Андишасиз!»

Ёки яна «Ўткан кунлар»ни биргалашиб варақлайлик. Мана, Отабек Ҳомид уюштирган туҳматга қолиб, қутидорнинг қаҳрига дучор бўлади.

«Қутидор тишроқ ва ҳаяжонли бир товуш билан:

—Уятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишга ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, манинг эшигим ёнида тўхтамангиз! — деди—да, ўзини ичкарига олди...»

Манфур Ҳомид Отабек номидан битган сохта талоқ хатини ўқиб Кумушнинг қай ҳолга тушганини адиб

шундай тасвир этади: «... Ул бу мактубни ўзининг сўнг томчи кучи билан ўқуб тамом қилди—да, жонсўз бир товуш ила: «Уятсиз»! — деб қичқирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди».

Бу воқеадан кейин орадан муайян фурсатлар кечиб, ота — она Кумушни қайта турмушга узатмоқ ҳаракатига тушадилар. Бироқ Кумуш ҳануз Отабекдан кўнгил узолмайди. Буни сезган Офтоб ойим дейди: «Мен сенинг ҳали ҳам ўша уятсиз эрингдан кўнгил узолмаганингни биламан... Сен яхши билки, бундан сўнг отанг ул уятсизга ўз уйдан жой бермаганидек, уятсизнинг ўзи ҳам сени узил—кесил ташлагандир». Она шундай деб иккинчи сохта талоқ хатини қизига кўрсатади. Бироқ шунда ҳам Кумуш «кўз ёшини дув—дув тўкиб,» қайта турмуш қурмоққа кўнмайди. Бу борада унинг келиб тўхтаган қарор ва мантиғи шундай: «Негаки мен ўзимнинг, суйган ва муҳаббат қўйган эримдан бунча уятсизлик кўрдим».

Ва ниҳоят, сир очилиб, Ҳомиднинг кирдикорлари фош бўлади. Бунга нисбатан билдирилган муносабат ҳам ғоят диққатни тортади. Қутидор Ҳомиднинг ифлос қилмишларини бир — бир санаб чиқади: «Мен билан Отабекни қаматиб дор остига юборғучи, Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб бир—биримиздан жудо эткучи, Комилбекни ўлдирғучи, уйимиз орқасини тешиб Кумуш қасдига бўлғучи — ҳаммаси ҳам шу...»

Шунча жиноят! Шунча қабоҳатни амалга оширган кимсани сиз нима деб атаган бўлур эдингиз, муҳтарам биродар?

Келинг, қутидорга қулоқ тутайлик:

«...баттол Ҳомид экан...»

Ҳақиқий ўзбекона юракли инсоннинг — содда, тупроқдай хоксор, андишали ва шу боис номи кўрқоққа чиққан одамнинг гапи эмасми бу?

Қани, Офтоб ойим нима дер экан? Кўрамизки,

унинг Ҳомидга нисбатан ғазаби эридан кўра кучлироқ экан: «*Офтоб ойим титраган товуш билан:*

—*Уятсиз Ҳомид!—gedu.*

Хўш, нима учун Қодирий «андиша» ва «уят» сўзларига бу қадар урғу бериб, қайта — қайта, ҳатто баъзан бир жумлада икки — уч марталаб ҳам такрорлайди? Айни маънони ифода этувчи бошқа сўзлар адибнинг хаёлига келмаганмикан, деб тахмин қилиш бориб турган гумроҳлик бўлур эди, албатта. Гап шундаки, яқин — яқин кунларгача ҳам ахлоқий қоида йўсинларидан бири жамоат томонидан шундай белгиланар эди: «Уят фақат инсонга хос туйғудир. Ҳайвон уят пайдо қилолмагани учун инсонга яқинлашолмайди, аммо инсон уятини йўқотиб, ҳайвонга яқинлашиб қолиши мумкин» (Абдулла Қаҳҳор).

Қодирий ўз қаҳрамонларини мана шунингдек ахлоқ қонунларига кўра тоифаларга ажратади ва ана шу мезон асосида уларнинг қилмиш ҳам кечмишларини баҳолайди. Шу тариқа кўз ўнгимизда ҳаё ва одобни, маданият ва одамиятни тирикликнинг асослари каби англаган бир қанча кишиларнинг беҳад жозибадор сиймолари намоён бўладики, бу жозоба сирлари ҳақида сўз юритмоқ ҳам ғоят мароқлидир.

Кумушбиби бир ўринда Тошкентдан Марғилонга — онасига йўллаган мактубида сўз орасида жумладан шундай деб ёзади: «... Сиз ранжисангиз ҳам айтай: қайин отамни ўз гадамдан ҳам яхши кўраман. Бу яхши кўришим куявингизнинг гагаси бўлгани учун эмас, балки унинг нур ичига чўмилгандек бўлиб кўринган сиймосини, «ойим» деб хитоб қилғондағи мулоийм, беозор ва муассир сўзини яхши кўраман».

Қодирийнинг деярли барча марғуб қаҳрамонлари худди ана шу тарзда — нур ичига чўмилгандек бўлиб кўринган сиймода, илоҳий бир қаламнинг қудрати

билан яратилганлар.

Хусусан Юсуфбек ҳожи! Хусусан унинг Аббос Бакиров ижросидаги киноталқини!

Бу нуроний ва донишманд Шарқ падарининг инсоний жозибаси нақадар баланд бўлганини билмоқ учун Кумушнинг ўша мактубидан яна бир жумла ўқиш кифоя: «Ул насиҳат учун оғиз очса вужудим эриб кеткандек ва бир турлук ухлаб ҳузурлангандек. Қисқаси, Зайнаб билан жанжаллашишнинг ўзи бир ҳузур ва жанжалдан бўшалгач, қайин отамнинг қаршисиға ўлтуриб насиҳат эшитиш ундан ҳам яхши ҳузур...»

Кумушбибидек ақли расо аёлнинг бу сўзлари Юсуфбек ҳожининг «ҳузурбахш насиҳатлари»га қулоқ тутмоққа бизда ҳам фаройиб бир қизиқиш уйғотади. Кўрсакки, «...кундаш ораси бузилиб, ўртадан сўз чиқганини гоҳо эшитса, ҳожи иккала келинини ўз олдиға чақиртириб уларни қатор ўтқазар эди, аввало Кумушдан ўпка қилиб: «Ойим, ҳар нима сиз каттасиз, Зайнаб ёш, каттадан кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!» ва Зайнабқа қараб: «Болам Зайнаб отин! Сиздан ҳали ёшлик ғурури кетмаган, лекин меним болам бўлганлигингизни сиз ҳам унутманг!» дер ва... кейин иккисини дуо қилиб, бир—бирисига салом бердирар — «ана шундоғ бўлсин, опоқ қизларим!» деб кетишга рухсат берар эди». Баъзан ўйлаб кетаман: букунги безовта, асабий турмушда — ҳар уч оиладан биттаси бузилиб, тирик етимлар сони кун сайин кўпайиб бораётган носоз бир муҳитда бизга Юсуфбек ҳожидек табаррук оталар ва уларнинг малҳами жон ўгитлари қанчалар етишмайди...

Бу нуроний сиймони эл ўртасида бунчалик баланд эҳтиром мақомига кўтарган фазилатлар — собит иймон ва инсоний андиша уни ҳаргиз тарк этмайди. Юсуфбек ҳожи умр бўйи аждаҳо комида маош айлагандек

тахликали бир вазиятда манфаатпараст ҳукумдорларни қўлидан келганича адлу инсоф сари чорлаб ўтади, юрт андишаси ҳеч қачон хотиридан кўтарилмайди. Ниҳоят, алал — оқибат салтанат эгаларидан бисёр разолат ва мунофиқликлар кўради. *«Бу соқол шу эл қайғусига оқарди, — дейди у ранжу алам билан. — Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қарайди»*. Узоқ, азобли мулоҳазалардан сўнг ул зоти шариф аччиқ, аммо чин бир хулосага келади: *«Мен биз ҳалқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим...»* Шундан сўнг Юсуфбек ҳожи тахт талашиб қирпичиқ бўлиб ётган кимсаларга этак силкиб, узлатга чекинади — хунрезлик майдонида қолишга юрагидаги инсоний андиша асло йўл бермайди.

Юсуфбек ҳожи ижтимоий фаолият саҳнасида қанчалик улуғвор, донишманд ва солиҳ қиёфасида кўринса, ўз хонадонида, кундалик турмуш муносабатларида ҳам шунчалик вазмин, сипо ва нуруний бир қиёфасида намоён бўлади.

Бир неча мисол кўрайлик .

Юсуфбек ҳожи Ўзбек ойимнинг зўри билан Зайнабга унашилганлик хабарини Отабекка маълум қилар экан, оғир мушкулот ичида қолади, бироқ шунда ҳам бу мураккаб вазиятдан ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам шаънига доғ туширмай чиқа олади: *«Биз ҳозир андишанинг бандаси, ўғлим... Бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайди»*.

Ҳукм каби янграган бу сўзга бирор нима деб билдиргали энди Отабекда ҳад қолмайди — ота олдидаги андиша йўл қўймайди.

Мана, ниҳоят Юсуфбек ҳожи уч йилдан сўнг марғилонлик келини билан илк бор юз кўришиб турибди: *«Кумуш уялиб зўрғағина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқиниға келиб, бўйин эгди. Ҳожи*

қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб суйди ва Кумушнинг манглайига тегизиб олган ўз қўлини ўпди». Албатта, Юсуфбек ҳожидек мўътабар, киром бир шахсга нисбатан бу ўринда бошқа ҳар қандай тасвир унинг сийратигади поклик, улуғворликни бу қадар ёрқин очиб беролмаслиги шубҳасиз. Аммо иш ҳали ҳолатнинг баёни билангина битмайди — да, ҳожининг энди нимадир дейиши ҳам тақозо этилади. Лекин бу «нимадир» шундай бир сўз бўлиши керакки, у мазкур ҳолат ифодасидаги бадий таъсир қудратини яна ҳам юқорироқ поғонага кўтариши лозим. «Бек ота» нинг фавқулодда закоси бу сўзни ҳеч қийналмай топади ва соф, содда, самимий бир йўсинда баён этади: «*Бизнинг Марғилонда ҳам шундай келинимиз бор эканку, биз билмай юрган эканмиз—да!—деб теварагига қараб қулинди ва қўлини дуоға очди*».

Мана шу бир жумла билан ўртадаги уч йиллик хижолат, гина — кудуратлар ҳам бирданига кўтарилиб кетади — да, Кумуш қатори китобхоннинг ҳам ҳожига нисбатан бўлган ихлоси яна бир карра ортади.

Юсуфбек ҳожининг муносиб зурёди бўлган Отабек ҳам ҳар бир қадамини юз бир андиша ва мулоҳаза билан босади. Шу андиша туфайли у Тошкентдан Зайнабга унашилганлик хабарини олиб қайтгач, Кумушга, унинг ота — онасига бу ҳақда чурқ этиб эғиз очмайди, ҳатто Тошкентга қайтиб бормасликка ҳам аҳд қилади. Фақат сирдан хабардор қутидорнинг қийин — қистовлари остидагина Тошкентга қайтишга мажбур бўлади, бироқ Зайнаб билан тўйи ўтгач, «чарлар»ни ҳам кутмай Марғилонга ошиқади, онасининг терс сўзларига жавобан шундай дейди: «*Хотинимнигина эмас, унинг ота—оналарини андишасида шошаман...*»

Маълумки, ота — она орзуси қаршисида ожиз қолган Отабек тўй арофасида уларга қарата: «*...оладирған*

келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз», деган бир сўзни айтди. Бу гапнинг шунчаки айтилмаганини биз тўйдан кейин кўрамиз – Отабек тунларини меҳмонхонада ёлғиз ўтказа бошлайди. Хўш, ўша кезларида у уят, андишани унутган эдими? Ўзбек ойим айтмоқчи, «инсофсиз, адолатсиз» бир кимсага айланган эдими? Йўқ, Отабек бу чоғларда оғир виждон азоби ичра қолган эдики, буни ўз сўзлари билан қуйидагича эътироф этади: «Сиз билган инсофни мен ҳам биламан. Бир бечорани фақат сизнинг кайфингиз учун азоб эмас, чеккан хўрлигини ўйлаб ҳар куну бир қат этган тушаман...» Зукко китобхон сўз Зайнаб хусусида бораётганини англаган бўлса керак. Бироқ айти дамда Отабек иккинчи бир андишанинг ҳам бандаси эдики, биз буни жуда яхши биламиз. Мана шу туйғу Отабекни қўрқинч жасоратларга ҳам ундайди – ҳеч кимни воқиф этмай, ҳеч кимдан мадад сўрамай бир ўзи уч калакесар билан мардларча олишади.

Отабек билан отаси ўртасидаги муносабатлар ҳам ўзаро теран эҳтиром ва одоб – андиша асосларига қурилгандир. Шу боис ҳам Отабек фироқ аламида баъзан сарҳуш қайтган кезларида отасига кўринмасликка тиришади, эртаси Хасаналининг юзига бош кўтариб қараёлмай уялади. Бу жиҳатдан ушбу мисол айниқса ўринлидир. Кумушнинг кўзи ёриб Отабек йўлакда шу хабарни эшитиб турган пайт. Шунда у «... йўлакдан киргучи *gadasi* билан Хасанали шапрасини олди ва ўйланиб *tўхтади*. Айниқса. ҳозирги пайтга *gadasi* билан *tўқнашиш* унинг учун бир оз ўнғайсизроқ туюлган эди... ичкарига томон юрди...»

«Меҳробдан чаён» романининг иймони пок қаҳрамонларидан бири Анвар мирзо ҳам андиша ва ахлоқнинг мужассам тимсоли бўлиб китобхон кўз ўнгида қад ростлаб туради. Ёшлик чоғларидан етимлик

нонини тотиб, киши эшигида елка қисиб ўсган ғариб бир йигитнинг табиатига бу сифат бениҳоя мос келади. Шуниси айрича эътиборга моликки, Анвар ҳарчанд сермулоҳаза, серандиша одам бўлмасин, бу ҳол унинг ўз инсоний ғурури, шаъни шавкатини муносиб бир ўринга қўйишга тўсқинлик қилмайди. Диққат билан қараган киши мирзо Анварнинг устози Солиҳ маҳдумга асарнинг бошидан охиригача чин шогирдлик ҳурматида бўлиб келишини, ҳатто устози томонидан вафосизлик содир этилганида ҳам на бир сўз, на бир ошкора ҳаракат билан қоралашини кузатиш мумкин. Қодирийнинг адиблик андишаси шу даражадаки, у Солиҳ маҳдумнинг табиатидаги манфий ҳислатлар ҳақида Анварнинг тилидан сўзламайди, Анварнинг нуқтаи назари орқали баён этмайди — да, бу нохуш мажбуриятни муаллиф сифатида ўз зиммасига олади. Шу тариқа мирзо Анварни шоирона хаёллари билан юксак бир нуқтага кўтаради.

Мирзобоши Муҳаммад Ражаббек марҳум ўгли туфайли ўспирин Анварга алоҳида илтифот кўргазмоқчи бўлади:

«— Агар мен бир домла тайин қилсам, ҳисоб ўқуйсизми?»

— Устозим рухсат берсалар, албатта ўқуйман».

Андиша туйғуси Анвар мирзонинг бутун борлигини мунаввар қилиб туради. Қодирий қаҳрамони қалбидаги бу одамийлик сифатини алоҳида таъкидлаб, романнинг 17 — бобини «Анварнинг андишаси» деб атайдики, биз бунда фикримизга равшан бир далил кўрамиз.

Анвар ўз номзодининг (дарвоқа, биз «номзод» деб хато ёзар эканмиз, Қодирий ҳамма ўринларда «номзад» деб ишлатади Х.С.) мирзобошиликка кўрсатилишига кўнмай оёқ тираб туриб олади. Сабаби — яна ўша андиша. Шаҳидбек билан Солиҳ маҳдум уни кўндиролмай кўп овора бўладилар. Орада маҳдум ҳатто

қизишиб ҳам олади, Анвар ночор розилик беришга мажбур бўлади: *«Башарти сиз бу фикримни маъқул кўрмасангиз... албатта...»*

Мана, Анвар мирзобошилиқ ёрлиғини ҳам олди, девонда қутловлар ҳам бошланди. Султонали уни уйига бориб, муборақбод қилгани келувчи кишиларни кутиб олишга даъват этади. Анвар бунга жавобан яна андиша қилади: *«— Аввалло менинг уйим йўқ. Ундан кейин мени муборақбод қилатурган танишларим ҳам йўқ...»*

Мирзо Анварнинг кўнглида бу ноёб инсоний туйғу нақадар барқарор эканлиги қоровул Тойир ака билан боғлиқ саҳнада тагин ҳам яққолроқ кўринади. Сўққабош, ғариб бу кимса билан гурунг қилиб, унинг тақдирига ачинган Анвар қоровулга оз бўлса — да, ёрдам бермоқ ниятида бир тилло ҳадя этади. Аммо маърифатли юрак эгаси бўлганидан бу ишни бениҳоя одоб билан, Тойир акага зиғирча ҳам малол келтирмай амалга оширади: *«Тойир ака билибми—билмасданми, ҳар ҳолда тиллони қўлига олғандан сўнг яна тез қайтариб берди:*

—Уят, уят бўлади.

—Бу пул ўзимга деб ўйламанг,—деди Анвар Тойир аканинг қўлини итариб,—сиз бу пулга, ўтун, майиз, ортиб қолса, чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулханни бундан ҳам катта қилиб берасиз».

Анвар мирзо маънавиягининг табиий бир фазилати бўлмиш бу хусусият уни таҳликали кунларда ҳам тарк этмайди. Эслайлик: акаси Қобил кўп йиллик айрилиқдан сўнг Бухородан жўраси билан уни излаб Қўқонга келади. Анварни Раъно билан бировнинг уйида қочиб яширинган ҳолда топади ва жўралари ёнига қайтгач, уларга бир тиллодан пул беради: *«Иним қочиб ётқан ҳолда уларни меҳмон қилолмадим, деб*

сенларга шу икки тиллони бериб юборди...»

Раъно... Раънонинг бу борадаги хатти – ҳаракатларини таҳлил этганимизда инсон руҳиятининг гаройиб туғёнларига дуч келамиз. Бу жасур, комила қиз Анварга йўллаган мактубларининг бирида: «*Андиша ва эҳтиёт юзасидан бу хатни алоҳида ёзиб, китоб ичига солдим...*» – дейди. Мана шу икки хусусият Раъно сийратида ҳамиша бирлашиб кўринади. Тўрт девор ичида, зиқна отанинг доимий сиқувлари остида вояга етган, ниҳоят падари тарафидан хонга мол каби сотилган бу Шарқ қизининг асар сўнггида қўрқмас исёнчига айланиши, «муҳри худо» – фотиҳани бузиб, ота – онаси, уй – жойини ташлаб ўлимни бўйнига олган ҳолда мирзо Анварга бирга қочишни таклиф этиши... бу бизнинг андиша ҳақидаги бояги мулоҳазаларимизга сиғишадими? Юзаки қараганда «йўқ», деб жавоб бериш мумкин. Бироқ Раънонинг юрагидаги бошқа бир андиша – «Мен хоннинг ифлос тўшагига ётмайман!» деган зўр инсоний қадр туйғуси, муҳаббат ва маърифат эътиборга олинса «Ҳа!» деб жавоб қайтариш лозимдир.

Умуман, Қодирий қаҳрамонларининг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам бевосита мазкур тушунча билан, унинг идрок этилиш даражаси ва миқёси билан боғлиқдир. Ҳатто Ўзбек ойим ҳам барча можароларни шу туфайли – ёлғиз ўғлини «марғилонлиқ анди»нинг сеҳридан қутқариб, ўз истагича келин кўриш орзуси туфайли бошлайди. Уни ҳаракатга келтирадиган куч ҳам эл – юрт, Тошкентнинг тўрт даҳасида ўзининг оғзига қараган хотин – халаж олдидаги андиша туйғусидир.

Бу туйғу ва унинг беқиёс теран тасвири романнинг сўнгги саҳифаларида айниқса тенгсиз бадий маҳорат билан намоён бўлади. Кумуш заҳарланган, дунёга алвидо айтиб, жон таслим қилиб кетаётибди:

«Ҳожу Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек

ва онаси оёғ устида эдилар. Кумушнинг кўзи юмиқ, сочлари юзи устида паришон эди. Ҳожи ўз қўли билан сочларни тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...

—Ойим... Ойим!.. — деди ҳожи. Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... қўзғалмоқчи (!) бўлди.

—Қўзғалманг, ойим... қўзғалманг!

Кумушнинг кўз ёши чаккасидан оқиб тушди... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

—Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга қўзғалди, Отабек келиб қўлтиғлади, ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Кумушнинг... кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаранди.

—Ойи... дада... — сўнгра (!), бегим! — деб ингради... Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумол (!) кўзини юмди...»

Бу саҳна романнинг энг баланд чўққиси бўлганидек, андиша туйғуси ифодасининг ҳам энг юксак нуқтасидир. Кумуш... шу хонадонда завол топаётибди, хонадон соҳибаларидан ҳар бирининг бунда озми — кўпми ҳиссаси бор, бироқ Кумуш жон талвасасида ётиб ҳам буни зинҳор — базинҳор сездирмаяпти. Аксинча, қайин отаси ҳурматига ўрндан қўзғалолмагани учун чексиз изтироб чекапти, қайин ота — қайин онаси ҳузурида эри билан видолашгани ҳам истиҳола қилаётибди...

Андиша!

Кумуш умрининг сўнгги лаҳзасига қадар андиша билан яшади. Фақат ўлимгина андишадан зўр чиқди, холос...

Мулоҳазаларимиз ниҳоясида икки оғиз сўз мумтоз санъаткоримизнинг адаблик андишаси ҳақида. Бу

хусусда юқорироқда қисман тўхталган ҳам эдик, яна қуйидаги фикрларни қўшимча қилмоқ жоиз: Қодирий баъзан одоб — ахлоқ тақозосига кўра айрим тафсилотларни китобхонга баён этишни раво кўрмайди — андиша қилади. Масалан, Абдураҳмон домланинг ифлос ўтмиши хусусида ҳикоя қилиб, сўз маълум бир чегарага етгач, ундан нари ўтмайди — да, «Унинг бу учинчи даврдаги аҳволини ёзишга қалам маъзурдир», деб ўз андишасини изҳор этади. Ёки бошқа бир ўринда шундай деб ёзади: «Мен — ёзғучи, «Ўткан кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зириктирар эди. Бу кун мен шу «Ўткан кунлар»ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зириктирган фаслини ташлаб ўтишка мажбур бўлдим. Дарҳақиқат, ўз орамизда кундаш жанжалини ким билмасин. Арзимаган гап устида дунё бузган кундош тўполонлари кимнинг қулоғига ёқсин? Ўқуғучининг қимматлик вақтини аяганимдек, қаламни ҳам бу фиди—бидиган озод қилишни мувофиқ кўрдим...»

Албатта, нимани ёзиш ва ёзмаслик — ёзувчининг ўз иши, ўз ҳаққи. Бироқ адиб китобхон ҳурматини, унинг қаршисидаги масъулиятни жуда теран тушунади: «Мени кечирсинлар», — деб ёзади у фикрини давом эттириб.

Келтирилган бу икки мисолдан сезиладики, Қодирий нафақат китобхон олдида, ҳатто қалам олдида ҳам андиша сақлаган, ҳар нарсани унга раво кўра бермаган. Энди мулоҳаза қилиб кўрайлик: нима учун бу фасл ёзувчини зириктиради? Менинг назаримда, шундай туюлади: адиб бу фасл воқеаларини ҳам илоҳий қаламининг қудрати билан моҳирона тасвирлаб беришга қодир эди, аммо шу кундош тўполонлари, арзимас фиди — бидилар Кумушбибининг «нур ичига чўмилгандек бўлиб кўринган сиймоси»га соя

ташламаслиги мумкин эдими? Одоб, ҳусн ва заковатнинг юксак осмонидан уни бир қанча поғона пастга тушириб қўймаслиги мумкин эдими? Чоғимда, шунингдек, бир хатарни сезгани учун ҳам ёзувчи бу фаслни ташлаб ўтишга қарор берган бўлса, ажаб эмас.

Абдулла Қодирий инсон шарафининг гултожи бўлмиш андиша, ор – номус, уят каби муқаддас туйғуларни одамзот қалбидан абадий маскан топишини орзу қилган, бутун ижоди, бутун умри билан шу мақсад сари чорлаб ўтган улуғ санъаткор эди. Афсуски, энди андиша деган тушунчанинг кундан – кунга биздан узоқлашиб, орамиздан кўтарилиб бораётгани ҳеч кимга сир эмас. Турмушимизда юз берган ва юз бераётган барча фожиаларнинг асосий сабабларидан бири ҳам, эҳтимол, шундадир. Хусусан ошкоралик замонида беандиша кимсаларнинг таъма ва манфаатга қурилган саъй – ҳаракатлари туфайли бу қадимий туйғу қарийб ўтмиш сарқитига айланиб қолди. Кун кеча турғунлик деб аталмиш ижтимоий карахтлик даврининг фаол арбоблари бўлган беандиша кимсаларнинг бутун бир думалаб пешқадам қайта қурувчи бўлиб олганликлари, яқин ўтган кунларда партбилетли хонларнинг тантиқ шаҳзодалари бўлган валломатларнинг ўша замон жабрдийдалари сифатида яна амал поғоналари сари ўрмалашлари... буларнинг бари андишали кишилар кўнглида фақат истеҳзо уйғотади, холос.

1990

ШОИРОНА, ДАРВЕШОНА БИР МАЪНО

Улуғ санъаткорларга ҳамиша башорат туйғуси ёр бўлади. Мумтоз ўзбек адиби Абдулла Қодирий ана шундай санъаткорлар сирасига киради.

Унинг ўлмас даҳосига мансуб асарларни эл аро машҳур ва севиқли қилган фазилатлар бисёр.

Тасвирдаги донишмандлик, нуроний ақл ва соддалик, андиша, ҳур фикр ва инсоний жозоба ёғдуси шу хил фазилатларнинг айрим белгилари, холос. Шу боис ҳам, мана, олтмиш йилдан ошибдики, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» китоблари ҳалқ қўлидан тушмайди, авлоддан авлодга, наслардан наслларга суюклик, ардоқли бир маънавий мерос бўлиб келади. Ҳолбуки, бу олтмиш йиллик тарих мобайнида адабий қарашлар, санъат асари ҳақидаги тасаввурлар бизнинг жамиятимизда кам деганда олти юз маротабалаб ўзгаргандир...

Биз ҳозир ниҳоятда ғалати жумбоқ бир даврни бошимиздан кечирмоқдамиз. Бундай мураккаб, алғов — далғов вазиятда адабиётнинг, соф сўз санъатининг қадри тушиб кетиши ҳеч гап эмас экан. Бир неча вақтдан буён шундоқ хавфу хатар мавжуд эди, бутунга келиб у тўла тасдиқ топди.

Адабиёт билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолди — на китобхонларнинг, на ёзувчиларнинг. Сўз санъати ўрнини гап саъати эгалламоқда, теран, зиддиятларга йўғрилган, изтиробли фалсафий мушоҳадалар ўрнини олди — қочди воқеалар — сиёсий жанжаллар, жиноятлар тарихи, тўшак тафсилотлари, кимўзарга битилган арзон — гаров чақириқлар босиб кетмоқда. Адабиёт майдонида адабиётдан бошқа ҳамма нарса жавлон урмоқда. Ҳатто минг бир азоб билан китобхонга қайтарилаётган жабрдийда ёзувчилар ижодига нисбатан ҳам тўла лоқайдлик кузатилмоқда. Қаламкашлар орасида бир пайтлар ўзи сув ичган маънавий булоқларга туфуриш адабий ва ижтимоий жасорат сифатида урф бўлиб бораётир. Аввалги романларида катта — катта сув омборларини қуриш билан банд бўлган забардаст билакли адиблар бутун ёзаётган асарларида ўша омборларни бузиш билан овора...

Адабий жараён оқимида ҳам ғалати ҳоллар кузатилаётир. Бир томондан, адабиётни сиёсат чангалидан қутқариш йўлида кўрқа – писа дастлабки уринишлар бўлаётир. Айни пайтда адабиёт ташкилотлари ҳар қачонгидан ҳам кўра сиёсийлашиб бормоқда. Буни, лоақал, Ёзувчилар уюшмасининг депутатлар уюшмасига айланиб бораётганида ҳам кўриш мумкин. Бир томондан, социалистик маданият ҳақида бот – бот, қулоч – қулоч мақолалар эълон бўлиб турибди. Иккинчи томондан, ҳаётнинг барча жабҳалари қатори маърифат, санъат соҳаларига ҳам бозор муносабатлари ўктам қадамлар билан кириб келаётир. «Маданият» пардаси остида баъзи бир даргоҳларда қандоқ ишлар содир бўлаётгани ёлғиз Оллоҳнинг ўзига маълум. Хуллас, аҳвол мавлоно Завқий ҳасрат ила ёзганларидек:

*«Шеър эшитмайди биров,
даврон қулоғи қар анга,
Бир ҳовуч олтин–кумушнинг
хуш жаранг овози бўл...»*

Энди хаёлан бошқа бир манзарани тасаввур қилиб кўрайлик: бундан олтмиш йиллар муқаддам бу ҳолат қандоқ бўлган бўлса экан? Бундан кўра ўн чандон мураккаб, оғир, мубҳам ва мавҳум бўлмаганмикан? Ижтимоий инқилоб, граждандар муҳорабаси, қулоқларни синф сифатида янчиш, маданий инқилоб жанги, ички душманларга қарши кураш... Ва бу ҳаракатларнинг барчасидан пировард – натижа ўлароқ тўкилган дарё – дарё қон, топталган тақдирлар, чалкаш ва фожиали қисматлар, маданият ришталарининг узилиши, юз йиллик тарихий анъаналарнинг инқори, адашган авлод армони... Мана шунингдек маънавий аросат майдонида туриб ҳам юрагига шеър ишқи, тоза, муқаддас сўз муҳаббатини сиғдира оладиган киши

қалбан қанчалар юксак, руҳан қанчалар некбин бўлиши лозим! Абдулла Қодирий ана шундай шароитда – сохта ва машғум адабий андозалар кўплаб ноёб истеъдод эгаларини синдириб – букиб, қул қила бошлаган бир пайтда адабий башорат билан майдонга чиқди: юрагида ўз замонасининг «Лайли ва Мажнун»лари, «Тоҳир ва Зуҳро»лари, «Баҳромгўр» ва «Чордарвеш»ларини яратиш заруратини англади. Давр тақозоси, унинг бешафқат бўрон ва алдамчи эпкинлари кўплаб қалам соҳибларини узоқдан мунаввар бўлиб кўринган, лекин охири берк кўчаларга бошлаб кетганида Абдулла Қодирий санъатни илоҳий бир мўъжиза деб билди, сўзга сиғинди, сўзни муқаддас ялов каби юксакка кўтарди.

«Эҳтиёж кишини буюк кашфиётчига айлантиради», дейди Робинзон Крузо, Абдулла Қодирий дилидаги туйғу юракдан англаган бадиий эҳтиёж эди – у кашфиётчига айланди. Кўҳна ўзбек тарихининг, сокин, мудроқ кўрғонлар бағридаги сирли ҳаётнинг, муаззам ўрдалар қўйнида кечган фитна – фужурларнинг, қашшоқлар кулбасига соф, одми, ҳалол муносабатларнинг, жаҳондаги қайғули ишқ қиссаларидан бирининг, инсон руҳиятининг мураккаб ғалаёнларининг мислсиз кашфиётчисига айланди у.

Руҳий таҳлил бобида Қодирий ўзига хос мактаб ва анъана яратган санъаткор эканлиги кўпдан эътироф этилган ҳақиқат. Унинг таҳлили негизида инсонга ҳамдардлик, шафқат, жозоба туйғулари мужассам. Услубдаги шу жозибаторлик боис туйғулари мужассам. Услубдаги шу жозибаторлик боис Қодирий тасвири ҳамиша қават – қават маъно касб этади, китобхонни турфа хил ўйларга толдиради. Ёдингизда бўлса, «Меҳробдан чаён»нинг «Ғариб кўнгли» деган фаслида адиб маҳалла қоровули Тойир аканинг «тутун билан қопқорайган, пастгина қоронғи ҳужрасини»

тасвир этади. Сеҳрли қаламнинг жозиба қудрати шунчаларки, Анвар шу ҳужрага кириб келгач, ярим бетли тасвирдан сўнг бу пасқам ошиён китобхон кўз ўнгида бағоят шинам бир гўша каби гавладанади. Ёзувчи бунга ҳеч қандай зўракиликсиз, соф реалистик ифода йўли билан эришади, бирор лаҳза бўлсин, ҳаёт ҳақиқатидан чекинмайди:

«Тойир ака қозикдағи тугунни очиб тўрт—бешта нон, бир ҳовуч каттақўрғони магиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркашни Анвар олдиға келтириб узр айтди:

— Камбағалчилик, тақсир, олдингизға дастурхон ёзолмадиқ...»

Бу сўзларда қанчалар ўкинч, кўнгил синиқлиги, армон ва инсоний ҳасрат мужассам... Бу жумлани ўқиган чоғларимда нигоҳим қаршисидаги ҳужра яна ҳам қоронғилашиб, яна ҳам паст тортгандек туюлаверади. Шифтни қорайтирган аччиқ тутун томоғимни баттарроқ бўғаётгандек бўлади. Аммо буюк санъатнинг жозиба кучи билан шу лаҳза мўъжиза рўй беради — бунинг учун мирзо Анварнинг икки оғиз сеҳрли сўзи кифоя:

«—Нима айби бор, — деди Анвар, — мен шундай қоронғи уйда, гулхан ёнида ўлтуришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман».

Нима учун? Қоронғи уйда, гулхан ёнида ўлтириб чой ичишда қандоқ хислат бор?

Бу саволга Анварнинг ўзи каби юраги пок дўсти Султонали жавоб қилади:

«—Бу ўлтуришнинг бир нашъаси бор...»

Лекин қандай нашъа бу? Бир лаҳзалик сукутдан сўнг нимқоронғи ҳужра ичра мирзо Анварнинг ўйчан товуши эшитилади:

«—Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен ёш, ятим чоғим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим.

Язнам қашшоқ косиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсун, гулхан ёнида ўлтуруиб чой ичар эдим. Шу гулхан ҳаёти ҳануз менинг эсимдан чиқмайди ва шу ҳаётга ҳамиша кўнгулда бир муҳаббат сақлайман...»

Бу дардчил, ҳароратли сўзлар жозибаси кўп нарсаларни ёдга солади. Китобхон кўз ўнгида беихтиёр қоронғи ҳужра ёруғлашгандек, сирли бир ёғду билан файзиёб бўлгандек туюлади. Энди бу хилват кулбани мирзо Анварнинг маърифатли қалбидаги зиё шуъласи мунаввар эта бошлайди. Қандоқдир бир куч таъсирида кишининг шу ҳужрага кириб боргиси, гулхан атрофида жимгина хаёл суриб ўлтиргиси келаверади.

Қодирийнинг донишманд ва ўткир нигоҳи ҳаёт ҳодисалари замирида ҳамиша шоирона, дарвешона бир маъно кўради. Ва ана шу бадий маънони шоирона, дарвешона бир йўсинда — тенгсиз жозиба билан тасвир этиб беради. Мумтоз адибимизнинг ҳар сўзи, ҳар бир жумласидаги олам — олам ботиний маънолардан нозик ишоралар англаш ва улардан чексиз баҳра топиш қанчалар завқли. Мазлум қоровул Тойир аканинг умр дафтарини пича варақлаган мирзо Анвар бу ғариб кимсага таскин бермоққа, уни ёлғизлик балосидан қутқармоққа уриниб сўрайди:

«— Уйлантириб қўяйлиқми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

— Э, жонингдан тақсир, — деди, — энди бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Соқолға қаранг, ўлим иси келади...»

«Соқолға қаранг, ўлим иси келади...» Саводсиз, қашшоқ бир қоровулнинг ҳаёлига бу пурҳикмат сўз қаёқдан, қай йўсин кела қолди экан? Ахир, бу иборанинг тарихи беҳад узун, қадим эмасми? У жаҳон кезган, китоб кўрган соҳиби илм табиатига кўпроқ

хос эмасми? Зеро, «соқол» ва «ўлим»ни ҳазрати Алишер Навоий мислсиз бир поғонада муқояса этганлар:

«Соқол оқи ўлимга пешравдир, тириклик сабзаси узра қиравдир...»

Ғариб кўнғил Тойир ака ана шу ҳаёт фалсафасини халқчил тарзда, соф, содда, мардона бир алфоз билан ифода этади. Шу йўл билан Қодирий энг оддий, энг хоксор, ҳатто айтиш мумкинки, ўткинчи бир қаҳрамони вужуди ва юрагида ҳам ўша шоирона, дарвешона маънони топа билади. Сўққабош қоровулнинг кейинги сўзлари бу маънони янада чуқурлаштиради, янада кучайтиради:

«— Кўнғил қариган, тақсир, кўнғил, — дегу Тойир ака, қўлини кўкрагига тегизиб олиб.— Энди кўнғил ҳеч нарса ҳам тиламайди, фақат тинчлик тилайди. Тинчлик қачон бўлади — унисини билмаймиз—га...»

Бу сўзларнинг маъносига диққат қиладиган бўлсак, уларнинг ҳам бежиз айтилмаганига амин бўламиз. «Тинчлик» орзуси — дунё ишларида этак силташ нияти сўфийлик таълимотининг таянч тушунчаларидан бирига — «хилват дар анжуман» деган фалсафий ақидаги бориб тақалади.

Айни хусусият — қаҳрамонларнинг сурат ва сийратидан шоирона, дарвешона маънолар қидиришга интилиш ҳатто салбий кимсалар қиёфасини чизган чоғларида ҳам Қодирий қаламини асло тарк этмайди. Зиқналикда, мумсикликда Гобсекдан, Қори Ишкамбадан зинҳор қолишмайдиган Солиҳ маҳдум тасвирини эслайлик. Ҳатто ўзининг оқила қизи Раъно томонидан «Ерга ёғлар тўкилса, ётиб ялар тақсирим», дея ҳажв қилинган, хотини Нигорхоним билан «қовоқ сомсага ёғни кўп солиб таъмини бузибсан», деб жанжаллашадиган Солиҳ маҳдумнинг адабий сиймоси мазкур икки қаҳрамондан фарқли ўлароқ, кишида

жирканиш, ҳазар ҳиссини уйғотмайди. Махдумнинг турфа қилиқларига гоҳ қуласиз, гоҳ аччиқланасиз, гоҳ раҳмингиз келиб, ҳамдард – хайрихоҳ бўлиб қоласиз Халқона қилиб айтганда, махдум – ўзи хунук бўлса ҳам, истараси иссиқ бадий сиймодир. Бу ҳол айниқса «Адрас тўн ва иссиқ нон «фожиаси» фаслида яққол намоён бўлади. Мирзо Анварнинг ёрлиқ олгани муносабати билан Солиҳ махдум хонадонига ўрдадан севинчига киши келади. Таомилга кўра севинчига тўн бериш керак. Ана шу масала устида махдум учун кутулмаган «фожиа» юз беради. Махдумнинг буйруғи билан сандиқдан бўз тўн олган Нигор ойим иккиланиб қолади: *«Ўрдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлармикан?» Раъно ҳам бу эътирозга қўшилгач, махдум ўйланиб қолди. «Бўлмаса, – деди иккиланиб, – жўнроқ аграсдан ол–чи!»– Нигор ойим бир аграс тўн олиб, махдумнинг қўлига берди. Махдум тўнни ёруққа солиб кўрди:*

– Йўқ, аграс ҳайф, Раъно, – деди тўнни таҳига солиб, – ҳалиги бўзни беравур!»

Аммо бу таклиф яна қаршиликка учрайди, махдум танг аҳволда қолади:

«– Ҳайф–да, ҳайф!»– деди махдум, аграс тўнни салмоғлаб кўриб. Бояғи шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзига ачиниш вазияти бор эди. – Увол–да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан!

– Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас!»– деди Раъно асабийланиб.– Кишининг иззат–нафси ундан ҳам қуюқ!

– Хайр, хайр!»– деди махдум, аграс тўн билан видоғлашқандек...»

Тўн можароси шу тариқа махдум учун «кўнгилсиз» ҳал бўлгач, яна бир ишқал – «бозордан иссиқ нон олдириш» муаммоси бўлади. Махдум сўнгги умид билан хотинидан уйдаги суви қочган нонни «жуда

қаттиғми?» деб сўрайди ва илинж билан жавоб кутади. Аммо... «Жавоб яна фалокатлироқ эди...» Муаллиф шу пайтдаги маҳдумнинг ҳолатини тасвир этсину сиз билан биз томоша қилайлик: *«Хўп, нон олдираман», дейишга ҳам маҳдумнинг мажолу қолмаган ҳолда бошини қуйи солиб, жавобсиз, ташқариға жўнади. Мехмонхона саҳнида кутиб ўлтурган йигитга ўз қўли билан адрас тўнни кийдирди. Йигит дарбозадан чиққунча ҳам маҳдумнинг кўзи «хайф кеткан» адрас тўнда, ҳатто ундан Анварнинг келаётқан хабарини сўрашни ҳам унутқан эди...»*

На илож, мол аччиға — жон аччиғи!

Аммо маҳдумнинг бу «жон аччиғи»даги тўлғанишлари, унсиз изтироблари одамда фақат беозор кулги қўзғайди, холос. Унинг қилиқларини кузатишингиз ошиб бораверади, бироқ мийиғингиздаги табассум ҳеч вақт захарханда ёки ёвуз нафратга айланиб кетмайди. Беихтиёр ич — ичингиздан: «Э, бу ҳам худонинг бир бандаси — да», деган хаёл кечади.

Чинакам санънаткорга хос жозибанинг қудрати ана шундай бўлади.

Мулоҳазаларимизни давом эттириб, маҳдумнинг яна бояғи ҳолатига қайтадиган бўлсак, уни янада кулгили вазиятларда учратамиз. Адрас тўн аламини ҳовли супураётган ва мехмонхонага жой қилаётган ўқувчи болалардан олгандек бўлиб, лекин хусури қонмаган маҳдум бари бир осонликча таслим бўлишни истамайди, Нигор ойимни қийин — қистокқа олади: «...қани, менга уч — тўртта нонингдан олиб кўрсатчи!» Бунга жавобан Раъно қугидан беш — олти дона нон олиб, отасининг қўлига беради. *« Дарҳақиқат, бир— бирига ўхшамаган нонлар тарашадек қотиб қолган эдилар. Маҳдум уриниб кўриб, биттасини ҳам синдиришга кучи етмади. Раъно юзини четга ўгуриб,*

кулиб турар эди. Махдум урина—урина, ниҳоят ўзи ҳам кулди:

– Зор қолғуринг жуда қотилти—да, кун ҳам иссиқ—да, Раъно?»

Мана шу ердаги «ўзи ҳам кулди» деган сўз Солиҳ махдум табиатидаги ўзига хос инсоний жозибани очишга бир калит бўлиб хизмат қилади. Ўз қусурлари устидан ўзи ҳам кулишга қодир одам маълумки, ўтакетган аблаҳ ва нобакор одам бўлмайди. Биз энди Солиҳ махдумни шу кўйларга солган ҳаётий омиллар ҳақида ўйлаб кетамиз. Даврнинг мислсиз тўфонлари унинг қисматига етказган зиён — заҳматларни бор салмоғи билан идрок эткандек бўламиз.

Кўринадики, табиатан зарофатдан, шеърятдан йироқроқ бўлган кимсалар юрагидаги милтилаган эзгулик учқунларини ҳам аланга олдиришга моҳир бўлган Қодирий ўзининг суюкли, марғуб қаҳрамонлари сиймосини ҳамиша нурга, латофат ва нафосатга йўғириб тасвирлайди. Адибнинг сеҳрли қалами висол ва ҳижрон онларини ифода этганида, ўлим ва туғилиш лаҳзаларини баён қилганида, табиатнинг жаннатий манзараларини чизишга киришганида бамисоли булбул бўлиб сайрай бошлайди.

«...Кучлик шамол қўзғалған эди. Шамол, гўё кўмаклашкан каби орқадан эсиб, Раънони Анвар томонға майл этдирар эди. Терак орқасида қолған ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи бўлған туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмига учиб тушди...»

Қодирий романларини мутолаа қилар экансиз, унинг саҳифалари Шарқ оталарининг асрий ҳикматлари билан тўлуғлигини кўриб ҳайратингиз ортади. Эҳтимол, шунинг учундир бу асарга қаҳрамон бўлиб кирган ҳар бир шахс шариф бир алфозда фикр ва

сўз юритади, аксарият адабий сиймоларнинг тилидан Шайх Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Навоий ва ўзга донишманд аждодларимизнинг байту ғазаллари тушмайди. Бу ҳикматли байтлар асарларнинг бадиий тўқимасига узвий равишда бирлашиб кетади, гоҳо эса қаҳрамонларни ҳал қилувчи хатти – ҳаракатларга даъват этгувчи сеҳрли куч каби таъсир беради.

Мирзо Анвар, ноҳақ ҳибс этилиб, ўлим хавфи остида қолган дўсти Султоналини халос этиш учун хон ўрдасига ўзи таслим бўлиб келади. Худоёрхон билан Анвар ўртасида кескин тўқнашув содир бўлади. Анварнинг кутилмаган бемисл жасорати ҳаммани довдиратиб қўйган. Хўш, бу қўрқинч жасоратнинг боиси нимада? Қодирий буни мумтоз Шарқ шеъриятининг қадим ҳикмати билан қуйидагича изоҳлайди: *«Шайхи Саъдий айтканча, дунёда ҳаётидан қўл ювғучидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатка солғучи унинг манфаати тақозаси, қолаберса, ўлимдир. Бу иккисидан кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир...»*

Ҳатто ўлим саҳналари тасвирида ҳам адиб даҳшат пардаси ичра мардоналик, шижоат белгиларини кашф қила олади. Жаллод, қўли боғлиқ Анварни дор томонга олиб бориб, ханжарини енгига яниб келган чоғда ҳам бу олижаноб қаҳрамон юрагини шоирона, дарвешона ҳиссиёт тарк этмайди: — *«Мени ҳолимни кўрингиз, домла, — деди Анвар кулган юзда, — қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? чунки виждон роҳатда жон тинч, юракда ишқ!.. Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўкарар... Нимадан бу? Бу—сизнинг каби тубанлар солган из!..»*

Бу оташин сўзларга оломоннинг муносабати қандай эди? Афсуски, томошага тўпланган тумонат одам

ночор, кару соқов эди. Бу ҳолат жумлада мухтасиз ифода топган: «Томошабинлар тоқатсизлангандек кўриндилар».

Диққат қилиб қарасак, шу жумлада ҳам сир яширин. Томошабинлар нега тоқатсизлангандек кўриндилар? Улар Анварнинг фиғонли ва шоирона сўзларидан тоқатсизланган эдиларми ёки содир этилаётган манфур зулм, бедодликданми?

Бу сир икки жумладан кейин ошкор бўлади — яъни ҳаётда ўзига хос бир юпанч, илинж ахтарган уч чапани ўртоқ — Шариф, Раҳим ва Қобилбойнинг саъй — ҳаракатлари билан Анвар жаллод қўлидан юлиб олинади. Юқорида сўз юритганимиз дарвешона бир маъно мана шу уч дўст тимсолида айниқса бўртиб намоён бўлади. Ўз тасаввурларидаги озод бир турмушни истаган, риндона хаёллар билан умргузаронлик қилаётган боши очиқ бу йигитлар Анварга нисбатан бўлаётган адолатсизлик, «номусулмончилик»ни кўрган, асло тоқат қилолмай қоладилар. «Шу бевафо дунёга бир иш қиламиз», деган узил — кесил қарорга келадилар. Бу «бир иш»нинг маъноси шуки, «шу тунга учовимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни рўшноликка оламиз!» Қарор қатъий, уларни бу йўлдан, ҳатто ўлимдан ҳам қайтаргувчи куч энди оламда йўқ. Бунинг сабаблари эса қуйидаги содда мантиқ билан ифодаланади: «Акун биз дунёга нима олиб борамез, ҳай ўлук, дунёга ўн тилло пулимиз қолайдими, ё уйга сочини тараб тўхтаган хотунимиз қолайдими!»

Мана шу ерда энди бир оз диққатимизни жамлаб, мулоҳаза юритайлик. Бундан бир неча саҳифалар муққаддам биз мирзо Анварни мана шундай ҳаёт — мамот муаммоси гирдоби ичра кузатган эдик. Ва унинг қандай қарорга келиб тўхтаганини ҳам кўрган эдик. Шайх Саъдийнинг ўша сўзлари ҳозирги вазиятда ҳам

ниҳоятда ўринли эмасми? Демак, шу нуқтада ҳаётидан қўл ювган кимсалар сони тўртгага етди. Энди булар учун «на подшоҳнинг қаҳри, на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир...»

Суҳбатимиз аввалида биз башорат туйғуси ҳақида сўзлаган эдик. «Меҳробдан чаён» мутолааси чоғида киши ақлини фавқулодда шошириб қўйгувчи бир башорат учрайди. Романнинг «Ўпка ва ҳазил» деган дастлабки бобларидан бири. Асар воқеалари ҳали бениҳоят осойишта кечаётир. Истиқболдаги хавфу хатардан ҳеч бир нишона сезилмайди. Раъно ва Анвар ҳазил билан сўзлашиб ўлтирган чорбоққа қўланка солгувчи ҳеч қандай булут асари йўқ. Сўз айланиб келиб, кутилмаганда шундай оҳанг касб этади. Раъно бу кун оқшом меҳмон келиши кутилаётганини айтади: «...*Фотиҳага кишилар келар эмиш, деб эшитдим . Унинг бу гапига жавобан Анвар ўйланиб яна кулимсигс:*

– *Сенинг фотиҳанг бўлмасин:*

– *Меним қандай фотиҳам бўлсин, мен ҳали тирикман.*

– *Тескарига бурма, Раъно, балки сени эрга бермакчидирлар?*

Раъно қизариб турди—га, яна гапни кулгуликка олди:

– *Мени кимга берар эмишлар?*

– *Сеними?— деди кулиб Анвар.—сени хондан бошқа (!) ким олсин!...»*

Ўйнаб айтилган шу бир оғиз ҳазил гапга шу лаҳзада фаришталар омин деб юборган бўлса, не ажаб! Менинг назаримда, романда бундан кейин юз беражак барча руҳий тўқнашувлар, фожиали мана шу биргина жумла билан чамбарчас боғлиқдек туюлади...

Қодирийнинг маҳорати сирлари ҳақида тўхтовсиз ва узоқ ҳикоя қилиш мумкин. Аммо фақат бу тенгсиз санъатга махлиё бўлиш билангина кифояланмасдан,

ундан маънавий – ижодий сабоқлар олиш вақти ҳам етгандир. Улуғ адибимиз ҳамиша, ҳамма асарларида ҳаётдан шоирона, дарвешона маънолар қидиргани бизга аён бўлди. Бунда теран бир ҳикмат бор. Чунки ҳаёт қанчалар оғир, қанчалар уқубатли бўлмасин бари бир гўзалдир. Гўзаллик эса, маълумки, шеърятдир, соф, озода, юксак инсоний хаёл ва орзулардир. Кўп чалғитилган бизнинг бугунги жафокаш адабиётимиз эса, афсуски, мана шу қудратли сафарбар руҳдан — ҳаётдан шоирона, дарвешона маънолар топа билиш ва уни бадиий йўсинда ифодалай олиш хислатидан тобора узоқлашиб бораётир. Аксарият асарларимизда кўнгил дардлари, инсон руҳиятининг минг бир сирли жилваларидан заррача ҳам нишон кўрмаймиз.

Киши баъзан кундалик икир – чикирлардан, ҳадеб қайта – қайта қураверишдан ҳам чарчар экан, Ана шундай кезларда унинг руҳи чинакам адабиётни, сўз санъатининг асл дурдоналарини соғинади. Не бахтки, тақдир ўзбек адабиёти манглайига ҳам оз бўлса – да, ана шундай асарларни битган...

1991

АЖАБ САОДАТ

1

1938 — мелодий, ўктабр ойининг тўртинчиси, куз кунларининг бири, қуёш алақачон ботган, аммо теварақдан шом азони эшитилмайди. Шаҳар марказидаги бу донгдор бино атрофида масжид йўқ. Нариди маҳаллалардаги омон қолган масжидларда қўрқибгина, титрабгина чиққан азон чақириги тўрт — беш хонадон деворидан аранг ошиб ўтишга қурби етди. Донгдор бинода гуноҳлари нима эканини билолмай ҳайрон ётган маҳбуслар шом кирганини кичкина дарчадан тушиб турувчи нурнинг йўқолганидан биладилар. Озодликдан нишона бўлиб туюлувчи бу нурни ҳар тонг умид билан кутиб, тушқин ва эзгу кайфиятда узатадилар. Дарчадаги нур йўқолгач, кечалик овқат киритилади. Улар ўлимга маҳкум эканликларини сезишади. Очиқдан ўлиб қолмаслик учун, «қонуний» йўл билан отиб ўлдиришлари учун овқат ейдилар. Сўнг... бу бинода жонланиш бошланади. Аммо кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хаҳолаб кулишлари бу иморатни кўкка кўтаргудек эмас. Бундаги товушлар ўзгача, бундаги ташвишлар бошқадир.

Бунда терговни кўпроқ тунда қиладилар. Кундузи одам овлаш билан машғул бўладиларми ёхуд туҳмат ва ифво тошларини тўплашдан бўшамайдиларми — бу ёлғиз Яратганга маълум — ҳар ҳолда терговга асосан кечаси чақиривади.

— Кадири, на вьход!

Айни чоқда бошқа эшиклар ҳам очилади:

– Сулейманов – Чулпан, на вѣход!

– Фитрат...

Гофил бандалар... Бу сўнгги чақириқ терговга эмаслигини қайдан билишсин? Улар «терговчи уни сўраса, бундай дейман...» деган хаёл билан қўлларини орқага қилган муте бир ҳолда юриб чиқадилар. Улар билмайдиларки сўроқлари кеча якунига етган. Бу тун отиладилар. Эртага, тонг отгач эса... ҳукм ёзилади. Уларнинг киндик қонлари турли жойларга, турли вақтда томган. Туғилган кунлари ҳужжат учун аниқ ҳам эмас... Фалон мучал, ўрик гуллаганда ёки хандалак пишиғида туғилган... Аммо... ўлим топган кунлари аниқ – 4 ўктабр... аммо 5 ўктабр деб расмийлаштирилади... Юрак қонлари бир жойга тўкилади.

Буни билмайдилар, нима учун ҳовлига олиб чиқишгани ҳам улар учун номаълум. Дарича тугул бирон тирқиши ҳам бўлмаган усти ёпиқ автомобилга чиқиб, ёнма – ён ўтиришади. Қоронғида бир – бирларини танимайдилар. Сўзлашиш мумкин эмас. Чурқ эта олмайдилар.

Автомобил қабиҳ манзилга етмоқни истамагандек ихраб – сихраб секин юради. Текис йўл тутаб, ўнқир – чўнқирлик бошланади. Автомобил ҳар силтанганида, чуқурга тушиб – чиққанида мувозанатни йўқотадилар.

Ниҳоят, тўхтадилар. Эшик очилиб, қоронғу ерга тутташиб кетган юдузли осмоннинг бир парчаси кўринади. Уларни жарлик ёқаси сари бошладилар. Шунда улар бир – бирларини танидилар. Шунда бу ерга нима учун келтирилганларини англадилар. Осмондаги кемтик Ой ёруғида кўзлар кўзларга тикилиб сўзлашади:

– Киши агар юз, агар миңг яшаса ҳам охири ўлмак керак. Эслайсизми, «Бобурнома»да шоир:

«Агар сағ сол мони автар яке рўз,

Бибояд рафт аз ин коҳи дилафрӯз...»

— деган эди. Яъنيким, агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур. Биз учун бу қасрдан кетмоқ вақти етубдур.

— Бу қасрдан кетишимдан мен афсусда эмасман. Армоним шуки, бундан бизни ўз дўстларимиз қувдилар. Аҳил — иноқ яшай олмадик. Биз — ку кетамиз, миллатнинг аҳволи не бўлур? Кун келурмики, миллат иттифоқда яшаса? Кун келурмики, қоронғулик чекинса, офтоб чиқса...

— *«Тилинган тилларга қон югургуси,*

Бўшанган инларга жонлар киргуси.

Тиканли боқчалар чечак кўргуси,

Ҳақ йўли, албатта бир ўтилгуси...»

— Гаплашилмасин!

Ҳар эҳтимолга қарши айтилган буйруқ эди бу. Ҳозир кўз кўзга тушиб, юрак юрак билан сўзлашмоқда эди. Юраклар сўзлашувини ҳеч ким ман этолмас. Уларнинг жисмлари банди. Руҳлари эса озодликда. Ҳозир ўқлар узилади. Бедор юраклар уришдан тўхтади. Агар юрак жисм ҳаёт эканида фақат қон ҳайдаш билан банд бўлган бўлса, жон чиқиши билан у ҳам ўлар. Агар юрак эл ғамида, инсонлар ғамида яшаган бўлса, бир ўқ тегиши нима экан, қийма — қийма қилиниб зарралари олам аро сочилиб юборилса ҳам ўлмайди, яшайверади. Милтиқларини ўқлаганлар билишмайди бунини. Уларга буйруқ берилса бас — тепки босилади... ўқ ҳавода ўтли из қолдириб бориб бедор юракка санчилади. Улар «маҳкумлар ўлди», деб изларига қайтадилар. Буларнинг қўлларига кишан уриб берган дўстлари ҳам «улар ўлди» деб ўйларлар. Уларнинг номларини ўчира бошларлар. Бирга тушган суратларини йиртарлар. Кўпчилик бўлиб тушган суратларда уларнинг кўзларига игна тиқиб тешарлар...

Булар милтиқ тепкисини босувчи, буйруқ бажарувчи аскарлар эмас. Улар ўзларини доно фаҳмлайдилар. «Алвасти кўприк» деб аталувчи жар ёқасида милтиқ тепкиси босилувини кутаётганларнинг юраклари тоабод тирик қолишини ҳам биладилар. Била туриб ўзларини фаҳмламаганга оладилар. Йўқ, улар бу юракларнинг ҳам жисмга қўшилиб тупроқ остида чиришини истайдилар. Шукрки, фақат истайдилар халос. Юракка кишан уриб беролмайдилар. Юракни чирита олмайдилар...

Жар ёқасида турган маҳкумлар нималарни ўйлашди? Кўзларидан дарё – дарё ёш оқизиб қолган оилалариними? Ёки бу дунёдан алақачон кўз юмиб кетган ота – оналари, биродарлариними? Балки Самарқанд Дарбозадаги шийпонда қурган суҳбатларини эслашар?

– Асрнинг ўн етгисида онадан қайта ҳур бўлиб туғилдик, деб адашибми эдик?

– Бизки адашдик, фуқаро не қилар?

– «Ҳалокат бўлишин билмай қулочни катта отдим – ку...»

... Милтиқ тепкиси босилгунига қадар бир неча нафас вақт бор...

– Мен «дўст»ларимизга ачинаман. Вақти келиб бизнинг ҳақ эканимиз ойдин бўлганида бу дунёда қандай бош кўтариб юрар эканлар? Билки Худо уларни тирик қолдириб, узоқ умр бериб жазолагандир?

– Қиёматда юзма – юз бўлганимизда нима дейишар экан?

– Гаплашилмасин?

Буйруққа ҳожат ҳам йўқ эди.

Тепкилар босилди, ўлим ўқлари отилди.

Сўзлашмоқ қиёматга қолди.

Уларга ҳеч ким аза очмади. Жаноза ҳам ўқилмади. Уларнинг ўлиmidан бежабар эдилар. Ҳагто «дўст»лар

ҳам беҳабар эдилар. Шунча қилган хизматлари эвазига қувониш бахтидан бебаҳра қолдилар.

Орадан йиллар ўтиб эса... билдилар. Аммо энди кеч эди. Қувонишга асос йўқ. Улар халқ душмани эмас, чин халқпарвар эканликлари маълум бўлди. «Дўст»ларни биров айбламади. Ўзларидан ўтгани ўзларигаю Оллоҳга маълум.

Байт:

*Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулиға сабот,
Ажаб саодат эрур, чиқса яхшилик била от.
(Ҳазрат Навоийдан)*

2

Уларнинг жисман маҳв этилганларига элик олти йил бўлибди. Ўшанда ҳазрат Абдулла Қодирий қирқ тўрт ёшда эканлар. «Ўткан кунлар» рўмонининг ёзилганига эса етмиш йил бўлди. Ёзувчи билан бирга асарга ҳам кишан урдилар. Асарни ҳам ўлимга мажум этдилар. Ҳақ йўлидаги асарни ҳеч қандай ҳукмдор ҳеч бир замонда маҳв этолган эмас. Абдулла Қодирий ҳам, у зотнинг асарлари ҳам тирик қолаверади.

Каминанинг мақсади — «Ўткан кунлар» ҳақида уч — тўрт ориз сўз айтиш эди. Гапни тўғридан тўғри шундан бошласам ҳам бўлар эди. Аммо Абдулла Қодирий ва унинг сафдошлари отилган кунни, онни эсламоқ зарур эди. Чунки уларнинг ўлимлари тасодифий эмас, улар охир — оқибат шу жар ёқасига келажакларини билганлар ва бу ҳолни асарларига сингдирганлар.

«Ўткан кунлар» ҳақида балки юзлаб мақолалар ёзилгандир. Танқид қилинган, таҳлил этилган, мақталган мақолаларнинг айримлари билан танишман. Мен адабиётшунос олим эмасман. Таҳлилларга нўноқман. Мен фақат Абдулла Қодирийнинг мухлисман. Шу боис у мўътабар зотнинг асарларидан олган таассуротларимнигина баён қила оламан.

Абдулла Қодирий адабиётда ўз мактабларини яратганлар. Мен шу мактабнинг бошланғич синфидаман. Фикрларим ҳам шу даражада — маъзур тутгайсиз.

Биз ўрта мактабда Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини ўрганмаганмиз. Университетда ҳам ахборот тарзида маърузаларни тинглаганмиз. Ўрта мактабда «Гулнор (ёки Зайнаб, Фарҳод, Мажнун...) — чин муҳаббат эгаси», деган мавзуларда иншолар ёзганмиз. Фарзандларимиз эса «Отабек (ёки Кумуш, Анвар, Раъно...) — чин муҳаббат эгаси», деган мавзуда иншолар ёздилар. Олимларимиз нашр этган айрим мақолаларда ҳам шу ҳолни учратишимиз мумкин. Бу масалада уларга жиддий эътибор билдирмоқчи эмасмиз. «Ўткан кунлар» рўмон тарзида (жанрида) ёзилган. «Ўткан кунлар»нинг пойдевори — Отабек билан Кумушнинг муҳаббати. Мен бу асарни шимолий уммондаги баҳайбат муз тоғига — айсбергга ўхшатаман. Маълумки, бу тоғнинг фақат чўққилари кўзга ташланади, асосий қисми эса кўринмайди — сув остида бўлади. Ҳар бир улуғ асарнинг улуғворлигини, умрини ана шу кўзга кўринмас қисми таъмин этади, деб ўйлайман. Абдулла Қодирий қўлга қалам олганларида икки ёшнинг оловли муҳаббатинигина баён қилмоқчи бўлганмикинлар? Агар мақсад шугина бўлса асар бу қадар улуғворлик касб эта олармиди? Ахир тарихимизда ишқий қиссалар кам эдими? Эслайлик: Абдулла Қодирий адабиётта муҳаббат куйчиси бўлиб кириб келмаганлар. Фикримизнинг далили учун «Жувонбоз» деб аталган ҳикояларини, «Бахтсиз куяв» деб аталмиш пьесаларини ёдга олиш kifоядир. Шунга кўра айтмоқ мумкинки, ёзувчи адабиёт майдонига халқ гамида куйиб — ёниб кириб келганлар. Халқнинг тақдирини, келажagini ўйлаб қайғурганлар. «Ўткан кунлар»ни

ёзишга ҳам ана шу миллат қайғуси ундаган бўлса керак.

«Кумушни ўлдириб қўйдим», деб йиғлаган эканлар. Назаримда ёзувчи Кумуш исми гўзал жувоннинг ўлиmidан эмас, бошқа нарсадан куйиб, йиғлаганлар. Бу ҳақда бир оздан сўнг батафсилроқ мулоҳаза юритмоққа уриниб кўрамиз.

Фикри ожизимча «Ўткан кунлар»нинг биринчи ва охири жумласи асарнинг асл моҳиятини белгилайди:

«1264—инчи ҳижрия, галв ойининг17—инчиси, қишқи кунларнинг бири, қуёш ботқан, теварақдан шом азони эшитиладир...»

«...Ўзбек ойим қора кийиб, таъзия очди.»

Шу жумлаларни кўп ўйлайман. Нима учун қиш куни? (Баҳор ёки ёз эмас?) Нима учун атрофдан шом азони (бомдод эмас!) эшитилади? Айтмоғингиз мумкинким, савдо аҳли кундузи иш билан машғул, карвонсаройга шу пайтда қайтади, Отабекнинг ҳузурига келувчи меҳмонлар шуни назарда тутганлар. Шундай десангиз сизга яна бир саволим бор: улар бомдодда келувлари ҳам мумкин эдими? Ёки, Марғилон катта шаҳар эмас, Отабекни биронта растада кундузи учратмоқлари ҳам эҳтимолдан ҳоли эмасдир.

«...Теварақдан шом азони эшитиладир...» Балки бунинг рамзий маъноси бордир, балки ёзувчи айнан шом азонини таъкид этганида фақат номозга чақириқни эмас, бошқа нарсани ҳам назарда тутгандир? Ҳар ҳолда менга шундай туюлади. Шом — қоронғулик босиб келишидан бир дарак. Далва кечалар узун, ёруғлик камроқ бўлади. Шом азони юрт бошига ёпирилиб келаётган қоронғилик, зулматдан огоҳ этувчи дарак эмасмикин? Донишманд адиб: «Ҳой мўъминлар, кўзингизни очингиз, остонангизда ганим турибди. Иттифоқ бўлмас экансиз, ёруғ кунларингиз узун тун кечаларига айлангусидир», демоқчи

бўлмаганмикинлар? Бу азон чақириғига эътибор берилмади. Ёзувчи азон чақириғини тилга олгач, унинг изидан «намоз ўқилди», демаганлар. Фақат чақириқни баён қилганлар. Хужрадагилар эса ўз ишлари билан машғуллар. Бу ҳам ноиттифоқликка бир ишорамикин?

Асарда нима учун Отабекнинг онасига «Ўзбек ойим» деб исм қўйилган? Ахир аёлларда «Ўзбек» деган исмни қарийб учратмаймиз – ку? (Шахсан мен ҳеч эшитмаганман.) Назаримда ёзувчи шу сўнги жумла учун ҳам «Ўзбек ойим», деб қўйганга ўхшайдилар... *Ўзбек ойим қора кийди...* Юрт хавфдан огоҳ этувчи чақириққа эътибор бермади, оқибатда қора кийди, аза очди. Қоронғи тунларга кириб келди.

Юртнинг қора кийишига сабаб нима? Худоёрхоннинг ҳарбий жиҳатдан қолоқлигимиз? Йўқ! Халқ орасида тотувлик йўқлиги асосий сабаб бўлди. Ёзувчи тарихни тўғри англаб, тўғри таҳлил қилиб, ўз хулосаларини дам очиқ тарзда, дам рамзлар орқали ифода қилганлар. Асарнинг дастлабки бобларида ўқиймиз:

«Манимча ўруснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак, – деди Отабек, – аммо бизнинг кундан кунга орқага кетишимизга ўз ора низоъимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман... Орамизда бу қўрқунч ҳолатка баҳаққи тушинадирған яхши одамлар йўқ, билъакс, бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадирлар...»

Бу гапларни йигирма тўрт ёшли йигитнинг номидан тахминан шу ёшдаги адиб ёзптилар. (Тахминан, дейишимизга сабаб шуки, асар ёзиш ғояси Абдулла Қодирийда эҳтимол шу ёшларида туғилгандир. Ҳар ҳолда эълон қилинганида у зот ўттиз ёшларида бўлганлар. Отабек ва Кумушга ёш жиҳатдан яқин бўлганлари учун ҳам уларнинг дарду аламларини баён

этишда бирга ёниб, бирга куйгандирлар. Шунинг учун ҳам асарда ёлгон дард йўқдир?)

Отабек (нима учун «Ота» «бек», буни ҳам мулоҳаза қилмоғимиз лозим.) — юртнинг келажаги. Лекин у юртнинг келажагини ёруғликда кўролмайди.

«...Мозористонда «ҳайя алаш—фалаҳ» хитобини ким ҳам эшитарди...»

«...Ўз ғарази йўлида истибдоғ орқали эл устига ҳукмрон бўлғучилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир...»

Юрт мозористонга айланаёзган, шундай жойда «нажотга келинлар», деб минг бақиринг, ким ўрнидан туради. Ўликлар қандай нажотга келиши мумкин? Ёзувчи бунда жисман мурдаларни эмас, руҳи, миллий ғурури ўлганларни назарда тутдилармикин?

Асар ёзилаётганда 1937 йилда бошланган қирғинга ҳали кўп йиллар бор эди. Лекин у фожиа бўронининг шабадалари эса бошлаганини ёзувчи сезганлар. Чунки Беҳбудий ёки Мунавварқоридек миллат учун қайғурувчи маърифатпарварларнинг қатл этилишлари яхшилиқдан нишона эмасди. Яқин келажақда қирғин бўлажagini билибми, «бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб» бораётганидан хавотирланадилар. «Бузғучи ва низоъчи унсурлар»нинг томир ёйиши фақат Отабек яшаган даврагина эмас, балки ундан кейинги даврларга ҳам хосдир.

Ёзувчи асар бошланишида биз ҳозир «ижтимоий муаммо» деб айтаётган муҳим масалага эътиборни қаратадилар. Қора тунлар қаердан бошланишини кўрсатадилар. Сўнг бу муаммо гўё унутилгандай туюлиб, ишқий можароларга берилгандай бўладилар. Ишқий можаро ҳал этилгандай туюлгач эса яна ўша ижтимоий муаммога энди Юсуфбек ҳожи иштирокида қайтадилар. Қипчоқ қирғинини, ундан Отабекнинг қандай ларзага тушганини таҳлил этмай турайлик.

Асосий эътиборини Юсуфбек ҳожи сўзларига қаратайлик. Ёзувчи энди дардларини Юсуфбек ҳожи тилидан қоғозга тўкадилар:

«...Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирган фитна—фасадни кутиб, дарбозамиз тегига қўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвға берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон, деб қирилишсақ, ҳолимиз нима бўладир...»

... Сиз ўз қилчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопади. Биз қилчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдир...»

Бунда қипчоққа қабр қазилди, унда эса тобут тайёрланди. Узоқ йиллар чиримайдиган қилиб тайёрланди. Бунда биродарга қарши қилич кўтарилди, унда миллатга ҳарши тўплардан ўқ узилди... Бу энди тарихий ҳақиқат. Тарихни нима учун ўрганамиз, тарихий воқеаларни нима учун эслаймиз? Бошқа бир халққа нисбатан адоват уйғотиш учун эмас, балки вақтида йўл қўйилган хатоларни англаш учун, бу хатоларни такрорламаслик учун! Дастлабки ноаҳиллик босқин билан тугади. Кейингиси ўттиз еттинчи йил қирғини билан... Ёзувчи ва у зотнинг сафдошлари шу ноаҳилликнинг қурбони бўлдилар...

Ўзбекнинг ҳовлиси қадимда иккига бўлинган эди. Ичкари ва ташқари. «Ўткан кунлар» рўмони ҳам шунга ўхшайди. «Ташқари» томони билан ота — бола сўзлари ёрдамида қисман танишдик. Энди «ичкари»га қарайлик — чи? Ўзбек ойимнинг қора кийишларига сабаб шу ичкаридан чиқар. Рамзларни, ишораларни тушунмоққа уриниб кўрайлик.

Аввал Кумуш... Абдулла Қодирий уни суйиб — суйиб ёзганлар. Кумушни Отабек кўпроқ севар эдими ё Абдулла Қодирий севар эдиларми, деган муаммога мен ҳануз аниқ жавоб топа олмайман. Ҳар ҳолда Абдулла Қодирийнинг севгилари буюкроқ бўлгандир. Йўқса,

Отабек Кумушни бу қадар ўтли муҳаббат билан сева олмас эди. Ёзувчи Кумушда фақат гўзал малакни кўрганмилар? Мен ўзимча ёзувчи Кумуш тимсолида гўзал Ватанни кўрганлар, деб ўйлайман. Кумушга бўлган севгилари Ватанга бўлган севгилари эди, деб хаёл қиламан. Кумушни биз дастлаб кўрганимизда у хаста эди. Ажабки ўшал замонда юрт ҳам хаста эди. Отабекнинг муҳаббати Кумушга далда берди, шифо берди. Агар юрт ўғлонлари Ватанга шундай муҳаббатда бўлганларида эди, Ватан хасталикдан бош кўтарармиди...

«...қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди, гўёки сув ичига бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...»

Кумушнинг юз ювиши баёнида ҳам яширин маъно бормикан? Балки ёзувчи гўзал Ватан атрофидаги фитналарни айтмоқчи бўлгандирлар? Бу фитна фақат Кумуш замонасига хос эмас, ундан кейин ҳам давом этди. Ватанга эгалик қилиш учун бир неча мамлакат уринди. Ёзувчи шуларни назарда тутмадиларми экан?

Агар Кумуш тимсолида Ватанни назарда тутган бўлсалар, у ҳолда Кумушнинг ўлиmidан изтиробга тушганлари, йиғлаганларининг сабаби ойдин бўлар? Ёзувчи бир гўзал малакнинг ўлиmidан эмас, Ватан келажагининг захарланганидан қайғуга берилмадиларми экан? Кумуш ўлди. Аммо унинг ўғли тирик. Демак, Ватан келажагига умид бор. Ёзувчининг сўнги сўзидан маълумки, Ёдгорбекнинг бир ўғли шўролар томонида, иккинчиси ўша дамда «босмачи» дейилганлар томонида экан. Бунда ҳам рамз бордек кўринади. Ўша йиллари юрт ўғлонлари ҳам иккига бўлинган. Бир қисми болшевиклар гапига ишониб, улар томонга ўтишган. Бошқа бир қисми эса қарши

бўлган. Замон акани укага ганим қилиб қўйган. Ёзувчи шуларни ўйлаб йиғламадиларми экан?

Кумушнинг ўлими... Заҳарланиш... Бу турмушда учрайдиган оддий кундош рашки оқибатими? Юртни бошқарувчи хон аҳли фуқарони бирдек кўрмади. Қипчоқ қирғинига фатво берди. Юсуфбек ҳожининг йиғлаб айтган сўзларини эслайлик. Отабек ҳар икки хотинига бир хил муносабатда бўлмай, рашк ўтининг аланга олишига шароит яратиб бермадими? Хон фуқаросини уруғга, қабилага ажратмай, иттифоққа даъват этса, ҳатто куч ишлатса – да, тотувликни барқарор сақласа юрт хароб бўлармиди? Отабек Зайнабдан меҳрини дариф тутмаса, у Кумушга заҳар берармиди эди?

3

Асарга «ўзбеклар турмушидан тарихий рўмон» деб изоҳ берилган. «Севишган қалблар ҳақида» ёки «Муҳаббат фожиалари»...эмас, айна «ўзбеклар турмушидан», айнан шом азони чақирилган дамдаги турмушидан. Шунинг ўзиёқ айсбергнинг қуйи қисмини ўрганишга даъват этади. Бу вазифани таъбир жоиз бўлса, бир ҳамлада уддалаш мумкин эмасдир. Яъни бир мақола ёзиш билан уддалаб бўлмайди. Ҳамонки, сиз муҳтарам ўқувчининг диққатини жалб этишга киришган эканман, яна айрим қирраларини айтиб ўтишим зарур.

Рўмонда ортиқча тасвир, баён йўқ. Мен ҳар гал уни қўлга олганимда шуни ўйлайман. Асардан тушуриб қолдириш мумкин бўлган жойни қидираман. Ёзувчи ёш, бунинг устига биринчи йирик асари, ҳаяжонга берилибми ё тажрибасизлик қилибми кераксиз саҳифаларни ёзгандир деб ўйлайман. Бир сафар уста Алимнинг ҳикояси ғоят чўзилгандек туюлди. Сўнг шу ҳикоя олиб ташланса нима бўларди, деб ўйладим.

Кейин фикрлаб кўрсам, ёзувчи буни шунчаки ҳикоя сифатида ишлатмаган эканлар. Саодатнинг ўлими фақатгина уста Алимнинг қайғусини бериш учун олинмаган. Саодат ой – куни яқинлашганда қийналиб ўлди. Ана энди Кумушнинг ой – куни яқинлаган дамларини ва Отабекнинг ҳавотирларини эслайлик. Ёки Ҳомиднинг Сайфига (Саодатнинг укасига) ёмон назар, бузуқ ният билан қараши оқибатида уста Алимнинг янги дўкон қуриши, шу баҳонада Фарфининг келиши баён этилган саҳифаларини варақлайлик. Тугуннинг ечими шу саҳифаларда бошланмайдими? Демак, уста Алимнинг ҳикояси асарнинг икки муҳим нуқтасида иш беради.

Абдулла Қодирий асарларида ҳар бир жумланинг ўз хизмати бор. Асарнинг «Инқилоб» бобидаги бир жумлага эътиборингизни тортай: Азизбек халққа узр айтганда, узри қабул бўлмайди. Унга қарши айтилган гаплар орасида шундай жумла бор: *«Ханжарингни хайф кўриб маҳаллаларга чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захри билан ўлдирган ким эди?»* Мен неча марта бу жумлага етарли эътибор бермабман. Аммо биродаримиз Рустам Тожибоев бу жумлага эътиборни қаратиб, кичик илмий тадқиқотни амалга оширибдилар. Тарихий асарларни ўрганиб, Тошкент ҳокими Азизбекнинг чиндан ҳам маҳбуслар устига чаён ташлаб қийнаб ўлдиргани, аҳолига чаён солиғи солгани, одамлар пахса деворларни бузиб чаён қидиришга мажбур бўлганларини аниқлабдилар. Қаранг, биргина жумла фақат Азизбекнинг ярамас қилиқларини баён эта қолмай, балки тарихий бир ҳақиқатни ҳам ўзига сингдирган. Ёки... асар бошларидаёқ Ҳомиднинг шакли – шамойили, феъл – атворининг тасвирига алоҳида эътибор берилади. Ҳомид – ўттиз беш ёшлардаги кўримсиз одам. *«...унинг шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай*

«Ҳомид хотинбоз» деб шуҳратланган». Ҳолбуки унинг иккита хотини бор. У замонларда кўпхотинлик айб эмас, суннат саналган. Нима учун Ҳомидга «хотинбоз» лақаби тиркалди, Мирзакарим қутидорнинг қизи ҳақида гап кетса нима учун «Ҳомиднинг чеҳраси бузилди... бир турли вазиятда жиянига қаради... Юзидаги бояги ҳолат яна ҳам кучланиб...» тоқатсизланди? Бу ҳолатлар баёни бекорга тилга олинмагани кейинроқ бориб маълум бўлади. «Бу кунгача икки хотин ўртасига туриб жанжалга тўймаган» Ҳомиднинг хотинни учта қилиш ўйи борлиги ҳам бекорга айтилмаган. Чунки учинчи хотин унинг ўйича — Кумуш бўлиши керак эди. Ҳомид мақсадига эришмоқ учун ҳеч нарсадан қайтмайди. Ҳомид ўттиз еттинчи йилдаги «холис хизмас қилувчи» «дўст»ларни эслатмайдими? Асарда Ҳомид енгилган эди, ҳаётда эса...

4

Асар нималари билан диққатга лойиқ? Энг авало лутфи билан, қаҳрамонларининг одоби билан, шундай эмасми? Бир жумлага эътиборни қаратайлик: Раҳмат Отабекка қараб: *«вақтсиз келиб сизни тинчсизладик»*, деганида Отабек: *«...тинчсизламадингизлар, билакс, қувонтирдингизлар... шаҳрингизга биринчи мартаба келишим бўлгани учун танишсизлиқ, ёлғизлиқ мени зериктирган эди»*, деб жавоб қилади. Шу ўринда *«биринчи мартаба келишим»*, деган сўзларга диққат қилайлик. Отабек бу ерда шунчаки эмас, биринчи марга келгани учун зерикди. Агар шунчаки зерикдим, деса мезбонларга малол келар, балки уларга маломат, гина бўларди. «Шаҳрингиз зерикарли экан», деган маъно ҳам чиқарди. Отабек бу ерда ҳам лутф қилди, ҳам унинг Марғилонга биринчи келиши ўқувчига маълум бўлди. Ёки Отабек Ҳасаналига иш буюришдан

аввал «тузикмисиз ота» деб аҳвол сўрайди.

«—Баъзи юмушлар буюрсам...

—Буюрингиз, ўғлим.

—Раҳмат ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берсангиз—чи.

—Хўб, бегим...»

Шу қисқа савол — жавобда одобнинг олий чўққиси кўринган. Отабек Ҳасаналига «ота», деб мурожаат қилинганида у «ўғлим», деб жавоб берди. Отабек иш буюрганида эса «бегим», деди. Бу ерда фақат Отабекнинг лутфи эмас, Ҳасаналининг одоби, зийраклиги, фаҳми ҳам акс этган. Ёки, «бу киши кимингиз бўлади?» деган саволга Отабек дарров жавоб бермайди. «Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди: — қулимиз».

Отабек бу ўринда тўғридан тўғри шундай деганида Ҳасанали ранжимас эди. Чунки у қуллигини унутган эмас. «Хўб, бегим», дейишининг ўзиёқ бунга далил. Отабек ислоний одоб эгаси бўлгани учун ҳам Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб айтди бу гапни.

Сўз ислом ва иймон ҳақида борар экан, айтмоқ жоизки, асарда иймонлилар (Отабек, Юсуфбек ҳожи...) ва иймонсизлар (Ҳомид, унинг шериклари, Азизбек) кураши мавжуд. Ёзувчи фалончи иймонли, фалончининг иймони суст, деган сўзни ишлатмайди. Буни қаҳрамонларнинг сўзлари, ҳаракатлари аён этиб туради. Ҳаётда чин мусулмон бўлиш, мустаҳкам иймон эгаси бўлиш жуда оғир. Намоз ўқигани билан дарров иймонли бўла қолмайди одам. Ҳомидлар, Азизбеклар ҳам ўзларини мусулмон санашган, намозларини ўқишган, аммо иймондан узоқ бўлишган. Балки ўттиз еттинчи йилда дўстларининг қўлларига кишан уриб берганлар ҳам ўзларини мусулмон санашгандир. Балки кейинроқ гуноҳларини англаб, тавбалар қилишгандир... Балки...

Байт:

*Чанг боши зи маосий мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нес би чаш.*

(Маъноси: Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан, тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр. «Бобурнома»дан)

5

Ва ниҳоят, қагағоннинг умри тутади. Ёзувчининг номи оқланди, асарлари ҳибсдан озод бўлди. Қарийб йигирма йил Абдулла Қодирийнинг асарларини қўлга олиш ман этилди. Бу асарларни ўқиганлар жазога тортилди. Гуноҳдан қўрқмаганлар китобларни ёқиб юбориб, жон сақлашди. Кўпчилик эса китобларни сандиққа солиб, ерга кўмди. Қўшсинч девор орасига олиб суваб ташлади — ёқиб ташлашга кўнгли бўлмади, айримлар эса ҳеч нарсадан қўрқишмади. Сақланиб қолган китоблар қўлма — қўл бўлиб ўқилаверди.

Ҳақиқат рўёбга чиқа бошлагач, Абдулла Қодирий ижодига муносабат ҳам ўзгарди. Иззат Султон биринчилардан бўлиб ёзувчи ижоди ҳақида мақола ёздилар. Ва... танқидга учрадилар. Абдулла Қодирий ижодига ҳаддан ташқари юқори баҳо беришда айбландилар. «Ўткан кунлар» Сарвар Азимов таҳрири остида китоб ҳолида нашр этилди. Нашрга жузъий ўзгаришлар киритилди. Айрим жумлалар қисқартирилди. Ҳозир, орадан қирқ йил ўтиб, бемалол эркин фикрлашимиз, кимнидир, ниманидир айблашимиз осон. Шунинг унутмайликки, элгинчи йилларнинг бошларида бир доҳий ўлгани билан тузум яшамоқда, тузум янги доҳийни минбарга кўтармоқда эди. Социалистик реализм, миллий масала, коммунизм... деган тушунчалар аввалги доҳий даврида қандай бўлса, кейин ҳам ўша ҳолда кун тартибида турар эди. Яъни тузум иморати сақланган, фақат у ер бу ердаги кўчган сувоқ ўринлари қайта сувалаётган

эди. Бу — биринчидан. Иккинчидан, Абдулла Қодирий ва унинг дўстлари қўлларига кишан уриб берганлар ҳаёт эдилар. Улар айбларини бўйинларига олиб, осонликча чекина олмасдилар. Шунга кўра асарни асл ҳолича чиқариш имкони у даврда йўқ эди. Бир неча жумла олиб ташланмаса, асар бутунлай чиқмасдан қолиши мумкин эди.

Ҳар нарсанинг вақти, соати бўлганидек, «Ўткан кунлар» ҳам вақти келиб, асл ҳолича, ёзувчи ҳаёт эканликларидаги нашрга асосланган ҳолда китоб қилинди. Бу ишни ёзувчининг набиралари, Ҳабибулла Қодирийнинг ўғиллари Хондамир Қодирий амалга оширди.

Алқисса: «Ўткан кунлар» етмиш йил умр кўрди. Етмиш йил азобли, уқубатли умр кечирди. Етмиш йил бу асар учун синовли йиллар бўлди. Асар синовдан ўтди., Абадият мартабасини олди...

Маъзур тутинг, сўзим бир оз чўзилди. Мен илмий мақола ёзишга даъвогар эмасман. Асарни ўқиганда кўнглимдан кечган фикрларни баён қилдим. Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш бўйича олимларимиз анча иш қилишган. Қилинган барча ишларни «дебоча» десам ранжимаслар. Хорижда суюкли ёзувчилари ижодини ўрганувчи махсус институтлар бор. Бу институтлар ҳар йили ёзувчи ижодига бағишланган китоблар, журналлар чиқаришади. Пушкин вафотидан кейин унинг ижодини ўрганиш билан шуғулланган олимлар сони саналса шоир яратган шеърий сатрлар саноғидан ҳам кўп бўлса эҳтимол. Шоир ижодига бағишланган китоблар тахлаб чиқилса, Кремлдан ҳам баландроқ бўлар... Шуларни мулоҳаза қилиб ҳам ишларни «дебоча» дедим. Худога шукур, бундан буён Абдулла Қодирий ҳақида ҳам шундай китоблар битилса. Яхши ният — ярим мол. Яхши ният қилаверайлик.

1994

ИБРАТ МАКТАБИ

1

Қалам аҳлининг пирларидан саналмиш Абдулла Қодирийнинг маҳоратлари ҳақида гап айтишга уриниш бўлиб эди, энди янгироқ фикр баён қилиш масъулиятини зиммамизга юклаб, қўлга қалам олмоққа журъат этдик.

«Қуёш бутун коинотга нур таратгани каби, унинг хазинаси ҳам тўққиз қават осмонни тугиб кетгандир. У жаҳон аҳлига шундай маънолар тўкканки, у хазиналар ўлмас ва абадийдир... Унинг коинот қадар кенг ва юксак табиатида осмон юлдузлари каби беқиёс маъно гурлари мавжуд. Бу осмонда мавқеи хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди. У ўзининг нур сочувчи қаламини тарашлаб олганда қуёшнинг юзига ажин тушган... Қалами гавҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қоғозга ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи қуёш бунга осмондан зарварақ сочиб турган...»

Ўқиганингиз бу сўзлар ҳазрат Алишер Навоий байтларининг бугунги насрий тилга кўчирилган маъноларидир. Низомий Ганжавий ҳазратлари улуғланиб ёзилган сатрлар билан Абдулла Қодирийни шарафлашни лозим топдик. Чунки пир даражасидаги устозни мадҳ этиш учун ҳам маҳорат керак. Бизнинг айтар мадҳ сўзларимиз эса денгиз юзига бир чизиқ тортган кабидир. Зотан, кўп қатори камина ҳам устозларнинг маъниларида баҳраманд бўлиб юрган шогирддир, халос.

Улуғ адиб ижодий мерослари хусусинда сўз ёзиш эҳтиёжининг туғилишига нима сабаб бўлганини баён этай: ҳазрат Алишер Навоий «Муншаот»ларида шундай рубой бор:

*Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил, хато қилса доғи ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балогин қутқаргай Худо.*

Ҳамонки, «Устоз — отангдек улуғ», нақли мавжуд экан, мазкурни «Устоздан хато келса кўрма хато...» қабалида талқин қилмоғимиз ҳам мумкин бўлар. Тўғри, устознинг мавқеи қанча улуғ бўлмасин, Оллоҳ ҳузурида ожиз бандадир. Хатодан, гуноҳдан ҳоли эмасдир. Айтган, ёзган сўзлари ҳам банданикидир, шу боис мутлақ ҳақиқат эмасдир. Аммо бу хатони излаб топиш, карнай чалиб овоза қилиш одобдан эмас. Бу ҳолни халқда «иштони йўқ иштони йиртиққа кулибди», деб изоҳлайдилар. Гап шундаки, Абдулла Қодирийнинг беназир ҳисобланмиш боғларидаги меваларга нисбатан ноҳолис, баъзан нолайиқ фикрларни ҳам эшитиб қоляпмиз.

Абдулла Қодирийнинг адабий тил борасидаги маҳоратларини дурлар хазинасига қиёслашимиз мумкин. Адибнинг ҳикоялари, фелетонлари, ҳажвияларини ўқисангиз, бунга ўзингиз ҳам гувоҳ бўласиз. Тошпўлат тажанг билан Калвак махзумнинг сўзлари бир — биридан тубдан фарқ қилади. Ёзувчи «Овсар» таҳаллуси билан бир фелетон ёзса, «Думбул» таҳаллусида ёзилган ҳангомадан фарқланиб туради. билмаган одам бу икки асарни икки одам ёзган, деб ўйлаши ҳам мумкин.

*«Қара—қара, Маҳкам! Дўнгуқ экан—ку, анавинг.
Суюги борми—,а? Бир пиёла чойимиз бор, ҳов! Итдан туққанинг қарамади—ку... Ҳай ким, Салим каварнинг боласи эмасми, тўлишибди ўзиям. Сартарош ҳожи кўриб қолса, «ўлди», дегин. Бодом қовоқ, юпқа томоқ, додимга етсангчи... Ҳой—ҳой...»* — Агар бу сўзларни мадраса кўрган Калвак махзум айтяпти, дейилса, ишонмайсиз. Тўғри, Калвак махзум ҳам аёлларга

қарайди, кўнгли сус кетади, ammo у «Бир пиёла чойимиз бор», демайди, шундай эмасми? Буни чапани Тошпўлат айтиши мумкин. Калвак махзум эса ўн икки яшар қизчани кўрган маҳалида сўрайди: «*Отин ойинг борми?*» «*Бор.*» «*Отин ойингнинг эри нечта?*» Мазмуни отин ойиси оғзини пишиглаб қўёган шекиллик, жавоб бермай, ерга қаради. Ман ҳам сўзни айлантирмай, ичимдан «*етти—сақкизта бордир*», деб ўйладим. Қизи тушкур жажмондеккина экан, ҳайфки, бузулганда... «*Ўруснинг «Инжил»ини ўқиябсанми?*»—деб сўраган эдим, бунга ҳам жавоб бергуси келмади. Энди ўзига яраша гапдан гапурай, деб сўрадим: «*Эмчагинг олмадек бўлуб қолубдур, ўйнашинг ҳам борму?*» Қизи тушкурнинг ҳали қитиқ пати ўлмаган экан, юзини чирт ўгуриб: «*Ҳу, соқолинг кўксингга тўкулсун!*» — деб қарғади ва йўлига югуриб кетди...» Кўриниб турибдики, икки одам — икки олам. Ҳар бири ўзига хос сўзлар билан ўз қиёфасини чизади. Ёзувчи фалончи ундай одам, пистончи бундай деб, таъриф тавсифлар бермайди.

«Жулқунбой» имзосида берилган «Қимматчилик ҳасрати» ёки «Думбаси тушиб қолган эмиш» ҳажвиялари эса бошқаларидан тамоман фарқ қилади. Ундаги заҳарли кулгуни, кинояни «Овсар» ёки «Мазлум» бу тарзда айта олмайди. Жулқунбой қимматчиликдан қайналаётган ўз оиласини бундай тасвирлайди: «... *Ош—нон емоқдан бошқага ярамаган бир чол отам ила бир кампир онам, ёлғиз сўз сўйлаш ила ош пиширишга яратилган бир хотунум бор. Кўчага юз карра чиқиб, ҳар уйга кирганида «Ойи, нон бер!»ни ўзиники қилиб олган бир қизим, топганини кўчага чиқим қилиб, эрта—кеч маним овқатимга шерик бўладирган бир иним бор. Булардан ташқари тағи бир яшар ўғлим бўлса ҳам, Худого шукур, ҳали тиши чиққанича йўқ...*» Бир неча жумлада оила аъзоларининг

феъл атворлари моҳирона чизилди. Бир яшар ўғилнинг ҳали тиши чиқмаганига шукур қилиниши эса аҳволнинг нақадар оғир эканини кўрсатиб турибди.

Шу ўринда ёзувчининг «Ўқиш – ўрганиш» сарлавҳали мақоласини эслагим келади: Адиб унда рус ёзувчиси Антон Чехов маҳоратини таҳлил қилади. Айни таҳлилни биз Абдулла Қодирий ҳажвига нисбатан ҳам ишлатимиз мумкин. Демокчимизки, маҳорат бобида Абдулла Қодирий ўзлари шарафлаган зотлардан ҳеч бир ким эмаслар. Адиб Чеховни устоз ўрнида кўрган эканлар. Бу «Ёзишни Чеховдан ўрганган», деган гап эмас. Жуда кўп одам Чеховни ўқиган, жуда кўп одам уни устоз деб билиб, интилган. Бироқ, Абдулла Қодирий даражасига етиш барчага ҳам насиб этавермаган. Бу ўринда гап Чеховни устоз деб билишда эмас, гап Худо берган истеъдодда! Ундан ташқари ўзбек адабиёти равнақини Европага боғлайвериш фикридан сал узоқлашиш ҳам керак. Худога шукур, йигирманчи аср ўзбек адабиёти қасри бошқа жойларга ўхшаб қуруқ саҳрода бунёд этилмади. Бу қаср бир бўстон бағрида қарор топди. Ўтмиш замондарини лол қолдирган, бунга қадар ўз маҳоратини йўқотмаган мумтоз адабиётимиздан европа ўрганган эди. Совет даврида Шарқни Фарбдан паст кўриш анъанаси бизнинг ютуқларимиз омилини Европага боғлади. Тўғри, Европа маданиятининг, хусусан адабиётининг ижобий таъсирлари бўлади, буни инкор этиш дуруст эмас. Аммо, айтайлик, ҳажвни ёзувчиларимиз Чеховдан ўрганган, дейиш ақлга сиғадиган гап эмас. Чунки мумтоз адабиётимиз тарихидан ҳажвни ўрганишга лойиқ ажойиб асарларни истаганча топишимиз мумкин. Афсус билан айтишимиз мумкин, ҳозирги авлод мумтоз адабиётимизни яхши билмайди. Абдулла Қодирий ва унинг авлоди эса бу соҳада ҳам беқиёс бўлганлар.

Абдулла Қодирийнинг ҳар бир қаҳрамонига хос алоҳида тилда ёзиши, ўша даврнинг ижтимоий — сиёсий, халқаро масалаларни четлаб ўтмаслиги бугунги кунда айрим изоҳлар ва тушунтиришларни талаб қилади. Аввалги нашрларда бундай изоҳлар бўлмагани сабаблими, асарларни тушунишда китобхонларда бир оз қийналиш сезилган.

Мисол учун, баъзи диндор биродарларимиз фақат Абдулла Қодирийдан эмас, барча жаҳидлардан норози бўлиб, «улар динга тош отишган», қабилида сўз айтадилар. Уларнинг назарларида барча жаҳидлар, жумладан Абдулла Қодирий ҳам, шаккок, фосиқ, мунофиқ... Тарқалаётган бу айблар «Уламо» жамияти вакиллариининг даъволарини эслатади. Уларнинг фатвоси билан айрим зиёлилар эшакка тескари ўтқазилиб сазойи қилинган эканлар. Жаҳидларнинг, хусусан Абдулла Қодирийнинг асарларини синчиклаб, жиддий равишда ўрганган одам бу даъволарни бекорчи эканига гувоҳ бўлади. Абдулла Қодирий ҳеч қачон динга шак келтирмаганлар, аксинча динни ниқоб қилиб бемаза ишлардан қайтмайдиган диндорлардан юз ўтирганлар. Шу нуқтаи назардан қаралганда адиб диннинг покизалиги учун жон куйдирганлар. Қани ўйлаб кўрайликчи, динга ким кўпроқ зарар келтиради — кофирми ёки Калвак махзум, Совунак қорига ўхшаганларми? Кауфман ўлганида фотихага келиб, «Таборак» сурасини ўқиган эшонни нима дейиш мумкин? Ёки «подшоҳ император ҳазрат Николай»нинг номини жумъа хутбасига қўшиб ўқиган имомларга нима демоқ лозим эди? Жимгина ўтиравериш лозимиди? Бидъат ва хурофотга қарши сўз айтмакни динга қарши сўзламак, дегувчи нодондир. Қани, атрофимизга бир боқайликчи, ҳозир Совунак қори, Мағзава қорига ўхшаганларни кўрмаймизми, жаҳолат

ботқоғига ботган, бидъат ва хурофот томоғидан бўғиб турган кимсаларни — чи? Динда асоси бўлмаган, динга ёқимсиз бўлган одатлар ҳақида ҳозир ҳам гапирилса, айрим домлаларимиз сал олароқ қараб қўядилар. Шунда «Битта Жулқунбой етишмаяпти — да», деб армон қиламиз.

Йигирманчи йиллар матбуоти тарихи ҳақида сўз юрутилса, албатта Абдулла Қодирий билан Ғози Юнуснинг ўзаро баҳслари тилга олинади. Баъзи ҳолларда бу баҳс шахсий адоват маҳсули эди, деган нотўғри хулоса ҳам баён қилинади. Аслида ўша давр матбуотининг услуби шундай эди. Абдулла Қодирий Ғози Юнус билан самимий дўст бўлганлар ва бу баҳздан олдин ҳам у кишининг номини тилга олиб бир неча марта очиқ хат ёзганлар, танқид ҳам қилганлар. Лекин ўртада гина — кудурат бўлмаган. Ишонч билан шундай дейишимизга сабаб, Ғози Юнуснинг ўғиллари Тўлқин ака каминага оталарининг уйда ҳибсга олинишлари тафсилотини айтиб берган эдилар. Ғози Юнус эшикдан чиқар чоқларида: «Абдулла акангникига югур, эҳтиёт бўлсин», деган эканлар. Шахсий адоватдаги одам бундай меҳрибончилик қилмайди, шундай эмасми? Ўзаро баҳсининг сабаби эса «Муштум» журналининг яхшилаш масаласида бўлган. Ҳар икки томон ҳам ҳажвий журналнинг савияси баланд бўлмоғини истайди. Абдулла Қодирий кўпроқ кулги бўлишини истайди, Ғози Юнус эса жиддий танқид тарафдори. Ҳар иккови ҳам мутахассислар, хусусан ҳажвчи рассомлар етишмаслигидан куйинишади, чора излашади.

Абдулла Қодирий ҳақида ёзилган кўп мақолаларда у кишининг 1926 йилдаги судда, кейинроқ у кишига қарши ғоявий хужум кучайган пайтда мажбуран, тил учида айтган гапларига асосланиб, партиявий ақидада мустаҳкам чинакам совет ёзувчиси сифатида

таърифлаб келишди. Шўро замонига нисбатан муносабатини адиб ўзининг ҳажвияларида кўрсатиб қўя қолганлар. У замонга киноя билан «диёри бакр», яъни покиза диёр деб ном бериб, бу тоза диёрнинг аслида қандай шалтоқ эканини турли услубларда таъриф у тавсиф қилиб бердилар.

2

Абдулла Қодирий ёзган ҳар бир жумла қалам аҳли учун бир мактаб. Афзал томонлари ҳам, заиф кўринган жиҳатлари ҳам зеҳн билан таҳлил қилиниб ўрганилади. Бироқ, «Кўринг, мен Қодирийнинг хатосини топдим!» деб жар солиш эса нодонлик белгисидир.

Ҳар қандай бадиий асарда сиз билан бизнинг кўзимизга камчилик бўлиб кўринган бирор воқеа баёни ёки жумла, ҳатто биргина сўз аслида шу асарнинг ҳуснидир. Шеърятда мажоз санъати мавжуд бўлганидек, насрда ҳам рамзий маъноларни ўзига яширган сатрлар, саҳифалар бўлади. Билган одам денгиз тубидаги чиганоқни кўриб «Ҳа, энди бу арзонгаров садафда», деб ўтиб кетавермайди. Чиганоқ паллалари ажратилса, гавҳар кўринади. Устоз адибларнинг асарларидаги сўз гавҳарлари ҳам шундай.

Русларнинг улуғ адиби Лев Толстойнинг ҳикматли гапи бор: «Ҳамма нарсани ўқийвериш ярамайди, — дейди у. — Дилда туғилган саволларга жавоб бера оладиган китобларнигина ўқиш керак.» Яна бир донишманднинг фикри ибратлидир: «Модомики, ҳаёт жуда қисқа, бўш вақт эса жуда оз экан, биз уни саёз китобларни ўқишга исроф этмаслигимиз керак», — дейди у. Шу фикрларга кўра Абдулла Қодирий асарларини қўлга олган киши дилига ҳамроз топган бўлади. У ёки бу асарнинг саёз эмаслигини аниқлаш осон эмас. Бунинг учун қизиқарли воқеа баёнигагина диққат қилмай, шошилмасдан, ҳар бир жумланинг

маъносига тушуниб ўқиган маъқул. Бирон савол туғилса, асарнинг бирон ери хато туюлса ҳам жавобни бировдан эмас, айнан шу китобнинг ўзидан топишга интилган дуруст. Садафдан кўз қамашмай, гавҳар изламоқ лозим. Устозларнинг чуқур мазмунли асарлари алдамайди: ўқувчига маъно гавҳарларини тортиқ этади. Шарқ мумтоз шеъриятида бундай гавҳарларни кўп учратамиз. Мавлоно Жалолiddин Румийда бир маснавий бор:

*Шубҳадан ким бўлди менга ёрлар,
Ич—ичимдан изламас асрорлар.*

Мавлоно демоқчиларким, «ҳар ким ўз шубҳа—гумони боисидан менга дўст бўлди, ботиний сир—асроримни қидирмади. Мен инсонларга насиҳат қилгудек бўлсам, улар: насиҳатни англадик ва сўйлагувчи орифга дўст тутундик, дейишади. Баъзи инсонлар сўз ва фикран сўйлашади. Аммо ҳақойиқ ва асроримни изламайдилар. Сўзларимда яширин бўлган маънолар ҳақиқатини англамоқ учун феълан қодир эмаслар...»

Аввал айтганимиздек, назмдаги гавҳарларнинг насрда ҳам мавжудлиги асосан шарққа хосдир. Муҳаммад Авфий саккиз аср мақаддам тартиб берган ибратли ҳикояларини ўқиган киши, бу жумлаларга эътибор бергандир:

«...Сендан илгари ҳам кўп кишилар ушбу жомдан айрилиқ майини ичиб, охирида сабр либосини кийганлар».

«...Қўлим ва қалбим дилдор оғзи каби тор, чўнтак эса худди ёрнинг хипча белидек нозик ва ингичка эди.»

«...Ваҳм ва қўрқув мендан устунлик қилиб, уйқу кўз зиёратига келмасди.»

«...Подшоҳларнинг отган ўқлари ҳамма вақт ҳам

нишонга тегавермайди, иқбол ариғи ҳамма вақт ҳам тўла оқавермайди.»

«...Ишқ ўти сабр вилоятини хароб қилибди.»

Европа ёки Лотин Америкаси адабиётида бу каби латифлик йўқ, десам, балки кимдир фикримга қўшилар. Балки бошқа кимдир бу латифликни чучмаллик фаҳмлаб, ҳозир адабиёт бошқа, ҳозир лўнда ифодалар замони деб инкор қилар. У ҳолда булар билан ҳамфикр бўлолмаймиз, маъзур тутгайсиз.

Юқорида келтирилган мисоллардан мурод шуки, Абдулла Қодирий асарларини синчиклаб ўқисак, шу каби латиф тасвирлардан беҳисоб даражада баҳраманд бўламиз:

«Кумушбиби хомуш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғиси кучликмиди, ҳар ҳолда намозшом гул каби ёпиқ эди.»

«Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқига йиғлаган Лайли отидан—сизга бошимдағи сочларимнинг туқларича беҳад салом. Мендан—ҳагду—ҳисобсиз гуноҳ, сиздан—кечириш.»

«—Ажаб қиламан,—деди Кумуш ва шапалоғи билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

— Бу ёққа ҳам...

— У ёққа Зайнаб урсин.

— Зайнабнинг... уришқа ҳаққи йўқ...»

Бу сатрларга кўп маънолар яширинган. Шулардан бири — Кумушнинг дилида қоронғулик йўқ. Рашк бўлса — да, уни жиловлай олган. Кундоши билан иттифоқликда умр кечириш мақсади бор. Дастлаб Зайнабда ҳам шу тилак мавжуд эди. Хўш, у ҳолда Зайнабни заҳар солишга нима мажбур этди? Рашкми? Ёки бошқаларнинг гижгижлашими? Бизнингча асосий сабаблардан бири баён этилган сатрда: «Зайнабнинг... уришқа ҳаққи йўқ.» Отабекнинг шу аҳди оқибатида Зайнаб қўлига заҳар татқазмадими?

Яна бир баёнда Кумуш «сочларимнинг тукларича беҳад салом», деб ёзади. Бир қарашда «туклар» сўзи ноўрин, қўпол туюлар. «Сочларим толалари», дейилса балки латифроқ бўлармиди? Йўқ, бўлмасди. Ёзувчи «тола» сўзини эсдан чиқаргандир, деб ўйлаш ҳам ноўрин. Бунда «беҳад» сўзига эътибор бермоқ жоиз. Беҳад – яъни чексиз – чегарасиз. Соч толалари кўзга кўриниб туради. Аммо бошдаги майда тукларни кўз илғамайди. – толалардан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин. Юборилаётган соғинч саломи ана шундай ақл бовар қилмас даражада, дейилмоқчи.

Ёки: «...*Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик кўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятга уста қўли билан қўлдирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўлтурди*», деган жумладаги «қашиди» сўзи латиф баёндаги доғ каби кўриниши мумкин. Балки «силаб қўйди» ёки «сийпади», дейилгани кимгадир маъқул кўринар. Йўқ, азизлар, яна бир ўйлайлик: силаш, сийпаш, қашидиш – бутунлай бошқа – бошқа ҳолатларни англатади. «Ишшайди», «жилмайди», «кулимсиради», «тиржайди» сўзлари киши ҳолатини баён этишда бир бирининг ўрнини боса олмагани каби юқоридагилардан ҳам маънодош сўз сифатида фойдаланиш мумкин эмас. Диққат қилайлик: адиб «қашлади» эмас, «қашиди» деб ёзаяпти. Чунки «қашлади» янада ўзгачароқ ҳолатни, сиз билан биз ўйлагандек қўполроқ маънони англатган бўларди. Ёзувчи тасвиридаги гўзал қиз шунчаки юзини, қулоғи ёки бошини эмас, холини қашиди. Яни қандай хол денг, «*латиф бурнининг ўнг томонида табиатнинг ниҳоятга уста қўли билан қўндирилган қора хол*». Энди холдор одамлардан сўраб кўринг, хол қичишган чоқда шунчаки силаб қўйиш билан кифоя қилинармикин. Айни тасвирда эса ёзувчи хаста Кумушнинг табиатига

хос ҳолатни беряпти.

Баъзан хаёлимизга «Иккинчи романнинг номини «Меҳробдан чиққан чаён» деб аниқлаштириб ёзсалар бўлмасмиди?» деган фикр ҳам келиши мумкин. Сиртдан қараганда тил қоидаларига кўра келишикларда хато борга ўхшайди. Асардаги неча юз минглаб жумлаларнинг бир – иккисида чиқиш келишиги билан ўрин – пайт келишиги чалкашиб қолган бўлиши мумин. Аммо асар номида бундай камчиликка йўл қўйилиши эҳтимолдан узоқ. Чунки ёзувчи учун энг қийин ишлардан бири – асарга ном топиш бўлади. Кўп ўйланади, бир неча марта ўзгартиради. Кам ҳалларда асар номи рамзий маъноларни ўзига яширган бўлади. Айниқса Ғарб адабиётида бу каби мисолни кам учратамиз: «Азизим», «Уч мушкетёр», «Уруш ва тинчлик», «Дон Кихот»...

«Меҳробдан чаён» эса булардан фарқли ўлароқ, рамзий маънога эга. Биласизки, масжид – Тангрининг уйи – покиза жой. Меҳроб эса бу уйнинг янада покизароқ жойи, нопок оёқнинг қўйилмоғи мумкин эмас. Буни инсонга кўчирсак, инсондаги меҳроб – унинг қалби эмасми? Анварнинг меҳробидаги чаёнлар кимлар эди? Анвар буларнинг чаён эканликларини билмадими экан? Романнинг номи бир тилсим бўлса, унинг очқич калити баён этилмиш воқеалардир.

Бугунги китобхон, жаҳон адабиёти билан яхши таниш: Жек Лондон, Кафка, Платонов, Маркес, Кортасар, Камю... асарларини севиб ўқийди, улардан ҳам маъно дурлари теради. Бу одат фақат таҳсинга лойиқ. Зукко ўқувчи балки ўқиганларини бир – бирларига таққослаб кўрар? Бу одатни кўп одамларда учратамиз ва бундай таққослашни тўғри одат, деб ҳисоблай олмаймиз. Айниқса Шарқ ва Ғарб адабиётини бир – бирига солиштириб, тарози палласига қўйиш тўғри иш эмас. Ҳар бир одам ўзига яраша ақлли, ўзича

чиройли бўлгани каби ҳар бир асар ўзича теран ёки аксинча, саёз бўлиши мумкин. Ахир бирз олма дарахти билан теракни бир – бирига қиёсламаймиз – ку, тўғрими? «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», деб бежиз айтишмаган.

Бугунги адабиётимизда Фарб, айниқса Лотин Америкаси адабиётига маҳлиё бўлишлик, улар каби ёзишга интилишлик бор. Бунга бизнинг эътирозимиз ҳам, ғайирлигимиз ҳам йўқ. Ҳар ким ўзига ёққан чўққини кўзлайди. Каминани бир оз ўйлантирган нарса – чет адабиётдан нусха кўчирилмоқчи. Ўзимизнинг бебаҳо мактабимиз эса четлаб ўтиляпти. Маркесларнинг мактаби – Лев Толстой, Достоевский асарлари бўлган экан. Улар рус ва бошқа романчилик мактабларидан фойдаланиб ўз халқларига оид мактаб анъаналарига суянган ҳолда дунёни лол қолдирувчи янгилик яратдилар.

Сиз айтишингиз мумкинки, «уларни дунё танийди, бизники фақат ўзимизда машҳур, даража шунга ярашами?» Бирон бир асарни дунё танимоғи фақат даражага боғлиқ эмас. Бу ўринда қойилмақом таржима муҳим. Абдулла Қодирий асарлари тақдирини эслайлик: неча йил тутқунликда бўлди? Сталин ўлиmidан сўнг гўё озодлик берилгандай бўлди, аммо бу асарлардан энг кучли тасвирлар, гаплар олиб ташланди. Бу асарлар мана энди асл ҳолича нашр этиляпти. Грузин ёки арманларда она талларидан рус ёки инглиз тилига тўғридан тўғри бадий таржима қила олувчи ўз таржимонлари бор. Бизда – чи? Абдулла Қодирийнинг асарлари олтишинчи йилларда қисқартирилган ҳолида аввал сўзма – сўз тарзда русчага «ағдарилиб» сўнг ўзбек тилини, тарихини, ҳаётини мутлоқо билмайдиган одам томонидан «бадий таржима» қилинган. Шарбати сиқиб ташланган анорнинг қадри бўлмагани каби, бундай таржимада

чиқарилган асарга ким ҳам қарарди? Эсимдан чиқмайди, москвалик бир шоир «мошгуруч соқолик қария» деган сатрни «старик с бородой маша и риса» яъни «соқоли мош ва гуручдан иборат қария» деб таржима қилган экан. Бир неча йил аввал Абдулла Қодирий асарлари туркчага таржима қилинди. Турк адибларининг бизга айтишларича, шошма — шошарлик билан қилинган бу таржима анча саёз экан. Таъбир жоиз бўлса, зикр этганимиз «соқоли мошдан ва гуручдан иборат қария»ни эслатаркан. Демак, улуф адибнинг дунё миқёсида ўз мавқеига эга бўлишига тўсқинлик қилаётган омилларни ҳам назардан четда қолдирмаслик керак. Сиз балки «Кино — чи, кино ҳам машҳур бўлмади — ку?» дерсиз? Саволингизга савол билан жавоб берайин: «Сценарийси рус тилида ёзилиб, сўнг ўзбекчага таржима қилинган кинодан яна нимани кутиш мумкин?»

Навбатдаги фикрни баён этишдан аввал яна бир асардан кичик лавҳани эсласак:

«Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин—ҳорғин оқсалар—да, бўшалган қул сингари эркинлик нашидасини кемира—кемира илгари босадилар... Бултур экилиб, кўп қошларни қорайтирган ўсма илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасига ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан, бу кўкат!»

Бу сатрлар яна бир улуғимиз Чўлпон ҳазратларининг асарларидан олинди.

Тошкентнинг эски шаҳар қисмида Юнус ота исми табаррук отахон яшардилар. Муаллимликни касб қилган бу киши ёшлик кезлари Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпонлар билан суҳбатлашиш бахтига эришган эканлар. Юнус ота Масквада ўқиб юрган пайтларда Чўлпон билан учрашиб «Кеча ва кундуз»

романи Қодирона ёзилибди, деб лутф қилибдилар. Шунда Чўлпон бош чайқаб: «Ундай эмас, Қодирийга етишга йўл бўлсин», деган эканлар.

Барчамиз ҳам устоз Чўлпон каби бўлсак эди...

Энг юксак чўққи шу, бошқа йўл йўқ, дейилгучи даъводан йироқмиз. Эҳтимол келгусида янада юқорироқ чўққига эришилар. Балки келажак авлод адабиётимизга биз кутмаган тарзда боҳо берар, валлоҳи аълам...

Абдулла Қодирий йигирманчи асрдаги янги романчилик мактабларидан бирининг асосчиси, деб тан олингани маълум. Шу ўринда бир нарсани фарқлаш зарур: баъзан «Ўзбек прозасининг асосчиси» деган иборани ҳам учратиш қоламиз. Шундай десак, ёзувчини улуғлаганимиз ҳолда, ўзбек адабиётини, ўзбек насрини қашшоқлаштириб қўйган бўламиз. Ўрни келганда айталик, ҳазрат Алишер Навоийни улуғлаганимизда «Ўзбек адабий тили мавқеини олий поғоналарга кўтарди», дейиш ўрнига, ўйлаб ўтирмай «ўзбек тилининг (ёки «адабий тилининг») асосчиси», деб юборамиз. У ҳолда Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Лутфий ҳазратлари қайси тилда ижод қилишган? Улуғларимиз бизнинг ёлғон мақтовларимизга муҳтож эмаслар. Тўғри гапни ёзиш, айтиш жоиз.

Ҳамонки романчилик мактаби ҳақида сўз очдик, аввал «роман» атамасининг луғавий маъносини билиб олайлик: «роман» атамасини бировлар немис, бошқалар французларники деб ҳисоблашади, Бу атама истеъмолда бир неча маъноларга эга. Адабиётга хос маъноси: роман бирор воқеанинг эркин тарздаги муфассал баёнини англатиш. Ўткан асрларда «роман» тарзи Европада «ишқий қисса» маъносини англатган. Икки савишганнинг арзи — ҳоли «роман» деб белгиланган. Маълумингизким, бу каби ишқий

қиссалар ўзбек адабиёти тарихида кўп бўлган. Адабиётнинг жамиятга муносабати, жамият тараққиётига таъсири аралашуви фаоллашиши оқибатида роман, яъни ишқий қисса зиммасидаги вазифа ўзгарди — ишқ баёни ижтимоий масалалар билан бойитилди. Ишқий фожиалар сафига ижтимоий фожиалар, жамият, замонга доир фожиалар қўшилди. Ана шундай янги кўринишдаги романи ўзбек адабиётида биринчи бўлиб Абдулла Қодирий яратдилар. Яратганда ҳам мактаб даражасида, яъни бошқалардан қуруқ нусха кўчирмай, тақлид қилмай, яратдилар. Шундай асарлар борки, асар қайси тилдан таржима қилингани ёзилмаса қайси халқ ҳаёти ҳикоя қилинаётгани билинмайди. Бу асарларда миллий қиёфа бўлмайди. Насронийнинг бошига дўппи кийғизиб қўйганингиз билан у ўзбек бўлиб қолмаганидек, асар ўзбек тилида ёзилгани билан миллий роман бўлиб қолмайди. Асар фақат чиройли сўзлардан, жимжима баёнлардан иборат нарса эмас. Асарнинг ҳам вужуди, қалби бўлади. Унинг миллийлик даражасини айнан шу қалб белгилайди.

Мисол учун Кумушбиби билан Анна Каренина тақдирини олайлик. Икковлари ҳам гўзал, икковларида ҳам муҳаббат бор, икковлари ҳам севги қурбони. Ҳар икки асар ҳам бу лобарларнинг ўлимлари баёни билан ниҳоясига етади. Лекин уларнинг муҳаббатлари бир хилми? Анна — оилали аёл, бегона эркакни севади. Оқибатда ўзини халок қилади. Унинг бир гуноҳи икки бўлди. Кумушбиби — маъсума аёл. У эрига содиқ. Ҳатто уни кундошидан қизғанди. Балки қизғаниши, ишқнинг чегарасидан чиққани туфайли ўлим топгандир? Аннанинг севгилиси (эри эмас!) билан Кумушнинг кундоши — Зайнаб тақдирида қандай яқинлик бор? Ҳеч қандай. Кумуш — Зайнаблар тақдирини Европа халқлари ҳаётидан излаб топиш

мумкин эмас. Келинг, ўлимга доир икки баёни эслайлик:

«...яқиндагина ҳаёт жўш уриб турган, энди эса казарма столида, ёту бегоналар кўзига Аннанинг жасади ибосиз бир равишда қонларга беланиб ётарди: соғ қолган чаккалари, гажакли боши, оғир кокиллари орқага ташланган: гўзал чеҳрасида, ярим юмуқ қизғиш лабларида ачинарли, тиниб қолган очиқ кўзларида ваҳимали бир ифода бор эди: бу ифода уришиб қолишганда Вронскийга «Шошманг, ҳали пушаймон бўласиз», деган ўша даҳшатли сўзини айтиб турганга ўхшарди...»

Бу тасвирни, Анна Каренинанинг топгани фожиали ўлимнинг баёнини русларнинг дунё тан олган улуғ ёзувчиси Лев Толстой ёзган. Энди бу лавҳага эътибор берайлик – чи:

«...Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёғ устида эдилар. Кумушнинг кўзи юмиқ, сочлари юзи устида паришон эди. Ҳожи ўз қўли билан сочларни тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...»

– Ойим... Ойим!—деди Ҳожи. Кумуш кўзини очиб, бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... қўзғалмоқчи бўлди.

– Қўзғалманг, ойим... қўзғалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушди... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

– Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга қўзғалди, Отабек келиб қўлтиқлади, Ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусуқ қонга айланган эди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди... Қусуб ётғач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва таварагига бетоқат қаранди:

– Ойи... гада...— сўнгра, бегим—деб ингради...

Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумон кўзини юмди...»

Бу эса улуғимиз Абдулла Қодирийнинг тасвирлари. Ўлаётган икки жоннинг бу дунёдаги икки хил кўриниши. Ана энди бу икки баёндаги номларни ўзгартириб кўринг — чи, ўхшармикин. Нафис адабиётда миллийлик дегани ҳам айнан шу нуқтада кўринади.

Абдулла Қодирийнинг ўғиллари Ҳабибулла ака бир суҳбатларида диққатга лойиқ фикрни айган эдилар: улуғ адиб «Ўткан кунлар»ни ёзгунга қадар Шарқнинг нодир адабиёти билан биргаликда Европа насрининг юксак намуналарини ўрганган эканлар. Бу айти тўғри гап. Улуғ адибнинг асарларида шарққа хос латифлик мавжуд. Ижтимоий масалаларни дадиллик билан асарга сингдириш эса Фарб адабиётига хос услуб.

Гарчи «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» севги қиссасига ўхшаса — да, унинг замирида Ватан тақдири, Ватан қайғуси ётади. Адиб «бир вақтлар қудратли бўлган ота юрт нима сабабдан ночор ва ғариб ҳолга тушди?» деган саволга жавоб топмоқ учун тарихни таҳлил этади. Адабиётда янги романчилик мактабини яратган адиб дастлабки йирик асарини нашр этганида хали ўттиз ёшга етмаган эди. Шунга қарамасдан саволга жавоб топди, юртни бўғиб турган хасталикларни аниқлаб, бу ташхисни қаҳрамонлари тилига кўчирди. *«Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди»*, дейди Отабек. Мирзакарим қутидор эса *«Амири Умархондек одил подшо бўлса, биз ҳам ўрусдан ошиб кетар эдик»*, деган хомҳаёлда юради. Хомид аҳволни ўз қаричи билан ўлчайди: *«Худо кофирнинг дунёсини берган»*, дейди у. Зиё шоҳичининг фикри ҳақиқатга бир оз яқинлашади: *«Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли хўйимиздан»*,

дейди у. Айни тўғри хулоса Отабек тилидан баён қилинади: «Манимча ўруснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак. Аммо бизнинг кундан кунга орқага кетишимизга ўз ора низоъимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман... Орамизда бу қўрқунч ҳолатка баҳаққи тушинадирған яхши одамлар йўқ, билъакс, бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон соғда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадирлар... Могомики, истибдоғ орқали эл устига ҳукмрон бўлғучилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқузиш—нажотимизнинг ягона йўлидир...»

Афсус шуки, нажотнинг ана шу ягона йўлидан юрилмади. Яқин ўтмишдаги бу гофилликни адиб мозористон ҳолатига қиёслади ва Отабек тилидан «мозористонда «ҳаййа алал фалаҳ» хитобини ким ҳам эшитар эди», деган тўхтамга келди. Дарвоқе, қабристонда «нажотга келинглар!» деб хитоб қилинса ким ҳам келарди... Тобелари бир — бирлари билан аҳил яшай олмаган жамият мозористон кабидир. Бу жамият аҳли гарчи тирик бўлиб кўринсалар — да, улар руҳан ўликдирлар. Ўтмиш воқеаларини таҳлил этган адибнинг хулосаси мана шу. Подшо зулмидан болшевик зиндонига ўтиш даврида миллат гўё бир уйғонгандек бўлди — ю, сўнг яна ғафлат уйқусини давом эттирди . Отабекни қайғуга солган ноиттифоқлик миллатни яна зиндонбанд қилди. Ёзувчи бу жараённи ўз кўзлари билан кўрди, кўра туриб руҳи фарёд этди ва бу фарёд ёзилмиш асарларига кўчди. Отабек асар бошланишида тилга олган ўзаро низо балоси роман давомида ўз аксини топа борди. Ҳомиднинг қилиғидан торғиб, Азизбекнинг фитнасига қадар, барчаси миллатни, Ватанни хорлик ботқоғига ботирувчи омил экани ўз аксини топди. Абдулла

Қодирий Отабек тилидан гапириб ғаразчиларни иш бошидан қувлаш, улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқозишни орзу қилган эди. Ўтмишдан то йигирманчи асрнинг ўттизинчи йилларига қадар етиб келган ғараз оқибатда миллат фахрларининг жонига қасд қилди.

Ёзувчининг буюклиги шундаки, йигирманчи йилларда бу ғараз, бу зулм оқимининг йўналишини кўра билди. Адибнинг асарларида миллатни уйғотишга, бу қора оқимни тўхтатишга чақириқ бор эди. Афсуски бу хитоб ҳам Отабек айтмоқчи, мазористондаги «ҳаййа алал фалаҳ» сингари бўлди.

3

Абдулла Қодирий яратган мактабнинг синфлари — бўлимлари кўп. Биз бир — икки бўлимига озгинагина назар ташладик. Адабий тилга доир маҳорат, ҳикматлар баёни, табиат тасвири... буларни ўрганиб, охирига етиш учун умр қисқалик қилар... Биз кўп қатори бу мактабдан қандай наф олиш мумкинлиги хусусида сўз юритдик. Гапимиз бир оз чўзилиб кетганидан билингки, устознинг фикрини мухтасар тарзда, гўзал равишда баён этиш маҳоратини етарли даражада эгалламабмиз.

4

Тошкентнинг эски шаҳар қисмида, Самарқанд дарвоза деб аталмиш ерда 37 — уй бор. Эътибор берилса, уларнинг тартиб рақамига кўра бу хонадон ўттиз еттинчи эмас. Дарвоза қошидаги «37» рақами 1937 йилдан, аниқроғи йил адоғи — 31 декабрдан дарак бериб туради. Айнан шу кун иёзувчини оиласи бағридан юлиб олганлар. Уларнинг мақсади адибни

фақат оила бағридан эмас, халқ қалбидан юлиб олиш эди. Улар бунга жисман эришдилар, халос. Рухга, халқ қалбига таъсир ўтказишга ожиз эдилар.

Одатда одам вафот этгач, уни ювиб, кафанлаб, тобутга солиб, елкада кўтариб сўнгги манзил — қабрга элтадилар. Абдулла Қодирий ва у табаррук зотнинг биродарларига бу эҳтиром насиб этмади. Уларга бунданга улугроқ саодат берилди — улар халқ қалбига мангуга • кўчдилар. Адабиёт ўткинчилик қонуниятларидан холидир. Фақат адабиётгина ўлимни тан олмайди.

Самарқанд дарбозадаги 37 — хонадонда Абдулла Қодирий олиб чиқиб кетилган уй ҳали ҳам бор. Ўша даврнинг нуқтадонлари суҳбат қурган шийпон ҳам сақланган. Шийпон атрофида, боғ ўрнидаги уйларда адибнинг авлодлари яшашади.

Самарқанд дарбозадаги 37 — уйда ҳаёт давом этяпти.

РАЪНО ВА ХАЙЁМ

Ҳа, Абдулла Қодирий романларидан мен маърифат излайман. Чунки маърифат орқасидангина биз барча эзгу тилакларимизга эришамиз.

Йигирманчи асрнинг илк йилларида бизда, яъни Марказий Осиёда роман ҳақида бокира тасаввурлар пайдо бўлди. Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Қодирий сингари халқ маърифатпарварлари юрагида роман яратиш орзуси туғилди. Фитрат ва Ҳамзанинг аср бошларидаги насрий уринишларида (Фитратнинг ўнинчи йиллардаги барча насрий асарларида романга интилиш борлигини сезиш қийин эмас) халқ ижтимоий – маданий, маиший ҳаётига бадий ойна бўлаоладиган асар яратиш иштиёқи кучли кечганлигини англаш мумкин.

Мана шу орзулар йигирманчи йилларнинг бошларига келиб «Ўткан кунлар»ни юзага чиқарди. Ёзувчи зиёлиларнинг роман ҳақидаги орзулари «Ўткан кунлари»да мужассамлашди. Бу Марказий Осиё маданий ҳаётида улуғ воқеа эди. Бадий тафаккурнинг роман қадар ўсиб чиқишида жуда катта тарихий маъно бор эди. Европа, Шарқ, Россия романлари муҳташам қасрлари қошидаги кўрқув, ҳадиксираш, чоғсизлик, ожизлик енгиб ўтилган эди.

Мазмуни тўлиқ, бадияти етук роман халқ учун мактаб, яъни маънавият ва фикрлаш мактаби.

Ўзбек халқи «Ўткан кунлар»ни худди шундай қабул қилди. Тўнгич фарзанд жуда севимли бўлиб туғилди. Ҳозир «Ўткан кунлар» деса, ийиб кетмайдиган ўзбек йўқ. Роман миллий бадий тафаккурнинг барча қирраларига ўз таъсирини ўтказгани бежиз эмас.

«Ўткан кунлар» қоғозга тушаётган маҳаллардаёқ Қодирий мозий бир романга сиғмаслиги, у юзлаб жуда ўткир йирик асарларга мавзу беражагини теран англаб етган эди. Ажаб эмаски, «Ўткан кунлар» ёзилаётган чоғдаёқ бошқа бир роман фикри ёзувчини безовта қила бошлаганди.

Кўп ўтмай бу безовталиқ «Меҳробдан чаён» либосларини кийди. Йигирма саккизинчи йилнинг бошларида-ёзувчи бу романга охириги нуқтани қуйди. Бу икки романни мен ўзбек адабиёти тарихидаги бокира романлар деб атагим келади. Чунки уларга ҳали шу йилларда жаҳон адабиётида кучли мавқега эга бўлиб қолган экспрессионизм ёки модернизмнинг минг исни қориштириб бир ис яратган шабадалари ўз таъсирини кўрсатиб улгурмаган эди. Ҳолбуки, бу романлардан салгина кейинроқ яратилган «Обид кетмон» ва «Кеча ва кундуз»да ички монолог, ички психологик таҳлил, шахснинг ички иккиланиши, сюжетнинг «исталган» ерларида бошланиши ва «исталган» ерда тугаши, янги воқеа чизигининг бошланиши каби экспрессион ҳолатларнинг бошланғич зуҳуротларини кузатамиз. Бокира романлар деб аташимга Қодирийнинг ўзининг бир ажойиб шаҳодати сабаб бўлди. У «Меҳробдан чаён»га ёзган дебочасида роман ва унинг қаҳрамонларини яратишда ўзи танлаган принцип устида тўхталади. Бу гапни у киши билмасдай айтиб ўтади. Лекин эътибор бериб тўхталган одам учун унда жуда чуқур фикр очилади. Бу фикр ўлкада янги роман йўналишини, унинг методологик сарҳадларини белгилайди. Албатта, бадий адабиёт ҳар қандай сарҳадлардан баландроқ туради. Уни маълум сарҳадлар ичида чеклаб қўйиш узоқ ўтмай тўназулга олиб боради. Лекин бадий адабиёт бир сарҳадни босиб янги бошқача бир сарҳадга кўтарилади. Шунинг учун бу ерда «сарҳад»

деган сўзни ишлатдим. Қодирий дебочада ёзади: «Албатта, мен бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни (яъни меҳнаткаш камбағалларни назарда тутадиган — И.Ф.) ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган ҳадар ўз ҳолича олишқа тиришдим». Кўчирманинг давоми бор. Лекин шу ерда андек тўхтаб ўтайлик. Бу аввало «ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган ҳадар» деган жумла. Чамаси, бу тарихий ҳаққоният масаласи. Кейинчалик биз ўзбек тарихидан олиб ёзилган бир қатор турли жанрларга мансуб асарларни қаҳрамонлар ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган ҳадар олинмаганлиги — улар ё ҳаддан ташқари бўяб ва ёки ҳаддан ташқари янги замон фикрига мослаштириб тасвирланганлигидан юзаки таъсирчан ёхуд тўғрироғи, сохта таъсирчан бўлиб қолганлигини биламиз. Бу тарихнинг ҳазми кўтармаган нарсаларни унинг бўғзига тиқиштириш, тарихни, бошқача айтганда, «зўрлаш» оқибатида юзага чиқди. Ҳазми кўтармаган таом еса киши касал бўлади. То ҳазми оғир озқудан қутулмагунча ўзини қўярга жой тополмайди. Назаримда адабиётимиз кўп замонлар ана шундай ҳазмига тўғри келмайдиган таом еб юрди. Эндиликда эркин шароитда ижод қилиш учун у ўзини тозалаш керак. Қодирийнинг эътиборни ўзига қаттиқ жалб этадиган иккинчи жумласи: «ўз ҳолича олишқа тиришдим»дир. Бу Толстойнинг ҳаётни биз истаганча эмас, борича тасвирлаш керак, деган машҳур фикрига тўғри келади. «Ўз ҳолича олиш» — реалистик ҳаққоний тасвирнинг онасидир. Афсуски, адабиёт кўп даврлар ҳаёт ва инсон манзараларининг ўз ҳолича олиб тасвирлашдан йироқлашди. Идеаллаштириш, йўқ нарсаларни бўрттириш, борича эмас, идеалга тўғри келадиганча ёзиш, ўзбекона содда қилиб айтганда, аравани қуруқ олиб қочиш адабиётга бўлган ишончни сўндирди. Қодирий кейинги жумлада «ўз ҳолича олиш»нинг афзаллигини яна шундай тушунтиради:

«Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди». Қодирий йигирманчи йиллардаёқ адабиётнинг қадрсизланиш эҳтимоли борлигини сезган, «... Бу масалаларга яна совуқ ҳолда қарар эканмиз ёш талантларни яна йўлсиз ташлаган бўлиб, адабиётимиз сактали ва хом ҳолда давом этаберадир» деб башорат қилган эди. («Қизил Ўзбекистон» 1933 й. 23 апр)

«Ҳазми кўтариш» ва ҳазми кўтармаслик қандай бўлишини романдан кўрайлик. Анвар мирзо оғир шароитда сиғинди бўлиб ўсган йигит. Уни сармуншийликка кўтармоқчилар. Лекин Анвар мирзо буни истамайди. Анварнинг хон саройидаги катта лавозимидан ўзини олиб қочиши ғалати бўлиб туюлади. Шу ўринда Қодирий ўз даврининг илғор кишиси бўлган, илм ва фаросат эгаси Анварнинг ички изтиробларини, аламли ўйларини, сарой ҳаёти ва умуман, ўша давр ўзбек турмуши ҳақидаги тасаввурларини кенг йўсинда тасвирлаши мумкин эди. Шундай тасвирларга романда ҳаддан ташқари кўп ўрин бор. Бироқ Анвар ҳар қанча илғор ёшлардан бўлмасин, ўша даврда «изтироб оқими» ичида яшашга қобилмиди? Мураккаб ички изтироб оқими – Европа адабиётининг энг зўр кашфиётлари ва қадриятларидан. Бу қадрият оз деганда Оксфорд ёки Петербург университетлари таълими, жаҳон фалсафий тафаккурдан теран хабардорликни тақозо қилади. Анвар эса ўз билимлари – араб, форс, турк тилларини билиш, ҳисоб ва иншо қоидаларини яхши ўзлаштириш натижасида ўрдада Муҳаммад Ражаб пойгачи қўл остида тажрибалик мирзолар қаторидан жой олди. Шундай экан, мураккаб ички изтироблар оқимини на Анварнинг тарбияси ва на у тарбия топган шароит кўтарар эди.

Ёки бошқа бир ҳолни олайлик. Раънонинг юдузи

Анварнинг юлдузига гоятда мос. Улар ўртасидаги ана шу уйғунликни Қодирий зўр шоирона мақомда гавдалантиради. Бу ўзи жуда нозик симфония. Бундай нозик уйғунликка Тагор гоят моҳир. Раъно ибтидоий мактаб маърифатини олган. Қодирий унинг ўқиган китобларини батафсил айтиб ўтади: «Ҳафтияк», «Қуръон», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Маслаки муттақин», Навоийнинг барча асарлари, Фузулий девони, Амирий, Фазлий, Шерозий, Бедил, Саъдий...

Раъно ўзи севган шоирларнинг шеърларидан мажмуалар тузади. Манзумалар ёзади. Лекин шуларгина эмас. Қодирий бизни романнинг икки ерида Раъно... Умар Хайём китобини ўқиб тургани устидан чиқаради. Нега бирдан Хайём? Менинг, мисол учун, ожиз ақлимча, Хайёмни Анвар мирзо ўқиса, кўпроқ тўғри келарди. Лекин Қодирий Хайёмни Раънога ўқитади. Нега? Ростдан нега? Эҳтимол шоирона завқ Анвардан кўра кучлироқдир. У бекорга мушоираларда доим Анвардан устун келмайди. Лекин, қани Хайём эсланган саҳифаларга қарайлик – чи, қандай сирлар бор экан:

«Раъно айвоннинг устунига суяниб китоб ўқур, Нигор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди. Раъно ўзига қараб келгучи Анварга ер остидан кулимсиб олғач, бир оз кўриниб турган оёқ учларини сариф атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турган сирлик кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашғач, секингина китобдан кўзини олиб, «ҳорманг» деди, китобка юз ўгурди. Анвар келди ва унинг қўлидаги китобга қаради.

–Умар Хайём!– деди ва Раънонинг қаршисиغا, ҳавлига оёқ солинтириб ўлтурди.— Қани, ўқу—чи, эштайлик!

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

– Сиз ўқунг, мен эштай.

– Ўзинг ўқи, бахилсан—га!

– Мен тўғри ўқуй олмасам, тунови кунгидек куласиз...

– Жўрттага хато ўқуб, ўзинг кулдирдинг...Ўқи, Раъно!

Раъно китобни ерга қўйди:

– Мен ўқуб зерикдим...»

Бунда Хайёмча шўхлик барқ уриб турибди. Шўхлик Раънонинг рангига ранг, жозибасига жозоба қўшяпти. Хайём Раънонинг зуваласидаги завққа латофатли руҳ бағишляяпти. Лекин Раъно шу тобда, Анвар кириб келган маҳалда, оқшомнинг шан нурлари оқариб ёйилганда Хайёмнинг қайси рубоийсини ўқиётган, ёдлаётган эди? Қайси? Нега ёзувчи буни айтмайди? Мен ожиз ақлим билан буни дарҳол шошиб — пишиб айтиб ўқувчини тинчлантирган ва бундай саволларга ўрин қолдирмаган бўлардим.

Кўза—ю косангни кўтар, эй дилдор,

Кўклам сув бўйи, салқин жойга бор,

Бу чарх кўп сарвқад, ой юзлиларни

Гоҳ кўза, гоҳ коса қилмиш неча бор...

Шу сатрларни ўқиб терга тушмадимикин Раъно — шоира? Ахир бундан кейинги тасвирлар қанчалар хайёмона:кўқда ўн уч кунлик гўзал ой сузади. Майин шамол гулларни алалайди. Раъно ўғринча Анварнинг ёзувига боқади... коинотда, ўзбекнинг осуда масканларида шеър руҳи кезинади. Раъно шунда шеър баҳсида ҳам, тиб баҳсида ҳам мирзони енгади... бу парчани Хайёмсиз тасаввур қилиш мумкинми? Барча шоирона оқим ундан бошланди. «Оёқ учларини сариқ атлас кўйлаги билан яшириш» ҳам тўла хайёмона. Кўкрак устига ташланган ўрим сочларда ҳам Хайём сезими. Хайёмга «Фотиҳа — муҳри худодир» бобида яна бир карра дуч келамиз. Лекин бунда энди вазият

мутлақо ўзгарган. Ўрдадан Раънога совчи келган. Маҳдум учун бу «хайрли фол, файзи илоҳий...» Раъно учун эса... «Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди, Раъно эса танчада ўқуб ўлтурган Хайём рубоиёти устига ҳушсиз бошини қўйди.» Аввалги манзара билан бу манзара ўртасида қанчалар буюк зиддият ва фарқ бор. Ҳаётнинг шундай зиддиятларини куйламаганими Хайём? Унинг ҳар бир рубоийси олам зиддиятининг муҳрини ташийди. Шу ерда қанча – қанчалаб саҳифаларни қоралаш мумкин эди ёзувчи Раънонинг эзгин ҳолати ва ички кайфиятларини тасвираб. Лекин адиб бундай қилмайди. У: «Раънонинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўлтурмаймиз», деб изоҳ беради. – Лекин Хайём рубоийлари устига ҳушсиз бош қўйишнинг ўзи том – том тасвираб ўрнини босолмайдими? У закий одам учун қанчадан – қанча ўй ва маълумот беради. Лекин... лекин худди шу шум хабар келган чоғда Раъно Хайёмнинг қай рубоийсини мутолаа қилаётган эди экан? Бу бизга жумбоқлигича қолади.

*Лойни муштраб турган анави кулол
Қилсайди ақл ила чуқурроқ хаёл,
Ҳеч қачон бунчалик тепкиламасди
Ота тупроғидан ясаркан сопол...*

Балки шоиранинг боши шу дардли рубоий устига ҳолсиз толгандир. Балки бошқа...

Лекин Хайём бўлмаса, қанчалар жозибасини йўқотарди бу қаҳрамон! Ўзбек қизи Раънонинг қалби Хайёмни шундай сирли, хаёл илғамас ранглардагина «ҳазм қилади». Ўзбек қизини сирли дейдилар.

Янаям сирли бўлмасинми?

Қодирий унинг сири ичига киришга шошилмайди. «Ўз ҳолича» деган сўзнинг маъносини яна бир карра бошқачароқ англагандирсиз энди?

РАЪНОНИНГ КАФШИ

Ҳозирги бўгинларнинг масрур хаёлларида Абдулла Қодирий эртакка ўхшайди. Абдулла Қодирийгина эмас, у яратган асарлар ва қаҳрамонларни ва айниқса, Отабек, Кумушбиби, Раъно ва Анварни ҳам худди эртакларнинг қаҳрамонлари каби қабул қиладилар. Отабек ва Кумушга ва қолаверса, уларни дунёга берганнинг шаънига ёзилган шеърларнинг ҳисоби йўқ. Мен теран реалистик роман ва унинг асосий қаҳрамонларини эртакка ўхшатиб, уларнинг қадр – қимматини туширмаётганмикинман? Эртак бошқа. Роман бошқа. Лекин Отабек билан Кумуш, Раъно билан Анвар, уларни ташқи оламга боғлаган муносабатлар, муаммолар, мулоқотларда... беғуборлик бор, бу беғуборликни фақат эртакларда учратиш мумкин. Поклик, соддалик ва ҳалоллик бор – фақат эртакларда учратиш мумкин. Жўмардлик, тантилик, самимийлик бор – фақат эртакларда учратиш мумкин. Ўз сўзи ва эътиқодидан тоймаслик бор – бор, фақат эртакларда бўлиши мумкин. Ўз даври, ўз муҳитининг ахлоқ ҳамда одоб рукнларига тобелик, бўйсунуш бор – эртакларда бўлиши мумкин... Қочишлар, қувишлар, таъқиблар, кек, ҳасад, қирғинлар, адолат учун тикка туриб талашилар бор – буларни агар эртакда бўлмаса, шарқ романларида ва айниқса, Тагор ва Козимийда кўп учратиш мумкин. Ҳолбуки, бизнинг масрур хаёлимизга эртакдай туюлгани билан буларнинг бари эртак эмас. Аччиқ, фожиали ҳақиқат. Фақат ҳаётнинг тасвири қанча теран ва рост бўлса, у шунчалар гўзал эртакларга ўхшашиб боради ва охири эртакка айланади. Тагор ва Вальтер Скотт романлари эртакка ўхшамайдими ҳозир? Ўхшайди.

Абдулла Қодирий романларида тарихий даврда

бўлиб ўтган тўқнашувлар, курашлар, адолатсизликлар билан адолатнинг юзма – юз келишлари жуда кескин бир тарзда қўйилади. Бу жиҳатдан Қодирийни инглиз тарихий романнависи Валтер Скоттга жуда яқин кўраман. Валтер Скотт романларини юрагингизни ҳовучлаб ўқийсиз. Романга киргандан бошлаб, то тугамагунча юрак пардадаги тўлқинланишлардан ҳеч пастга тушмайди. Қодирий романларида ҳам худди шундай. Шунга кўра мен Қодирий ва унинг романларини дунё адабиётларида ва умумдунёвий нисбатларда Валтер Скотт ва унинг романлари ёнига қўйгим келади. Шарқона рангин ҳаёт, Шарқ одамлари, уларнинг турфа муносабатлари, муомала йўсинлари, қалб тепкилари, одоб – ахлоқ доиралари, маданий даражалар, ўта нозик ҳиссиётлари уммонлари ва шу уммонларнинг тинимсиз суратда мавжланиб, жимирлаб ётишларига кўра мен Қодирий ва унинг асарларини Шарқнинг ҳассос ва беҳад донишманд адиби, серҳаёл Рабиндранат Тагорга, унинг гўзал асарларига қиёслагим ва уларнинг ёнига қўйгим келади. Ўйлайманки, дунёнинг инсонлар ўртасида мавжуд даражавий нисбатлари бу билан бузилиб – нетиб қолмагай. Тагор ва Қодирий – булар қанчалар яқин одамлар! Қанчалар ўхшаш сиймолар!

Шарқ романчилигининг бир қарашда илғаш ва англаб олиш қийин сири бор. Мен буни инсон юрагининг азалий мавжларини ифодалашда кўраман. Мен буни одобнинг неча минг йиллар ичида ўта сайқалланиб кетган мавжларини бениҳоя нозик қилиб ифодалаш қудратида кўраман. «Меҳробдан чаён» нинг охириги «Қўрқунч бир жасорат» бобини бир эслаб кўринг – а. Султонали ва Сафар дўстлари Анвар ва Раънони қочириб шаҳарнинг юксак қўрғони деворларидан арқон боғлаб қўрғон ташқарисига туширмоқдалар. Қодирий уни қилқалам билан чизади.

Бунда Тагорча тасвир қудратини кўргандай бўламан:
«Анвар «Туя тойди» ариғидан Раъно ёнига ўтиб,
охирғи мартаба хайрлашдилар.

—Хайр, Султонали ака, хайр Сафар ака!

—Хайр, амакилар!

—Оллонинг паноҳига, Анвар!

—Сафаринглар беҳатар бўлсин!

Қўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ—пиқ
йиғлади. Анвар Раънони олдига солиб, узоқда кўринган
гарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар
бир қадамни аранг ердан узилар эди...»

Тасаввур қилинг: бемаҳал тун. Қаҳрамонлар
жонларини ҳовучлаб аниқ ўлим чангалидан қочиб
боряптилар. Бу ерда тиқ этган товуш ҳалокат билан
баробар. Бунда фақат тўла сукунатгина уларга
бирдан—бир иттифоқчи. Энди рус ёки Европа
адибининг бу эпизодни қандай ёзишини бир
тасаввурга келтиришга ҳаракат қилиб кўринг. Яна
билмадим—у, уларнинг тасвирида ҳаёт ва ҳолат
ҳаққонияти бу ўринда шуни тақозо қилардики, Анвар,
Раъно сўзсиз, шарпасиз, тиқ этган товуш чиқармай
қоронғулик қўйнига кириб ғойиб бўлардилар. Шунда
ўзларининг ҳам, халоскорларининг ҳам жонларини
қаттиқ хавф остига қўймас эдилар. Чунки, деган
бўлишарди ўша реалист адиблар, бу ерда
қаҳрамонларнинг овоз бериб хайрлашувлари ортиқча.
Вазият хайирлашишни кўтармайди. Ҳар қандай
ортиқча ҳаракат қаҳрамонларни фош қилишга олиб
келади. Ва улар бу каби ўз тахминларида албатта, ҳақ
чиқардилар. Хўш, нега унда Қодирий бу хайрлашувга
алоҳида урғу берапти. Қил сиғмайдиган тешикка туяни
сиғдирапти? Нима, у Европа адиблари тушунган
тушунчаларни тушунмайдими? Эътиборга олмайдими?
Назардан қочирадими?

Қодирий, афтидан, бу ерда вазият ҳақиқатига ва

мантиғига эмас, қаҳрамонларнинг ҳақиқати ва мантиғига риоя қилади. Анварнинг одоби шундай, тарбияси шундай. Улар одобга ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам амал қиладилар. Одоб уларнинг қонларига сингган ва вазиятга кўра ўзгариб турадиган нарса эмас. Улар, таъбир жоиз бўлса, одобни ўлимдан ҳам афзал биладилар. Анвар ҳалокатдан қутулгач, ўзини Худоёрга тутиб бериб, Султоналини ўлим чангалидан халос этмаслигини тасаввур қилиш мумкинми? Анварга ўз жонидан кўра лафз, мардлик, ҳалоллик афзал. Шунинг учун у Султоналини қутқариш йўлида жонидан кечади. Бу қаҳрамонлар учун инсоний муносабатлар даражаси ҳар нарсадан юқори туради. Шунинг учун ҳам, вазият қанчалар хатарли бўлмасин, Анвар ва Раъно ўз дўстлари ва халоскорлари бўлган Сафар ҳамда Султонали билан хайирлашмасдан кетолмайдилар. Улар, жонларини хавф остига тиркаб бўлса — да, таомилни ўрнига қўядилар. Шунинг учун Қодирий ўз карим ва карима қаҳрамонлари нуқтаи назарини ҳисобга олади. Ва улар ўлимдан қочиб бераётганларида ҳам ўз инсоний гўзал қиёфаларини асло йўқотмайдилар. Бизга бу эртак бўлиб туюлади.

Лекин Раънонинг кафши — чи? Кафш? Раънонинг кафши нима бўлди? Эсингиздами? Шу қўрқинч вазиятдаги хайрлашувдан сўнг Анвар ва Раъно узоқда кўринган дарахт кўлагасини қоралаб ботқоқ бўлиб кетган ердан юриб борадилар:

« Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадамни ердан аранг узилар эди. Йигирма қадам чамаси борғач, Раънонинг кафши лойға тишлашиб, оёғ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар, Раънони кўтариб олди.

— Меним этигим бор, чимга чиққунга жим тур, — геди Анвар.

— Қўрғон устуда... Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади».

Рост, мен шу кафшга болалиқдан бери қойил қламан.

Раънонинг лой билан тишлашган бу кафши тушларимга кириб чиқади.

Гўзал вазият. Гўзал кашфиёт. Гўзал тафсилот! Шундай эмасми?

Кафш Раъно баланд қўрғон деворидан арқонга осилиб туша бошлагандаёқ ерга тушиб йўқолиши мумкин эди. Шунча баландлиқдан кафшга тиралиб тушишининг ўзи бўладими? Балки у «Туя тойди»дан ўтаётганда тушиб қолиши мумкин эди. Йўқ... Кафш ботқоқ даладан ўтаётганда лойга ботди. Кафш лойга ботмаса, андаккина нозик гап – сўз ҳам бўлиб ўтмасди. Жойнинг қанчалар оғирлиги ҳам билинмасди. Шу кафш бизнинг эсимизда қолади. Кўз илғамас оддий, лекин улуғ қаламларгагина насиб бўладиган кашфиёт шу кафшда.

Нега эса у менинг тушларимга кириб чиқади?

Аммо? – дейман. Анвар Раънони кўтариб олганда, кафш лойда қолиб кетдими ёки Раъно уни оёғидан қўймадими? Ёзувчи бу ҳақда индамайди.

Лекин мен ўзимча ҳали ҳамон Раънонинг кафши ўша қўрғон ташқарисидаги ботқоқда қолиб кетган деб юраман.

Ахир Раъно янги ҳаётга эски кафши билан кириб борармиди?...

Қодирий халқимизнинг маъруф хотирасига ёд бўлиб кетган. Уни эртак каби шариллатиб ўқийдилар. Эсларида сақлаб юрадилар.

Қодирий миллий онгга гўзаллик ва маърифат гавҳарлари қандай ва қайси йўллар билан кириб боришини беҳад теран англар ва биларди. У миллий маданий ҳаёт ва миллий маданий онгимизнинг жавҳари бўлиб етишган эди.

ҲАЁТ ВА АДАБИЁТ ҲАҚИҚАТИ

Бирор тарихий шахс ҳаёти ва фаолиятини, адабий – илмий меросини ўрганишда, айрим кишилардан тўпланган ёзма, оғзаки маълумотлар муҳим рол ўйнайди. Зеро, бу икки манба ҳам шу шахс ҳақидаги маълумотларни тўлдиради, кенгайтиради, қизиқувчиларга, хусусан илмий ходимларга катта ёрдам беради. Иккинчи жиҳатдан, умуман машҳур кишилар ҳақида кўрган – билганларни ҳикоя қилиш ҳам, тинглаш ҳам қизиқ, мароқли...

Бироқ, бу икки тур (ёзма ва оғзаки) маълумотларни тўплаганда масъулиятли шартлар: маълумот ҳаққоний, эътироздан холи, мантиқан асосланган бўлмоғи керак. Акс ҳолда, қилинган хизмат қош қўйиш ўрнига кўз чиқариш қабилида бўлиб, ўрганилувчи шахс тўғрисидаги тасаввурни чалкаштириб, қоронғилаштириб қўяди.

Шунга ўхшаш Қодирий ҳақида ҳам «Жулқунбой қариндошим, ўртоғим, мактабдошим, бирга ишлаганман, қўлида ярим газлик йўғон қалам, қоғоз кўтариб кўчада юрганда ҳам ёзгани – ёзган эди» қабилида тўқима, муболаға маълумотлар бериб мақтаниб юрувчилар ҳам учраб туради.

Олим ака исмли тошкентлик бир киши бўлар эди, мен ёш чоғларимдаёқ кексайиб қолган, ўрта бўй, қотма, оқиш ранг, чўққи соқол, европача кийиниб пенснэ тақиб, қўлида асо, доим бир даста газета қўлтиқлаб юрар эди. У ҳеч қаерда ишламас, аммо ўзини совет ҳокимиятини қурган арбоблар қаторида санар, унча – мунчани писанд қилмас, доим жиддий, «бугун фалон жойда мажлис қурдик, фалон масалани

ҳал қилдик, фалончиниқида (бирор арбоб номини айтиб — Ҳ. Қ.) зиёфатда бўлдик», деб мақтанар эди. Уни билганлар баландпарвоз сўзларидан завқланиб кулар, билмаганлар ажабланар эди.

Дадам бир оилавий суҳбатда шу киши тўғрисида кулиб ҳикоя қилган эдилар:

— Олим ака билан бир кун кўчада учрашиб қолдим. У мен билан кўришиб: «Аканг — Жулқун яхшими?» — деди. Билдимки, у мени Қудратилла деб фаҳмлади (Қудратилла — кичик амаким — Ҳ. Қ.). «Ҳа, яхшилар, раҳмат», дедим ичимда кулиб. У менга: «Акангга салом айтиб қўй, мен у билан «Муштум» да беш йил бирга ишлашганман», деди. «Хўп, хўп Олим ака, айтаман», дедим...

Мен тушунмай дадамлардан сўрадим:

— У киши ҳақиқатдан сиз билан «Муштум» журналида ишлашганми?

— Бе — е, — дедилар кулиб дадам...

Баъзан мана бундай ғалати «маълумот»ларга ҳам дуч келганман. «Чимён» курортида дам олаётган вақтимда Лидия Макаровна исми (фамилиясини унутдим) врач бир кун мени сўроққа тутиб қолди.

— Бундаги баъзи докторларимизнинг айтишича, сиз ёзувчи Абдулла Қодирийнинг ўғли эмишсиз... Кечирасиз, доктор, фамилиянгиз... мабодо, тасодифан ўхшаш эмасми?

— Нега ундай деяпсиз? — дедим тушунмай.

— Мен бир вақт Яланғочдаги тубсанаторияда ишлаганимда Кимёхон исми бир врач билан хизмат қилган эдим. Кимёхон Абдулла Қодирийнинг яқин қариндоши экан. Абдулла Қодирий тўғрисида менга кўп хотиралар айтиб берган эди. Бироқ, қизиғи шундаки, Кимёхоннинг айтишича, ёзувчи Абдулла Қодирийнинг хотин — болачақаси бўлмаган... Сиз бўлсангиз, ўғиллик даъво қилиб юрибсиз...

Бу «янгилик»дан ҳайрон бўлдим. Кимёхон исмли доктор қариндошимиз борлигини билмас эканман. Бошқа қариндошларимиз ҳам бундай уруғимиз борлигини хотирлай олишмади. Доктор Кимёхонинг қариндошлик даъвосида юрганлигини кейинчалик бошқа кимсалардан ҳам эшитдим. Аммо бу «қариндошимиз»ни ҳамон тополмай, кўра олмай юраимиз...

Бир кун, уйимизга етмиш ёшларга борган, норғул, бақувват нотаниш бир киши «акамнинг уйини, бола – чақасини кўрадиган кун ҳам бор экан – ку!» деб йиғлаб кириб келди. Мен билан қучоқлашиб кўришди, ҳол – аҳвол сўрашди. Таажжубланиб у кишини истиқбол қилиб ўтқаздим, чой – нон қилдик.

Суҳбатдан шу маълум бўлдики, у киши чимкентлик бўлиб, уйли – жойли, бола – чақали, пенсионер, бир корхонада қоровуллик қилар экан. Ёш чоғларида полвонлик билан ном чиқариб, газеталарда мақталган (у менга ўша газета мақолаларини кўрсатди) экан. Унинг Қодирийга «ука» лик даъвоси шундан иборат эканки, дадамиз Чимкентга саёҳатга борганларида баъзи дўстларининг уйида қўниб меҳмон бўлар, бу киши эса шу меҳмондорчиликларда дадамизни бир – икки бор кўрган экан...

Биз, «жуда соз, отамизни кўрган киши экансиз, йўқлаб келганингиз учун раҳмат» деб, ҳурмат – эъзоз билан ош – сув қилиб у кишини кузатдик. Шундай қилиб бу одам Тошкентга бозор қилгани тушганда бизникига кириб ўтадиган ва баъзан совға қилиб қази, қимиз келтирадиган бўлди. Бир гал у менга «Ўткан кунлар»нинг араб имлосидаги нусхасини совға қилди ва ўзининг йигитлик чоғида бир дўсти билан тушган

расмни кўрсатди. Орадан икки – уч йил ўтди. Яна бир гал келганида у менга «Музейга қўярсиз, Абдулла акамлар билан Чимкентда бирга олдирган эдик» деб, бир расмни тортиқ қилди. Мен расмни кўриб ҳайрон бўлдим: бу расм ўша аввалги менга кўрсатилган расмдан нусха. Бироқ, ёнма – ён ўтирган икки ёш йигитлар орқасида учинчи шахс – Абдулла Қодирийнинг китобидаги машҳур расми пайдо бўлиб қолибди... Расмга бир қарашдаёқ нусха эканлиги ва уланганлиги сезилиб турарди. Ундан ташқари уланган расмларнинг ҳажмий нисбати ва ранги (фони) ҳам турлича...

Расмга қараб туриб ўнғайсизланиб кетдим. Расм эгаси ҳам гуноҳкордай ер тагидан менга қараб – қараб ўтирар эди. Ниҳоят расмни қайтариб: «Яхши, олиб қўяверинг – чи, керак бўлиб қолар», – дедим. У киши ишонмаганлигимни сезди. «Расмга шубҳаландингиз – а, мен аслини келтириб кўрсатаман», – деди. Мен ана шундагина бу кишининг бизникига нима учун ўлиб – тирилиб қатнаб турганлиги сабабига тушундим.

Орадан бир мунча вақт ўтгач, у киши бизникига яна бир бор келди – да, орамизда очиқчасига шундай гап бўлди:

– Мен сиздан хафаман, мулла Ҳабибулла, – деди у киши.

– Хўш, нима гуноҳ қилибмиз? – дедим мен.

– Отангиз ҳақида шунча гаплар ёзиб, менинг номимни бирор ерда йўқламадингиз...

– Нима деб йўқлай?

– Дадамни ошнаси эди, деб...

– Дадамнинг ошналари кўп бўлган. Ҳаммасини рўйхат қилиб ёзавериш бўлмайди. Ўқувчиларни бу қизиқтирмайди...

– Нима қизиқтиради?

– У кишини қилган ишлари, ёзган нарсалари,

айтган гаплари...

– Демак, биз отангиз билан гаплашмабмиз – да?

– Гаплашган бўлсангиз бордир... Аммо, қачон, қаерда, нималар тўғрисида гаплашганингизни ва у киши нималар деганини айтмадингизда...

– Айтмаган бўлсам, ўзингиз ёзиб юборавering – да...

Мен ёлгонни ёзиб бўлмаслигини тушунтирдим. Лекин у киши гапларимга ишонмади, шекилли, кўнгли олингандай бўлди. Совға қилган китобини қайтариб олиб, бизникига бошқа келмай кетди...

* * *

Маълумки, адабиётшуносларимиз, ёзувчиларимиз кўплаб мақолалар ёзиб, матбуотда Абдулла Қодирий ижодига муносабат билдириб турадилар. Уларда Қодирий асарлари ҳар тарафлама текширилади, ютуқларига олқиш, камчиликларига эътироз билдирилади. Унинг ижодига бағишланиб турли тилларда ёзилган фикр – мулоҳазалар ҳам ҳийла кўп. Агар уларни синчиклаб ўрганилса, Қодирий ижодий маҳорати бир оғиздан тан олиниб келинаётганлиги кўринади. (Бундан фақат Сотти Ҳусайннинг «Ўткан кунлар» ҳақидаги мақоласи мустасно. Бу танқиднинг асоссизлигига Қодирийнинг ўзи етарли жавоб ёзган).

Яқинда таниқли ёзувчимиз Одил Ёқубовнинг «Абдулла Қодирийни ўқиганда» деб номланган мақоласини ўқидим ва муаллиф билан ундаги айрим ўринлар тўғрисида ўртоқлашгим келди.

Ёзувчи мақолада умуман «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» асарларига ўз чексиз эҳтиромини изҳор қилади. «Мен бу китоб ва уни яратган буюк инсон олдида ҳамиша бош эгаман, қўлим кўксимда, ҳамиша таъзим қиламан», – дейди ёзувчи мақоласи муқаддимасида ва сўнгги сатрларини шундай ёзади:

«Бугун бир неча йилдан кейин «Ўткан кунлар»ни қайта қўлга олдим.

Энди, ёзувчилик «сирларини» озми – кўпми ўрганганимдан кейин, романнинг айрим камчиликлари кўзимга ташланиб қолди. Романда чуқур маънодаги реалистик адабиёт талабларига жавоб бермайдиган, романтик услуб таъсирида ёзилган, шунинг учун ҳам бугун «ясамалиги», сунъийлиги сезилиб қоладиган айрим саҳифалар бор.

Масалан, ҳаётда кўп нарсани кўриб чиниққан, тажриба орттирган Отабекдек йигитнинг худди ёш бир ўспириндай Кумушга ошиқ бўлганини ҳаммадан яшириб, кечалари тўлганиб чақишлари, айниқса оддий хизматкор Ҳасанали ундан яшириқча совчига боришлари, ниҳоят беҳабар Кумушнинг никоҳ кечаси «Сиз ўшами?» деб «Кутилмаган бахт»га муяссар бўлиши... бунинг ҳаммаси китобхонга асарнинг таъсир кучини ошириш учун, «эффект» учун қилинган, яъни, бошқача қилиб айтганда – ясалган. Назаримда, романнинг «Хукмнома» боби, Кумуш жаллод қўлига топширилган Отабек билан қутидорни хат воситасида дор тагидан қайтариб, қутқариб қолиши ҳам эртақлардаги воқеаларга ўхшаб кетади...»

«Ўткан кунлар» бундан элик – олтмиш йил бурун ёзилган. Роман ҳақида Қодирийнинг ўзлари бундай ёзади:

«Ўткан кунлар» оммаизмининг савиясига қараб ёзилгандир. Маълумки, бизнинг омма то шу кунгача ҳам Ўрта аср дoston ва ҳикоялари билан озиқланиб келадир. Оммининг шу ҳолини назарга олганда... «сўнгги приём»ни бериш—тиши чиқмаган болаға қурт шимитиш каби бўлар эди. Ҳолбуки, бу эски приём жўртта, халқимизнинг савиясини эътиборға олиб қабул қилингандир. Халқнинг завқини, руҳини назарга тутилмаса, — «сўнгги приём» деб Европанинг сўнгги

мўдасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқариб бўлар эди?

«Ўткан кунлар»ни ёзарканман, доимо кўз ўнгимда ўқуғучи оммамиз турар эди. Мен бу китобим билан халқимиз рафбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка тортай дер эдим...

Модомики, асар савиясини ўзимизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бир мунча вақт «сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриш, оралиқда сўнгги приёмни оз—оз қистира бориш лозимдир...» (Қодирийнинг Сотти Ҳусайн танқидига жавоб мақоласи).

Албатта бу кўчирмамиз ёзувчининг юқоридаги эътирозларига айна жавоб бўла олмайди. Аммо шуни англаш мумкинки, муаллиф юқорида айтганидек, баъзи ўринларда «чуқур маънодаги реалистика»ни атайлаб четлаб ўтган бўлиши мумкин.

Келинг, ёзувчининг эътирозларига кўра бир неча саволлар тузайлик: Отабек йигирма тўрт ёшида уйланади. Шу уйланишига қадар бўлган давр ичида у ҳаётда қандай тажриба орттирибди? Савдогарлик қилиб беш—ўн шаҳарча боргани ва йўл азобини кўрган билан дарров чиниқиб қолибдими (айниқса, ишқ—муҳаббат бобида)? Ҳозирги даврда йигирма тўрт ёшга кирган йигитларимизни ҳаётда кўп нарсани кўриб чиниққан, тажриба орттирган йигитлар деб бўладими? Бундан юз элик йил бурунги шарқ тарбиясида ўсган мусофир йигит отаси мақомидаги кексага бир қизни севиб қолганлигини изҳор этса одобдан бўлиб чиқармиди? (Менимча, ҳозирги кунимизда ҳам рисоладаги йигитларимиз севгисини ўзгаларга айтмаса керак). Хизматчиси Ҳасанали: «Бирор қизни севиб қолганга ўхшайсизми, бегим, кимни севдингиз, совчиликка борайликми?»—деб сўраса ўринли, асар мазмунига ётишиб тушармиди?

Отабек – қутидорларнинг ўлимдан қутулишлари эртақлардагидек туюлган бўлса ҳам бундай тасодиф ҳолатлар ҳаётда учраши мумкин эмасми? Ҳозирги асарларимизда, кино – театрларимизда бундай тасодифлар саноксиз – ку?

Ёзувчилик «илми»дан менинг ҳам унча – мунча хабарим борлиги учун мазкур эътирозларни ўқигач, «дарҳақиқат, шу ўринларни янада ишонарлироқ, реалроқ қилиб тасвирлаш, «ясама»ликдан қутқариш мумкин эмасмиди – а» деб ўзимни Отабекнинг ўрнига, ўша вазиятга қўйиб чандон ўйлаб ва баъзи ёзувчилар билан маслаҳатлашиб кўрдим... Аммо, ҳар қанча ўйламайлик, китобагидан кўра чиройлироқ муҳтасар усулни топа олмадик...

Бордию, «эътироз»ли ўринларни «чуқур маънодаги реалистик» талабга бўйсундирмоқчи, яъни янада ишончлироқ қилмоқчи бўлиб кўрайлик. Бунинг учун, менимча, мазкур саҳифалардаги воқеаларни кенгайтириш, тафсилотларни кўпайтириш керак бўлади. Натижада эса ихчамлик йўқолиши, асарга хизмат этмайдиган кераксиз тафсилотлар, боблар, умуман ортиқча ўринлар ҳосил бўлади, халос.

Мақола муаллифи юқоридаги эътирозларни билдиради – да, яна сўнгида ўзи тан беради: «Лекин қизиқ: романи дастлаб ўқиган ўн олти – ўн етти ёшларимда – ку, бу нарсаларни билмас эдим, бироқ нега ҳозир, ёзувчилик «сирлари»ни оз – моз билганим ҳолда, сунъийликни сезганим ҳолда «Ўтган кунлар» ҳануз мени ҳаяжонга солади, чексиз завқ беради, титратади?...»

«Бугун «Меҳробдан чаён»ни қайта ўқиб чиқдим. Роман ғалати таассурот қолдирди менда. Китобни очишим биланоқ фақат Абдулла Қодирийгагина хос бўлган бўлакча бир миллий руҳ, илиқлик, самимият ва меҳр юрагимни жиз эттириб, дилимни равшан

қилди» — дейди ёзувчи. У фикрини давом эттирар экан: «...Қодирий ҳам аввал бошда энг суюкли қахрамонларининг камчиликларини кўрмайди, унинг ҳикояси хиёл чучмаллашади, овозида сентиментал оҳанглар пайдо бўлади», — деб ёзиб романнинг баъзи ўринларига яна эътироз билдиради ва бир — икки мисоллар келтиради. Жумладан, у романнинг «Нега ерга қарайсан, Раъно» бобидаги баъзи ўринлар ҳақида қуйидагиларни айтади: «Раъно — ку, майли, ёш бир қизча, лекин мирзабоши лавозимига кўтарилган Анвардай йигитнинг «дарров анави гулнинг тагига яширинамиз» деб гапириши...жуда ғалати туюлади. Рост, муҳаббат, бу улуғ инсоний туйғу, баъзи катта одамни ҳам ёш болага айлантириб қўяди, лекин ҳар ҳолда бундай саҳна ва бундай тасвирлар улкан реалистик прозага ёт бир нарсадир».

Қизиқ. Йигирма тўрт — йигирма беш ёшли Анвар ёшлиқдан бирга ўсган маъшуқаси — сирдоши ўн етти ёшли Раънога ҳазил — мутойиба қилиб: «дарров анави гулнинг тагига яширинамиз», — деса нимаси ажабланарли? Менимча, бу гапнинг ҳазиллигини китобхон ҳам яхши тушунади. «Маҳдум келиб қолса ҳақиқатан ҳам гул тагига яширинишар экан — да», — деган фикр ҳеч кимнинг кўнглига келмайди (мен ўнлаб китобхонлардан сўраб кўрдим. Ҳаммалари ҳам жумланинг ҳазил — мутойиба тариқасида айтилганлигини, бунда ҳеч эришлик йўқлигини айтадилар).

Шундай экан, хўш нега Анварга, хусусан қадрдон сирдош — маъшуқаси билан ҳазил қилиш «таъқиқ»ланади? Мирзабоши бўлиб қолганлиги учунми? «Бачкана»лаштириб қўймаслик учунми (менимча юқоридаги сўздан ҳеч қандай бачканалик маъноси англашилмайди)? «Улкан реалистик проза» қоидаси бўйича севишганлар ҳазил сўзламай, фақат

расмий гаплашишлари шартми? Шундай масъуд дамларда Анвар сукут қилиши ёки амалдорона сўзлар айтиб ўтириши жоизмиди? Анвар мирзабоши бўлган бўлса, унинг амали хон ўрдасида, кўча – кўйда, халқ орасида тан олинади. Уйга келгач Анвар – ўша Анвар. Агар у ёши улғайганроқ кимса бўлганда эди (баъзиларда ёши улғайганда ҳам болалик табияти сақланади, бу табиий ҳол), балки эътироз ўринли бўлар эди.

Қодирий бу романни ёзганда ўттиз ёшларда эди. Ёза – ёза чарчаганларида ижодхонадан чиқиб, ҳордиқ олиш учун маҳалламиз болалари билан ошиқ, тўп ўйнар, баъзан менга варрак ясаб, учуриб ҳам берар эдилар. Анвар у кишидан ёш – ку...

Дадам ҳикоя қилган эдилар:

Кофа шаҳрилик (Ироқ) Абуханифа номли (660 – 730) машҳур араб олими йигирма бир ёшида мадрасада талабаларга фикҳ илмидан дарс берар экан. Унинг дарсини ҳатто мударрислар кириб тинглар экан. Абуханифа дарсхонаси шифтдаги чумчуқлар уясига кўзанақ тузоқ қўйиб, баъзан ваъз чоғларида ҳам шифтга тикилиб қолар ва ваъз айтишни унутар экан... Бир куни дарс тингловчи мударрислардан бири дейди: «Тақсир, мударриссиз, шунча жамоат ваъзингизга муштоқ бўлиб ўтирибди, сиз... чумчуқ тутасиз...» Абуханифа жавоб қилади: «Менга мударрисликдан кўра, ёшлигим қимматлироқдир...»

Шунга ўхшаш ёзувчи ўз қаҳрамони Анварнинг озгина бўлса – да, ёшлик табиятини эслатиб ўтса нима ғариблиги бор?

Дўстим Одилнинг мана бу эътирози ҳам қизиқ:

«Меҳробдан чаён»ни бир неча марта ўқиганим ҳолда унинг «Қизиқлар» бобини фақат бир марта ўқидим, ўшанда ҳам охиригача зўрға етдим».

Шу чоққача ҳаммага манзур бўлиб, кулдириб келган

(мен бу сўзни кўпчилик китобхонлар, мутахассислар фикрига суяниб айтяпман) бу бобни бутун бир ўртоққа ёқмай қолиши ажабланарлидир.

Дўстимнинг бу сатрларини ўқиганимда кўнглимдан шу хотиралар кечди: Дадамнинг Заҳриддин гиламфуруш деган тошкентлик бир ошнаси бўлар эди. Ўзи дадамдан ўн – ўн беш ёш катта, Пушти ҳаммом маҳалласида турар, савдо аҳлидан бўлишига қарамай туркий, форсий классик адабиётни билувчи, Ҳофиз, Бедил, Румий асарларини яхши шарҳловчи ва ҳатто шеърларга муҳаммаслар боғловчи киши эди. У баъзан бизникига меҳмон бўлиб келиб турарди, босиқ, суҳбати ёқимли эди. Заҳриддин амакининг уйлантирган ёлғиз ўғли бўлиб, у доим узун оғриқ касал эди. У ўттизинчи йиллар орасида вафот этди. Шунда, амаки бир куни меҳмон бўлиб келди – да, суҳбат чоғи мен келтирган чилимни шиғиллатиб тортиб, оғзидан паға – паға тутун чиқарар экан, дадамга деди: «Кексайганда фарзанд доғини кўриш оғир бўлар экан, мулла Абдулла... Баъзан ўзимни қаёққа қўйишни билмай қоламан. Шундай чоқларда «Меҳробдан чаён»ни мутолаа қиламан, айниқса «Хон кўнгил очмоқчи», «Қизиклар» бобларини ўқиб дардимни унутгандай бўламан...»

Хоним бибим (ойимнинг онаси) меҳмон бўлиб келганда: «Ҳа, ўғлим, Зокирговни ўқи!» – деб, менга ана шу бобларни ўқитиб кулар эди. Бўш чоғларда ўзим ҳам шу бобларни ўқиб дам оламан. Дадам ҳам баъзан бу бобларни ўқиб кайфланиб кулиб ўтирар эдилар. Биз – ку майли, ақлимиз етмай ўқиб кулаверамиз. Аммо, наҳотки Қодирийнинг ўзи шундай «даҳшатли маъносиз» нарсани ёзиб қўйиб, ўзи завқланиб ўқиб кулиб ўтирса – ю, маъносиз нарса ёзганига ўзининг фаҳми етмаса?! Қодирий «Муштум», «Кулгу ҳақида», «Ёзишғучиларимизга», «Ўқиш – ўрганиш», «Ёзувчи ўз

ижоди тўғрисида» каби ўнлаб мақолалар ёзган. Бу мақолаларда бадий ижоднинг турли жиҳатлари таҳлил қилинади, ёш ёзувчиларга қимматли ўғитлар берилади.

«...Қалам олишдан илгари бирмунча андиша лозимдир, шошмаслиқ керак... Ўн карра ўлчаб, бир мартаба кесмоқ яхши,..—дейди Қодурий «Ёзишғучиларимизга» номли мақоласида, — яхши билиш керакким, қалам— ўқлоғи, матбуот —кетмон бозори эмас. Йўсунсиз равишда хотирға келган ҳар бир сўздан жумлалар тўқимоқ фазилат саналмайдир. Сўз қолиб, фикр унинг ичига қўйилган ғишт бўлсин... Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам... энг мўътабари характер кулгусидирким... аммо бунда қуйидағи шартларнинг топилиши керак: 1) қаҳрамоннинг характери... 2) шу характеристика ичидан сиз бермоқчи бўлган маъно ва ибратнинг ўз—ўзидан томиб туриши, 3) шу икки турлик нарса ичидан истеҳзо ёки ҳо—ҳо—ҳо моддасининг табиий суратда келиб чиқиши...»

Қаранг— а, муаллиф кулгига, умуман ёзувчиликка қандай масъулият билан қарайди ва унинг қонуниятларини қандай теран таҳлил қилади. Бошқаларга шунчалик ўғит берган бир ёзувчи, менимча, ўз асарларида бунчалик «даҳшатли маъносизликлар»га йўл қўймаса керак деб ўйлайман.

Одил Ёқубов бу сўнги (қизиқчилик бобида тегишли) этирози билан нима демоқчи? «Худоёр даврида ёки ўрдасида бунақа ўйинлар ўйналмаган, ёзувчи бу бобни ҳам ясаган, ўринлата олмаган» демоқчи бўладими?

Гарча хонлар саройида қизиқчилик, аскиябозлик каби кўнгил очар ўйинларнинг доим бўлиб келганлиги эскидан маълум бўлса ҳам шу далилни келтириб ўтамыз. Ўзбек театрчилигининг таниқли вакиллари

бири бўлган Фулом Зафарий «Ўзбек халқ театруси» (Миллий саҳнамиз) номли мақоласида бундай ёзади: «...Қизиқлар ўйин ўйнамоқчи бўлганларида тус ўзгартириб, бошқа кийимлар кийиб, воқеа жойини керак бўлса фаразий кўрсатиб ўйнайверадилар... Бунга мисол учун Фарғонанинг атоқли қизиқчиларидан бўлган Пирмат қизиқдан ёзиб олинган «Мақтанчоқ киши» номли томошани ёзиб ўтаман... Бу томошани тузувчиси, айтиб берувчининг сўзига қараганда, Фарғонанинг энг сўнгги хони Худоёрхоннинг атоқли қизиқчиларидан бўлган тошкентлик Усмон қизиқ эмиш» («Билим ўчоғи» журнали, 1923 йил, 2—3—сон).

Асардаги қизиқчиликнинг савияси ва бадиийлигига келганда, мен бу бобни романнинг энг маҳоратли ва нодир бобларидан бири деб ҳисоблар эдим. Исбот учун аввал ўқувчи диққатини икки тарихий воқеага жалб қилиб ўтаман.

Қодирий «Кулгу ҳақида» номли мақоласида шундай бир тарихни ёзиб ўтадилар. «Ўткан асрнинг 80—йилларида Афғонистондаги тахт жанжаллари ва ички ифтишошдан қочиб, амир Абдулрахмонхон Туркистонга сиғинадир. Мунда бир неча вақт қолуб, тошкентлик Калпараш исмлик ўз замонасида машҳур бир қизиқ билан танишиб қоладир ва унинг ҳазилига, тақлидига мафтун бўладир. Абдулрахмонхон бир неча замондан кейин Афғонистон тахтига ўлтуриб, тошкентлик бояғи Калпарашни ўз ёнига чақирадир. Калпараш ижобат этиб, Кобулга борғач, хон воситаси билан ундаги мансабдор ва аёнлар билан танишадир. Хоннинг ишорати билан анжумани олийларда аёнга ҳазил тўқуб, уларга муқаллид бўла бошлайдир. Хон билан бўлган бир мажлисда хоннинг рухсати ила Калпараш олдин бекларга бирма—бир ҳазил ва тақлид қилуб чиққан. Кайфи келиб хурсанд бўлган хон: «Менга ҳам муқаллид бўл, ҳазил тўқи!» — деб Капарашга

буюрадир. Калпараш буйруқ бўлгандан сўнгра хоннинг ўзига муқаллид бўладир: хон каби тахтга ўлтуриб чилим сўрайдир. Пояси чилимни яхши тайёрламагани учун ғазабланиб, уни ўн дарра уришга буюрадир. Бу тақлидни Калпараш шундай адо қиладирким, кўргучилар худди хоннинг ўзини айни ҳолатга кўрадирлар. Аммо хон ўзининг қилиғидан орланадир ва шу ҳолатга Калпарашни жаллогга топшириб, ўлдиртирадир...»

«Таворихи Хамса» китобидан қуйидаги маълумотни кўчирамыз: «...Марғилонлик Қори Хомид афанди исми кимса ҳикоя қилади: «Худоёрхон Марғилонга келиб, бир кун, бозор ўртасида кетиб борар эди. Нима ҳам бўлди – ку Худоёрхон бир дўкон олдида тўхтади. Одамлар хонни томоша қилмоқ учун тўхтадилар. Хон мазкур дўкон эгасини кўрсатиб, ясовуларга ҳайқариб, «ушла, манови қизингни фалон қилайни, уринглар!» деди. Ясовулар бечора дўкондорни ура – ура ўлдирдилар. Сўнг, Худоёрхон: «Фалон қилай, ўлдимикин?» деб, ўлик устидан от бостириб ўтиб кетди. Кейин маълум бўлдиким, Худоёрхон, ўлган кишининг ёмон назар билан қараб турганини сезиб қолган экан...»(64 – 65 – бетлар).

Бу тарихлардан муддао шундаки, хонлар ҳузурида қизиқчилик қилиш жуда ҳам хавфли ҳисобланган. Айниқса Худоёрхон каби онгсиз, жоҳил, қонхўр кимсалар қошида ўйин кўрсатиш, сичқоннинг мушук билан ўйнашгандек гап бўлган. Қизиқчилар ана шундай мушкилот ичида рол бажарганлар.

Ёзувчи бу сахнани бажаришда бир неча нуқталарни нишонга олади: ўз замонасида(балки ҳозирда ҳам) маълум, машҳур бўлган халқ қизиқчилиги приёмларидан фойдаланади; Худоёрхоннинг табиат – руҳиясини чуқур ўрганган ҳолда унга мос тушадиган сўз – ибора, воқеалар танлайди; айтмоқчи бўлган

ғоясини шама — истехзо билан олға суради. Масалан, хон — аъёнларнинг фуқарога адолатсизлиги, хоҳишларича ҳукм чиқаришлари, фуқароларнинг амалдор — аъёнлардан ҳамиша хавф — қўрқувда яшаши, арзини айта олмай ўрда теварагида доим сарсонлиги, ҳоказо... Бу саҳна жуда табиий, ҳаётий, мантиқий берилади; томошабинлар шахсига деярли тегилмайди; уларни беозор кулдиради.

Агар бу саҳнани фикран мулоҳаза қилиб кўрилса ҳақиқатан ҳам Ўрта Осиёдек катта ўлкани идора қилган Худоёрхон ўз фуқаросини очлик, қашшоқлик, ҳалокат ёқасига келтириб қўйганлиги тасаввур этилади. Бинобарин биз бу ўринда ёзувчи қаламидан эмас, дўстим айтганидек, ўша давр тузумидан, Худоёрхон истибдодидан даҳшатта келмоғимиз керак бўлади.

Менимча бундай эътирознинг юзага чиқиши ёзувчи баҳсини тўғри тушуниб етмаганликдан, қизиқчилик қонуниятларини ва унинг нозик жиҳатларини тўғри англаб ета олмаганликдан келиб чиққан бўлса керак. Зеро, ҳар бир халқнинг, ҳар бир ўлканинг, ҳар бир шаҳарнинг ва ҳатто ҳар бир қишлоқ ёки маҳалланинг қизиқчилиқда, аскияда ўзига хос ҳусусиятлари бўладики, бу фақат ўша ернинг одамлари учун яхши тушунарли бўлиб, бошқаларга тегишли «эффект»ни бера олмаслиги ва ҳатто энсасини қотириши мумкин. Масалан, аския айтилганда (аския кўпроқ Фарғона ва Тошкент музофотларида ривож топган) ҳамма ҳам кулавермаслиги мумкин, фақат унга тушунганлар, яъни ўша муҳитда туғилиб ўсганларгина кўпроқ кулади, завқ олади. Бошқалар эса, «бунинг нимасига кулаверадилар?» деб, елка қисиб ўтираверади.

Албатта, ҳар бир асар ҳар кимда ҳар хил таассурот қолдириши мумкин ва буни бировлар билан ўртоқлашишга ҳақли. Аммо бу тарзда, бу йўсинда эмас.

Ҳар ҳолда, шундай асарлар яратган бир ёзувчи бундай «улкан реалистик етишмовчилик»ларни билатуриб қилганлигини унутмаслик керак.

ИШҚИ МАЖОЗИЙМИ ЁКИ ИЛОҲИЙ?

«Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»да муҳаббат савдоси.

«1264—нчи ҳижрия, галв ойининг 17—нчиси, қишқи кунларнинг бири, қуёш ботқан, теваракда шом азони эшитиладир...»

Асримиз бошларида ўзбек насрининг донғини, тўғрироғи, ўзбек халқининг маърифатини оламга овоза қилган Абдулла Қодирий — Жулқунбойнинг «Ўткан кунлар» рўмони ана шу сатрлар билан бошланади. Сана, қиш, қуёшнинг ботуви, шом азони... бир қараганда булар рўмоннинг асосий матнига алоқасиздай туюлса — да, қаламга олинган давр таржимаи ҳолининг хулосасига ўхшайди. Тўрт нарсанинг бир — бирини тўлдирган ҳолда қайд этилиши жамиятнинг таназулга юз тутиб, тубанлашиб барбод бўлаётганига, мафкура издан чиқиб, бир сиқим одамларгагина хизмат қилаётганига ёрқин далолат. Негаки, ўлкамизнинг чор Русияси томонидан истило қилиниши арафасида, қишда, қуёш ботқанда, шом азонининг эшитилмаги бекор эмас. Ахир азон, шом азони — ёруғликнинг қоронғуликка айланаётганидан огоҳ этиш, кишиларни нафс қутқусидан, гафлат зулмидан ҳушёр тортиб, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло билан рўбарў туришга чорлаш. Бу азон — мўъминларнинг қулоғини бир лаҳза ҳам тарк этмай жаранглаб турадиган, умр «шом»ини хотирга тинимсиз муҳрайдиган азон. Инқирозга маҳкум жамиятнинг «шом»и бошланганидан ҳожалар беҳабар, лоқайдликлари туфайли азонни эшитмайдилар ёки

эшитсалар — да қулоқлари ёлғончи дунёнинг ўткинчи, хузурбахш наволарига андармон. Бу шубҳасиз, шариат пешволарининг илмига амал қилмаганларидан, ўтмиш хону бекларнинг манманлик балосига гирифтор бўлиб, ўз ғояларига ўзлари нописанд қараганларидандир.

Муаллиф юқорида ўкинч ва алам тиллақошини ишқ достонининг ярқироқ манглайига тақар экан, буни бежис эмаслигини Отабек тилидан келтирилган («Дарҳақиқат мазористонда «ҳайъа алал—фалаҳ» хитобини ким ҳам эшитар эди») парча орқали тўлароқ асослайди.

Устоз, тарихимизнинг «энг кирлик», «қора кунлари»дан, шом азонининг қадр — қимматига етмайдиган ҳолга тушган хон замонидан, «ҳайъа алал — фалаҳ» хитобини эшитмайдиган «мазористон»дан ложувард бир дурни, ҳадди ҳудудини унутган сурурни, ишқ дардига мубтало бир дилни кафтига олиб, чанг чўнглари пуфлаб тозалаб, юқори кўтарди, ошиқлик мақомотини намоиш этиб, мўъминларга кўз — кўз қилди. Уларнинг қалб кўзларини очишга, иймонда собитқадамликка, ҳусни одобга, орифлик ва обидликка чақирди. Аслида устозга буларнинг барини Яратганнинг ўзи сунган, ўзи убудият орқали ҳалим торган кўнгиш шудгорига ана шу уруғни қадаб, униб — ўсмоғини марҳамат айлаган, мева тутишини кутган.

Парвардигор бандасига севмак ва севилмак саодатини насиб эттиким, бунинг учун ҳар қанча ҳамду санолар айтсак, пешоналаримиз қабариб кетгудек саждага бош қўйсак оз. Унинг бу улуғ марҳамати инсонларга барилган улкан бахт. Чиройда тенгсиз Юсуф алайҳиссаломнинг сизу бизнинг ичимиздан дунёга келиши, каломуллоҳда «Юсуф» сурасининг нозил бўлиши ҳам Аллоҳнинг меҳрибонлигидан. Ошиқ — маъшуқлик ҳам, бу борадаги дастлабки сўз ҳам ўзиники.

Жулқунбойнинг «Ўткан кунлар» ишқий достонини қоралаши Тангрининг иродасидан ташқарида эмас. Шу боисдан ҳам баралла айтиш жоизки, Отабекнинг Кумушга бўлган муҳаббати ишқи мажозийдан кўра ишқи илоҳийга монанд, янада тўғрироғи, Юсуф ва Зулайҳолар муҳаббатига пайванд. Сабаби, дунёдаги сиз билан биз кўзларимизга тўтиё қилиб юрган бадий асарларнинг ўзаги бир — озуқ оладигани — дин, чунки Одам Атодай одам дастлаб яралибди — ю илк бора акса урибди ва «Алҳамдуллоҳ» калимасини дебди. Демак, бул мўъжизадан маълумки, сиз ва биз ихтиёримиздан ташқари ҳолатда ҳам Аллоҳнинг зикри ва шукридан нари ўтолмаймиз. Бизнинг умр бўйи топганимизу йўқотганимиз, қувганимизу қочганимиз, сочганимизу излаганимиз унинг дийдоридан баҳраманд бўлиш холос.

Отабек савдо иши билан юрт кезган, яхши ёмонни кўрган, паст — баландни фарқлай оладиган йигит. У кўп шаҳарларда бўлиб, ўз ёрини излайди. Марғилон сафари унинг Кумушни кўришга, муҳаббат лаззатини тотишга имкон беради. У, эътибор беринг — а, аср намозини ўқиш қасдида таҳоратга жой сўрайди. Ибодат сари интилаётган қалб Кумушга йўлиқади, унинг висолига мушарраф бўлади. Бу — ишққа ибодат орқали етишмак мумкинлигига ишорат эмасми? Ошиқлик салтанатига бош уриб, аср намозини қазо қилиши ҳам, ишқ оташи уни ибодатдан ёзғириши ҳам бунинг далолати — ку!

Отабек Кумушни кўргач, таҳоратни ниҳоясига етказди, аммо аср намозини қазо қилди. Муттақий (тақводор) одам намозини қачон унутади, ишқи илоҳийга восил бўлгандагина унутади.

Отабек ўз севгисига мустаҳкам иймон — эътиқод, покиза вужуду эътимод, салоҳиятли садоқат билан эришди ҳамда ошиқлик мартабасига кўтарилди.

Отабек ана шу бандалик ғавғоси, ошиқлик дунёси, Юсуфлик савдоси боис сиз ва бизнинг кўнгил тўрмиздан жой олди, ўзига эргаштирди. Магарам, бул муҳаббат мажозийдан ишқи илоҳийга ўтолмаганида эди, эъзозининг парвози паст, овозининг пардози шикаст топар эди.

Отабекнинг тетик, ақлдан баланд руҳи, қайтмас шижоати, қайноқ севгиси бизга ўрнатқан дунё иккир – чикирлари ила занглаб бораётган қалбимизга кўмак. Унинг ишқ саҳросида чеккан жабр – ситамлари, азоб – уқубатлари, ҳажр ўтида куйиб – ёнишлари фикрлашига, мулоҳаза – мушоҳада этмагига изн бермайди. Чунки у чин ошиқ, муҳаббат тафтидан уфурган навқирон вужуд, маъшуқасидан бошқа ҳеч нарсани кўрмайди, у ҳақдаги хабардан бошқа ҳеч нарсани эшитмайди. Ҳатто у орзу – ҳавасга, талаб ва эҳтиёжга беитоат Зайнабга ихтиёрий мот.

У ўз инон – ихтиёрини, кўнгил истагини ота – она хоҳишига бўйсундириб, бош эгади – ю ҳижрон домига тушади. Ҳижрон – хижрат ҳар иккиси – да, умид, ҳар иккиси – да, йўл, орзулар масканига элтувчи машаққатли, айни пайтда ёруғ ва тотли йўл. Ҳамишагидек бундайин азиз ва муқаддас йўлнинг ўз қийинчиликлари, ўз қароқчилари, йўлдан оздирувчилари бор. Улар одам суратидаги шайтони лаинлар – ҳомидлардир.

Ҳомидлар шайтони лаинлар, эрса, бечора Зайнаб ким? Зайнаб шунчаки, Кумушнинг кундоши ёхуд Юсуфбек ҳожининг иккинчи келиними? Йўқ! Зайнаб нафснинг рамзи, Ўзбек ойимнинг нафси. Отабекнинг ишқи илоҳийга раҳна солувчи, чалғитувчи нафс. Ахир ошиқ – маъшуқликнинг илк мевасини кўришлик насиб этиш пайти келганида Кумушни ким заҳарлади? Зайнабми, демак, Отабекнинг ишқини, ишқи илоҳийни нафс заҳарлади. Ва янаки, ишқи илоҳийнинг яғона

тўсиғи – нафс экан.

Отабек барибир ошиқлигича қолди. Баридан кечиб, бағрига покиза ишқини босганча, Марғилонга, сўнг боши оққан томонга кетди.

Энди яна бир мулоҳаза юритмак зарурати туғилдики, бундан бўйин товлашга имкон тополмаймиз. Бу муҳаббат мавзуидирким ҳозирча унга ўз фикрларимизни ҳар турлик йўлда билдириб келдик ва ҳамиша янгилашаётгандаймиз. Муҳаббат руҳият маҳсули эканини ҳеч иккиланмай зикр этаверамиз – ку, мазкур тушунчани тап тортмай бир – биримизнинг муносабатларимизга нисбатан қўллайверамиз, уни ўз тахтига тушириб, моддийлаштирамиз, ундан илоҳийлик қидиришни ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Аслини олганда эса муҳаббат фақат Ўзига тегишли ибора, бизни Ўзи билан боғлайдиган илоҳий восита. Сиз ва бизнинг ораларимиздаги интим туйғулар мажмуи муҳаббат дейишга муносиб эмасдур, чунки буларнинг бари нафсимиз. Шу сабаб ошиқлик ва маъшуқлик ҳақидаги асарларни ҳам ўз нафсимиз мезонида баҳолашдан уялмаймиз. Бўлмасам, шу дамгача Отабекни актив, Анварни пассив образ деб ҳукм чиқарармидик? Ахир Анвар Раънога бўлган муҳаббатини моддийлаштирмаслик учун, покизалигича сақлаб қолиш учун ва ниҳоят нафсдан кечиб, севгилисига яқинлашишни ихтиёр этмагани учун пассивликка маҳкумми? Анварнинг шахсига, унинг муҳаббатига даллол бўлишидан олдин биз ўзимиз унингдек нафсга этак силтаган бўлмоғимиз лозим эди. Шу боис ишқий дostonлар, умуман бадий асарлар ҳақида мулоҳаза юритганимизда ўз нуқтаи назаримиздан эмас, балки қаҳрамонлар дунёқарашидан туриб баҳоласак, адолатлироқ бўларди.

Мабодо «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»нинг айрим ўринларига, (агар мумкин бўлса) бундайин

диний талқиндан баъзи андишаларга борилса, жавоби ўзида. Асарларни нақадар ёқимли, ўқувчига яқин қилган омилардан бири — ширали тил; кўнгилларни кўтаринки кайфиятга солган сабаб — диний руҳ; синчковлик ва ҳушёрликка ундовчи, яхшилик ва муомалага рағбатлантирувчи унсур — ислоний одоб — ахлоқ; шиддат ва ҳаловат бахш этувчи нур — иймон. Зеро, шундай экан, динни ҳаётдан, адабиётдан ажратган ҳолда тушуниб бўлмайди. Қолаверса, сўзнинг ўзини Аллоҳ ато этса — ю, ундан яралган «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»даги диний сифатларни қадрига етмасак, қандай бўларкин?

Бизнинг бу кичкинагина мулоҳазамиз, илгари дейилган фикрларга зид ёки такрор келса, айбликлар қаторига санангиз.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ЭТНОГРАФИЯСИГА ЧИЗГИЛАР

Мулла Абдурахмон тарихи

Этнография — халқларнинг келиб чиқиши, урф — одатлари, ҳаёт тарзи, маиший турмуши, кийиниши, овқатлари ва ҳ.к., қисқа айтганда, ҳар бир халқ, миллатнинг ўзлигини белгиловчи асосий хусусиятлардан бирини ўрганувчи фан соҳаси эканлиги ҳаммага маълум. Шунингдек, илмий истеъмода болалар этнографияси, тўй этнографияси, оила этнографияси каби атамалар ҳам кўп қўлланади.

Романчилигимиз асосчиси Абдулла Қодирий асарлари ўзбек халқи этнографиясига оид фактларга ғоят бой бўлгани ва улар салмоқли бадиий — эстетик, миллий — тарихий, маънавий — маърифий вазифаларни бажаргани учун биз унинг ижодига нисбатан Абдулла Қодирий этнографияси атамасини қўллашга журъат қилдик.

Бизни журъатлантирган сабаблардан яна бири шундаки, Абдулла Қодирий анъанавий халқ урф — одатлари, қадимий қарашлари таъсири кучли бўлган бир давр, иримларга ишонилган оилавий муҳитда туғилиб ўсган эди. Оила аъзолари орасида кинначи, фолчи аёллар бор эди.

Адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг отаси ҳақидаги эсдаликлари ҳам этнографик маълумотларга бойлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, у киши адибнинг ташқи кўринишини тасвирлай туриб шундай дейдилар:

«...ўнг қулоқларида эса, «зирак тақиш учун» бўлса керак, чақалоқлигидан тешилган тешик ўрни бор эди. Биз ёшликдан сўрар эдик: — Ага, нега қулоғингиз тешилган, сиз ойи эмассиз—ку?!

У киши бир турли ранж ва кескин оҳангга бибимга ишора қилиб, дердилар:

— Ана, онангдан (бибимни «она» дердик) сўра—чи, нега қулоғимни тешиб кулги қилди экан?!

Бибим Ўзбек оймга ўхшаш табиатли эмасми, айбини сира бўйнига олишни билмас, аксинча баланд келар эдилар:

— Нега тешмайин! Дагангни ўн икки болани ерга қўйиб топганман, қулоғини ердан тешиб олганман,— дердилар...»

Эҳтимол адибнинг бир турли ранж оҳангида сўзлаши хурофотни ёмон кўрганидандир. Аммо гап шундаки, ҳозирда аёллар учун зебу — зийнат ҳисобланган тақинчоқлар қадимда кишилар, айниқса, чақалоқ ва болаларни кўринмас ёвуз кучлардан ҳимоя қилувчи восита ҳисобланган. Фарзандлар туравермаган оилаларда чақалоқнинг ўнг қулоғини тешиб, сирға тақиш одати дунёнинг кўпгина халқларида урф бўлган. Металлар кашф этилгунча, сирғалар ўрнига муққадас деб билинган суякларни тақиб юрганлар.

Адибнинг ўнг қулоғи тешилганлиги ҳам бежиз эмас. Ўнг томон ислом динигача ҳам хайрли, ҳомий руҳлар тарифи ҳисобланган. Тарихий асосларига кўра, юқорида биби айтган «қулоғини ердан тешиб олиш» билан болалар қўшиғи ўртасида теран уйғунлик бор ва бу мифологик дунёқараш билан боғлиқ:

Бойчечагим боласи,

Қулоғида донаси.

Донасини олайлик.

Югуриб чиқсин онаси.

Мисолимиздаги бойчечак боласининг қулоғидаги дона хосиятли эрта тонг чоғидаги янада хосиятлироқ шабнам бўлиб, магик ишончлардаги сирғанинг поэтик жуфтлиги — эгизагидир. Кўп узоққа бормай, айтишимиз мумкинки, Тошкент вилояти Қибрай туманининг Байтқўрғон қишлоғида яқин — яқинларгача эрта кўкламда шабнам босганларнинг умри узоқ бўлади, деб ирим қилишларига гувоҳ бўлганмиз. Ҳатто ўзлари юролмаган кексалар ҳамда беморларни қўллаб — қўлтиқлаб шабнамда олиб юришганларини кўрганмиз.

Улуғ сўз санъаткори Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романига кириш сифатида ёзилган *«Рўмоннинг мавзуи тўғрисида»* шундай дейди: *«...икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарамни, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнографиявий лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиги, танқидчилиги, ўзбек хотин—қизлари орасидаги истеъдоғ, шоирлар, азкиячилик ва яна кўб нуқталарни қамраб олинди»*.

Кўриниб турибдики, адиб учун шўролар даврида урф бўлган синфлар курашини тасвирлаш асосий мақсад эмас, балки мақсадни рўёбга чиқарувчи воситадир.

Адиб ижоди чиндан ҳам уммон ёки икки улкан чинори олис — олислардан ҳам кўриниб турган сўлмас боғдир. Туб моҳияти билан ўзбеклар ҳаёти орқали инсоният тарихига боғланган бу уммон бағрида қанча — қанча жавоҳирлар бор, бу чинорлар томирлари қайси асрларгача боради, ҳали тўла билмаймиз. Масалан, ҳарамлар, қизиқчилар, тўй, аза каби адиб асарларида келтирилган ўнлаб ўзбек халқи тарихи, турмушга боғлиқ этнопрофик фактлар илдизлари бевосита жаҳон тарихи билан боғланади. Биргина қирқ сўзи ҳақида ўзбек фольклоршунослигида махсус тадқиқотлар мавжуд.

Сиртдан қараганда адиб романларидаги «Қовоқ девонанинг белбоғи», «Қизиқлар» сингари боблар бу асарларнинг умумий мазмуни учун аҳамиятсиз, иккинчи даражалидай, улар тушириб қолдирилса ҳам бўладигандай туюлади. Аслида ҳукмдорлар ва қизиқчилар муносабати масаласи, халқ маросимлари, ирим – ишончлари жаҳон файласуфлари, санъатшунослари ҳамда адабиётшуносларини асрлардан буён қизиқтириб келади. Сабаби тарихий манбалар қадимда дунёнинг кўпгина мамлакатларида шоҳлар, қироллар, рожалар, графлару князларнинг махсус сарой қизиқчилари бўлганлиги ва бу инсоният тафаккури тарихи билан боғлиқлигини тасдиқлайди. Улар ҳақидаги дастлабки лавҳалар ҳинд эпоси «Рамаяна»да учрайди. Айрим манбаларда афсонавий Сулаймон пайғамбар давридаёқ қизиқчилар бўлган дейилади.

Қовоқ девонага келсак, асарга бу персонаж Юсуфбек ҳожининг тўй қилиб, Отабекни уйлантиргани, тўйда девонага ҳам бир тоғора ош ва белбоғ теккани ҳақида хабар бериш учунгина киритилгандай туюлади. Аслида адиб бу бобдаги Қовоқ девонага ҳам жуда кўп вазифалар юклаган. Чунки биз бу бобсиз ҳам Юсуфбек ҳожининг тўйи ҳақида аввалдан девонадан кўра кўпроқ маълумот олганмиз. Ҳатто тўй сабабларини ҳам яхши биламиз.

Асарда биз девона билан чойхонада учрашамиз ва кўчада хайрлашамиз, уни қайта кўрмаймиз. Аммо шу қисқагина лавҳада халқимизнинг жуда қадимий ишончларидан бири ҳам баён этилганини ҳаммамиз ҳам билавермасак керак. Сабаби эса шундай:

«Бу девона Тошканднинг барчасига маълум; беклардан, бойлардан; қисқаси шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар орттирган ва кўбларнинг тарафидан қилган кароматлари ривоят

этилган бир мажнун эди».

Қадимги кишилар ақлан заифлик ва жисмоний нуқсонни ҳам куч қудрат, ҳокимиятда ягоналик каби илоҳий кучлар, руҳлардан деб билганлар. Бизнингча, асоси исломгача яратилган мифологик Ҳизр образининг бош бармоғи суяксиз ёки умуман йўқ деб талқин қилиниши ҳам шундай қадимий ишонч билан боғлиқ. Ҳизр эса бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам мангу пайғамбардир.

Ақлан ёки жисмонан заиф одамларга алоҳида муносабатда бўлиш, девоналар ва ногиронларга ирим билан садақа қилиш, уларнинг девлари, яъни ҳомий руҳлари борлигига ишонч халқимиз орасида ҳозиргача маълум даражда сақланиб қолган.

Ўтган асримизнинг 60 – йилларида бутун Жиззах вилоятида машҳур Ҳамро тентак деган бўлар эди. Ҳўкиздай кучли, яхши – ёмонни умуман фарқламас, уй – жойсиз, аёзу қорларда ҳам ялангоёқ юраверар, боладан ҳам содда бўлиб, тўрт – беш отим нос учун эртадан – кечгача ишлаб берарди. Гарчи биз болалар уни масхара қилсак ҳам, ундан ҳайиқардик. Катталар унга ёмон муносабатда бўлганини умуман кўрмаганмиз. Ота – оналаримиз, Ҳамрога тегманлар, унинг деви, орқаси бор, дейишарди. Ҳамрога ўхшаганларни ҳозир ҳам учратиш мумкин. Бироқ ҳозирги ёшларда уларнинг руҳлар дунёси билан алоқадорлигига ишонч йўқ.

Абдулла Қодирий Қовоқ девонанинг ва ўзи яшаб ўтган даврда девоналарнинг фаройиблигига ишончи кучли бўлганлиги табиий.

Халқимизда: «Садақа – радди бало», «Ёмон тушга ҳам садақа, яхши тушга ҳам садақа», – деган мақоллар бор. Садақалар эса гадоларга, девоналарга берилади.

Одамларга келган барча балоларни енгиш ёки ёмон туш рўёсини даф қилиш, яхши тушни рўёбга чиқариш

тиланиб юрган бечораларга, ақли заифларга оғирлик қилмайдими? — деган табиий савол туғилади. Йўқ, оғирлик қилмайди. Чунки анъанавий дунёқарашда, биринчидан, гадолик, девоналик худо битган тақдир, тақдирдан эса қочиб бўлмайди.

Иккинчидан, гадо — ю, девоналарнинг бу дунёси азоб бўлса ҳам, уларга худонинг назари тушган, яъни улар мифологик тафаккур даврида руҳлар, кейинчалик худо билан кишилар ўртасидаги воситачилар деб тушунилади. Бу дунёда «худо қисган» бандаларнинг у дунёда жаннати таъминланган, яъни мангулик нуқтаи назаридан улар бошқалардан зиёддир.

Учинчидан, халқ ижодида, демак тафаккурида ҳам авлиёлар кўпинча девона сифатида юришади, деган инончлар бўлган. Шу сабабли Абдулла Қодирийнинг Қовоқ девонаси ҳам *«шаҳарнинг катта—кичигидан ўзига ихлосмандлар ортдирган ва кўбларнинг тарафидан қилган кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди»*.

Шу ўринда қуйидаги ҳадисни келтириш мақсадга мувофиқ: «Анас ибн Молик Расулulloҳнинг бундай деганларини эшитган: «Оллоҳ таоло: «Агар мен бандамнинг икки маҳбубасидан маҳрум этсам—у, у бунга тоқат ойласа, бунинг бадалига унга жаннатдан жой ато этгайман!» — дейди. Икки маҳбубадан мақсада икки кўз демакдир».

Адабиётшунослиқда Абдулла Қодирий ижодининг жуда кўп жиҳатлари ёритилди, аммо ундан ҳам кўпроғи ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди. Бизнингча, шундай жиҳатлардан бири адиб асарларини тарихий поэтика нуқтаи назаридан, жумладан, ўзи айтгандай «этнография» томондан талқин қилишдир. Умид қиламизки, Қодирий асарларидаги халқ этнографиясининг ифодаси, тарихи, бадиий вазифалари юзасидан катта ишлар яратилади

ва у адиб маҳоратининг, салоҳиятининг ҳақчилиги — ўзбеконалиги, улуғлиги, жаҳоншумул аҳамиятини кўрсатувчи далиллардан бири бўлади.

Мақоламиз шу йўлдаги дастлабки изланишдан бири бўлиб, энди сўз мулла Абдураҳмон образи сабабли қадимий бир одат ҳақида боради..

Меҳроб — муқаддас жой. Чаён — жирканч, ёвуз, чақса ўлдирадиган ҳашорот. Адиб асарига сарлавҳа қўйганда меҳробдаги чаён — мулла Абдураҳмонни назарда тутганлар. Биз мулла Абдураҳмон, аниқроғи, унинг ўсмирликдаги жирканч бир хислати ҳақида сўз юритамиз.

Гарчи романда ёвуз кучлар тепасида Худоёрхон турса — да, асосий зиддиятларни келтириб чиқаришда Мулла Абдураҳмон етакчи ўринда туради. Шу сабабли адиб унинг маъжозий исмини китоб номига олиб чиқади. Абдураҳмоннинг салбий жиҳатлари жуда кўп. Шулардан бири ёзувчи алоҳида урғу берган ўсмирликдаги баччалигидир. Бухоро вилоятининг кўпгина туманларида ёш болаларга нисбатан бача сўзи қўлланилган. Аммо у баччалиқдан фарқли равишда битта ч товуши билан айтилади ва шундай ёзилади.

Роман бобларидан бири «Ифлос бир мозий» деб номланади. Боб ҳажман унча катта бўлмаса — да, унинг сийрат маъноси жуда кенг ва травестизм тарихи, унинг кўринишлари ҳақида озгина бўлсада, маълумотга эга бўлмай бу сийрат маънони англаш қийин деб ўйлаймиз. Бобда ҳаммага кўриниб турган маъно Абдураҳмоннинг жирканч ўтмишидир. Сийрат маъно эса...

Сўз мулла Абдураҳмоннинг мадрасада ўсмирликдан ахлоқий бузулганлиги ҳақида кетар экан, фанда травестизм деб юритиладиган тарихий — этнографик ходисага тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Жаҳон халқлари тарихидаги травестизм ҳақида Европа фанида кўплаб

мақолалар ва йирик — йирик асарлар яратилган.

Инсоният тарихидаги травестизм ҳодисаси фақат маиший бузуқликлар туфайли пайдо бўлиб қолмаган. Тотемистик, шомонлик, магик тасаввурлар етакчи бўлган архаик даврларда жинсий (табу) тақиқ жуда кучли бўлган. Шу билан кишилар кайф, лаззат берувчи нарсалар, муносабатларда қандайдир магик куч, илоҳийлик борлигига ишонганлар. Жумладан, жинсий муносабатлар ҳам бундан мустасно эмас.

Психоанализ таълимоти асосчиси З.Фрейд инсоннинг бутун умрий фаолиятида жинсий ва ўлим майлларини етакчи ҳиссиётлар сифатида баҳолайди.

Жаҳонга мушхур этнограф Ж.Фрезер маълумотларига кўра, қадимги Кипрда барча қизлар турмуш қуришдан аввал севги маъбудаси зиёратгоҳида бирор чет элик билан қовушмоғи шарт бўлган. Бобил аёллари ана шу одатга амал қилиш учун, ибодатхона олдида мусофирлар учун йиллаб навбатда турганлар. Арманистон боёнлари ўз қизларини илоҳа Анаитга бахш этганлар. Бу қизлар эрга теккунча истаган кишиси билан жинсий алоқа қилиб юраверганлар. Ривоятга кўра, диний — маросимий аҳамиятга эга бўлган фаҳишаликни шоҳ Кинип жорий қилган.

Дунёнинг кўпгина халқлари, жумладан, буддизм ва тантризм эътиқодларида ритуал жинсий қўшилиш Худо билан бирлашувнинг рамзи ҳисобланган.

Аммо қарши жинс вакили бўла туриб, инсонни ўз жинсига яқинлашиш учун нима мажбур қилган? Онгсиз ваҳшийликми ёки узоқ вақт давом этган жинсий тақиқларми? Агар биз адиб мулла Абдурахмоннинг ахлоқий бузуқлигини кўрсатиш учунгина унинг бачча бўлганини барча тафсилотлари билан тасвирлаган, десак, жаҳонга не — не буюкларни етказиб берган илм даргоҳларимиз тарихига лой чаплаган бўлмайдими? Ҳолбуки, жону жаҳонини

миллатга бағишлаган буюк қалбнинг бундай қилиши ақлга сифмайди.

Бизнингча, бу ерда мавжуд тузумга ялтоқланиш, ҳеч бўлмаганда ён бериш учун мадрасаларни қоралашдан асар ҳам йўқ. Сабаб, биринчидан, Абдулла Қодирий тенгсиз реалист сифатида, ҳаётнинг энг гўзал жиҳатлари билан бирга энг жирканч томонларини ҳам тасвирлаши лозим эди. Шунинг учун у замонда мавжуд қора бўёқлардан кўз юмолмасди.

Чаён меҳробда ҳам чаён, аблаҳ хон бўлса ҳам аблаҳлигини, эшак Маккага бориб ҳожи бўлмаслигини у чуқур ҳис қиларди. Агар ўқувчи диққат қилса, Қодирий ҳикоя қилаётган даврда баччабозлик фақат мадрасаларда эмас, ўша пайтда аҳлоқсиз ҳоким синф вакиллари ўртасида ҳам мавжудлиги, улар ўз зиёфатларида баччаларни ўйнатиши романнинг бошқа бир ўрнида маълум бўлади. Шу сабабли айрим кишилар Қўқонда поклиги билан ҳам машҳур бўлган Анвардан ҳам шубҳа қилишади.

Мана, Анвар билан йигитча кийинган Раъно кечаси яширинча Солиҳ маҳдумниқидан Султоналининг уйига кетишмоқда. Йўлда улар миршабларга дуч келишди:

«Раъно Анварга қараб тараддудланди, Анвар юра беришка ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёнига келди. Анварни таниган миршаб ва қоровулар таъзиман ўрунларидан қўзғалдилар.

— Қўзғалманглар,—деди Анвар гулханда исиниб,— даҳбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар «даҳбоши» деб атаган юм—юмалоқ киши Қорунбой исмик бўлиб, миршабларнинг қизиқроғи, шунинг учун ундан «даҳбоши» деб истеҳзо қилар эдилар:

— Ёнингизда бесақал билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан—да... Анвар «даҳбоши»нинг кўзи Раънога тушиб қолганини

онглади. Гулхандан ўттуз қадамча нарига бориб тўхтаган «бесақал»га кўз қирини ташлади.

– Зиёфатда эдик, даҳбоши».

Фанда травестизм, халқ тилида бесоқоллик, баччабозлик, Европада гомосексуализм деб юритиладиган ҳодисанинг тарихи ҳам жуда узоқ.

Масаланинг иккинчи томони шундаки, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романини яратишда Қўқон хонлигига доир тарихий маълумотлардан ташқари яна қандай манбалардан фойдалангани бизга қоронғу. Аммо жаҳон романчилигини чуқур билган ва олтинчи романчилик мактабига асос солган улкан адибнинг травестизм ҳақида ҳам катта билими, ўз тасаввурлари бўлганига шубҳа қилмаймиз.

Травестизм ҳодисаси ҳозирги маънавий тараққиёт даражасида жирканиш ҳисси билан тилга олинади ва ахлоқ доирасидан чиқишнинг энг ёмон кўринишларидан ҳисобланади. Ҳусусан Тошкентда шу билан боғлиқ йигитларга нисбатан сўкишнинг бир тури энг қаттиқ ҳақоратдир. Бироқ бизга ғайри инсоний туюлган бу этнографик ҳодисанинг пайдо бўлишига ҳам қатор тарихий сабаблар бўлиб, у фақат ўзбеклар ёки туркийлар эмас, балки жаҳон халқларининг кўпчилиги ўтмиши учун хосдир.

Диншунос С.А.Токарев гомосексуализмга ўхшаш бўлган травестизм ҳодисаси жаҳондаги барча халқлар тарихида мавжуд бўлиб, унинг пайдо бўлишига инсоннинг нормал жинсий функцияси бузулиши сабаб бўлган деган тахминни айтади. Шунингдек, у Европа халқлари маросимларидаги эрларнинг аёлча, аёлларнинг эркаклардай кийинишларини травестизм ҳодисасининг ҳазил – уйин кўриниши деб талқин қилади.

Рус фолклоршуноси В.Я.Пропп травестизмни жуда қадим замонларда мавжуд бўлган эрлар иттифоқига

қабул қилиш маросимининг таркибий қисми, деб таърифлайди. Олим фикрича, эрлар уйи, уруғчилик тузумига хос махсус ташкилотлардан бўлган. Бу ташкилот қонунларига кўра аҳолининг, асосан балоғат ёшига етган ўсмирлар қисми никоҳгача ота – она уйини ташлаб, махсус қурилган эрлар уйи ёки бўйдоқлар уйи деб номланган жойларда яшаганлар.

Ж.Фрезер маълумотлари Жанубий Осиёдаги халқларда ҳам шундай уйлар бўлганлигини тасдиқлайди.

Эрлар уйига қабул қилувчи маросим раҳбари аёлча кийинган. У ҳам эр, ҳам аёл мажбуриятларини бажарган. Аёлча эврила олиш қобилияти маросимнинг энг олий босқичи ҳисобланган.

Сибир шомонлари ҳам кўпинча аёл деб тасаввур қилинган ёки эркак бўлса ҳам аёл кийимлари, хотинча қилиқлари билан аёлларга ўхшаганлар.

Демак, травестизм ҳодисасида кийимлар магиясига инонч ҳам муҳим рол ўйнаган. Ўхшашлик магияси қонуниятига кўра, аёлча кийинган, аёлча қилиқлар қилганлар аёлнинг ўзига тенг бўлган. Ана шу жиҳатдан олима В.И.Ереминанинг қадимда маросимий қайта кийиниш инсон моҳиятининг ўзгарганлиги рамзи бўлган, деган фикри жуда тўғридир.

Травестизм атамаси французча – travesty – сўздан олинган бўлиб, луғавий маъноси уст – бошни алмаштириш, қайта кийиниш демақдир.

Эрларнинг аёлча кийинишлари, аёлдай қилиқлар қилганлигини Ўрта Осиё халқлари тарихида ҳам учратамиз. Жумладан, санъатшунос Мухсин Қодиров халқ қизиқчиларининг аёлларча кийиниб, аёллар ролларини ўйнаганлари ҳақида ёзади.

Санътшунос олим М.Раҳмонов ўтмишда раққосларнинг махсус мактаблари бўлганлиги, раққос ўсмирлар бачча деб юритилганлиги, уларнинг аёллар

рақсларини ижро этибгина қолмай, кийинишлари, соч ўримлари, нозли қилиқлари билан тўла аёлга ўхшаганликларини айтади.

«Ўткан кунлар» романининг «Қовоқ девонанинг белбоғи» бобида шундай ўрин бор:

«—Баччанг ким, баччанг? Онам мени баччалик учун туғмаган... Чойингдан бер—чойингдан.

— Онангиз сизни нима учун туққан?

— Хоннинг қўйини боқиш учун, қовоқларни белга тақиш учун; чойингдан бер—чи, хўвари!». Бугина эмас, асарда бачча сўзи Тошкент ҳокими Азизбекка, чойхоначиларнинг чиройли югурдакларига нисбатан ҳам кўп ишлатилади:

— «Дўконлар ёпиқ бўлсалар ҳам чойхоналар очиқ, кишилар ўртага гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи «хон қизи» деб ҳам қўядилар». Бу факт, яъни баччани хон кўтаришлари қадимги эрлар уйдаги аёлча кийинган маросим раҳбарига ўхшайди

М.Қодиров ва М.Раҳмоновлар бу ходисаларни арабларнинг Ўрта Осиёга бостириб кириши туфайли эрлар ва аёллар ўртасидаги эркин муносабатларининг чекланиши билан изоҳлайдилар. Бироқ ҳурматли устозларнинг бу хулосасини бироз ривожлантириш зарурга ўхшайди. Травестизмнинг қадимдан исломгача мавжудлигини Қуръони каримда Лут Пайғамбар давридаёқ баччабозлик одати бўлганлиги айтилиб, унинг қораланиши ҳам тасдиқлайди.

Илмий адабиётлар қадимда Ўрта Осиёда ҳам эрлар уйи ташкилотлари бўлганлигини, 19—асрдаги баччалар ўша маросимлар кейинги давр ўзгаришларининг ифодачилари бўлганлигини кўрсатади.

Тожиқ олими Р.Раҳмонов қадимда эрларнинг ёшига кўра турли гуруҳларга бирлашгани, улар мунтазам йиғилиб тургани, йиғилиш жоғи дастлаб оловхона деб

аталганини ёзади. Кейинча гап, гаштак деб номланган мехмонхоналарда ҳар бир гуруҳнинг ўз баччаси, шоҳи, вазири, амалдори, гуноҳкорлари ва жаллоди бўлган. Бачча маҳаллий қизлар каби ясаниб, соч улаб, давралардагиларга шароб тарқатган, рақсга тушган. Бир давра баччасини бошқаси олиб кетолмаган.

Энди мулла Абдураҳмон тарихига оид мана бу лавҳага эътибор берайлик: *«У ерда бўлса беш—ўн «ошиқлар» Абдураҳмончани келиши он билиттифоқ «Бухоро амирлиги»га кўтариб, амру фармонига итоат қилурлар:*

Мулла Абдураҳмонжон, жаноби олий, гарам аз сарашон, гардам, балонгни олай!» каби мадҳу саноларга кўмилган «Абдураҳмонча» ҳар бир ишни ўз тилагича юритар: *май учун соқий бўлар, заифона кўйлак, лозим ва бошиға кокил кийиб, ўн олти ёшар қиз суратига кирар; чойға лабини тегизиб «табаррук» қилар; дутор, танбурга йўрғалаб ўюнчи бўлар; бошидағи кокил билан «ошиқлар»ни раҳмсиз қамчилаб ситамгар ва золимга айланар, энг охирда...».*

Адиб лавҳалари травестизм, қадимги эрлар уйи ҳақидаги маълумотларга нақадар уйғунлиги билан кишини ҳайратга солади.

Академик С.П.Толстов «Хоразм тарихи» номли фундаментал асарида қадимда эрлар, айниқса аёлларнинг тунда рақслар билан ўтказиладиган оргиастик (айш—ишрат) зикрларини чилтонлар ҳақидаги тасаввурлар билан боғлайди. Олимнинг хулосасига кўра, оловхона, оташкада, меҳмонхона, чойхоналар қадимий илдизига кўра эрлар уйи билан боғлиқ.

Жаҳон эътироф этган олимнинг бу хулосаси бизнинг мавзуимизга бевосита алоқадордир. Гап шундаки, «Ўткан кунлар» романида шундай лавҳа бор: *«Қиш кечалари жуда узун, шунинг учун, чойхоналар*

обод; халқ лаззатланиб баччанинг табаррукланган чойини ичадир, хуснига тамошо қилиб, худонинг қудратига ҳайрон қоладир...»

Машҳур тарихчи Л.Н.Гумилев маълумотларига кўра, қадимга туркийларда қизлар 14 – 15 ёшга етказ, 8 – 9 таси тантанали равишда иттифоқ тузганлар ва бир – бирини ака – ука деб аташган. Бирор йигит бу қизлардан бирига уйланса, ўша уюшмага қабул қилиниб, аёлча ном олган. Магик ишончга кўра эса аёлча исм олиш аёл бўлиш демақдир. Ўрта Осиёда яшаган қадим аждодлар ҳаётини хитой солномачилари асарлари асосида тадқиқ қилган Н.Я.Бичурин ҳам аёллар салтанати ҳақидаги маълумотларни келтиради.

Бу олимлар маълумотларини келтиришдан мақсад шуки, улар қадимда эрлар уйи каби қизлар уйи ва уюшмалари ҳам бўлганлигини кўрсатади, табиийки, у ердаги қизлар «Меҳробдан чаён» романининг «Қирқ қизлар», «Нозик» бобларидаги қизлар каби эркакча қилиқлар қилишдан холи бўлишмаган.

«Бухоро тарихи» асари муаллифи Наршахийнинг қуйидаги малумоти ҳам мавзумизни кенгроқ ёритишга имкон беради. У бир қавм ҳақида шундай деб ёзади:

«Ўша қавм қишлоқларида кимки уйланмоқчи бўлса, қизнинг бакоратини аввал қишлоқда тайинланган бир киши олар, сабаби балоғатга етган йигитлар уйлангунча ўша киши билан ўз жинсий эҳтиёжларини қондириб юрар экан».

С.П.Толстов Наршахий айтган бу одатни массагетларга хос дейди.

Меҳмонхона деб юритилган эрлар уйининг марказий фигураси аёлча кийинган ўсмирлар бўлиб, у ерда айтилган қўшиқлар меҳмонхона қўшиқлари номи билан ўзбек фолклорига ҳам маълум. Мана бу намуна унинг ёрқин мисолидир:

*Кўкча қовун пўчоғи,
Меҳмонхонанг ўчоғи.
Минг тиллога арзийди,
Шу баччанинг қучоғи.*

Биз ҳозирда Марказий Осиё деб юритилаётган минтақа давлатларига ўтган асримизнинг 80—90 йилларида уюштирилган кўплаб фольклор экспедициялари пайтида қадимий меҳмонхоналарга ўхшаш йиғинлар, йигитлар уюшмалари, уларда айтиладиган қўшиқлар, ёш ўсмирларнинг қизлар сифат бўлиб иштироки ҳақида анча гаплар эшитдик. Қўшиқлардан намуналар ёзиб олдик. Бироқ бу соҳада тўлиқроқ маълумот олиш жуда қийин. Сабаби — ахборотчилар бу мавзуда суҳбатлашишни умуман хоҳлашмайди. «Бу ҳам бир кўнгил очар ўйин — да» — дейиш билан чекланишади. Ўшандай ўйин сифатида сақланиб қолган меҳмонхона, гап, гаштакларга бегона кишининг иштирок этиши эса ахборот олишдан ҳам мушкул. Шундай бўлса — да, мавжуд фольклор материаллари, этнографик адабиётлар травестизм излари 20 — аср ўрталаригача сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Этнограф Е.М.Пешерева ўтган аср бошларида Ўрта Осиёда ўзбеклар ҳам кенг нишонлайдиган лола байрами маросимларида баччалар ўйини, эротика элементлари ҳам мавжудлигини айтиб, улар ҳақидаги шеърдан шундай парчани келтиради:

*Чорбоғ аро мажлис қуриб,
Чойу шўрбони ичиб,
Олдиға ўйнар баччаси,
Баччаси кокил солиб...*

Таниқли тилшунос К.К.Юдахиннинг Жанубий Қозоғистон Қорабулоқ шеvasига доир ёзиб олган ўзбек фольклари намуналари орасида травестизм ҳодисаси

ифодаланган қўшиқ намуналари ҳам учрайди:

*Шафтолининг бўйи паст,
Мевасини кўпидан.
Бесоқолнинг ақли паст,
Акасининг кўпидан.*

Бу ўринда мавзумиз учун тегишли бўлган бир фактни, яъни Абдулла Қодирийнинг К.К.Юдахин ва унинг фаолияти билан яқиндан таниш бўлганини қайд этиш зарур.

Илмий манбаларда, жумладан, турк олими Баҳоуддин Ўгел асарида қадимги аждодларимиз соқол қўйишмаса ҳам, мўйловни балоғат рамзи билгани ва узун соч қўйишганлари қайд этилади. Бизнинг фолклористик кузатишларимиз ҳам ўзбекларда мўйлов чиқишини яқин даврларда ҳам махсус маросимлар билан нишонлашганини тасдиқлайди. Ҳозирда: «Мўйлов ошини қачон еймиз?» — деган ҳазиломуз сўроқлар ҳам мўйлов қўйиш маросимининг асаридир.

Баччаларда эрлик аломати ҳисобланмиш соқол — мўйлов бўлмаслиги травестизмнинг қатъий қоидаларидан бири бўлган. Бунинг асоси сифатида яна мулла Абдурахмон тарихига мурожат қиламиз:

«Икки йил чамаси маграса афроди орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юрганган кейин соқол—мурти чиқиб ҳусн сармойеси заволга юз тутди ва кундан—кун «бозор касодланиб» харидор озайди... Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан «вақтсиз чиққан» соқол — муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кунни ўн қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсади—да кун сайин бозор—раста, кўй гўзарлар сайрига чиқар эди...».

Ёзувчи Абдурахмоннинг жирканч одатини тапилашга мажбур бўлганини шундай изоҳлайди: «...бир безори

ва чапан ҳолда баччалик даври билан видолашди. Чунки, башара нонға чумоли ёпишқандек соқол—мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади».

Яна мулла Абдураҳмон қилмишига қайтсак, адиб «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларида тилга олинган травестизи ҳодисасини жамиятнинг энг жирканч касали сифатида баҳолайди:

«Киши аввало моххов ёки пес бўлмасин: бўлдими, бетдан бўлмаса елкадан, қўлдан сув очмаса — оёқдан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига шу касал сироят қилмай қолмайди».

Мулла Абдураҳмон аввало моххов бўлганлардан бири эди. Негаки: «Домла мударрис «замона бузуқлиғини» назарга олгани учун Абдураҳмонни ҳалиги тўғрисидан жуда қаттиғ назорат қилар эди». «Ифлос бир мозий» бобидан келтирилган ана шу гапдан ҳам маълум бўладики, Абдураҳмонни бу йўлга ҳеч ким мажбур қилмаган, балки ифлосликни ўзи танлаган эди.

Киши сассиқ деб, бурнини кесиб ташламайди. Бефаросат одам ёш боладай шимилдириғини оқизиб юраверади, ақлли одам ўзгалардан яшириб, артиб юради.

Травестизм инсониятнинг болалиги даврида мавжуд бўлгани юқоридаги мулоҳазалардан сўнг бизга аён бўлади. Аммо янги тарихдаги Абдураҳмоннинг қилиқлари бир жиҳатдан бизни нафратлантирса, иккинчи жиҳатда чуқур ўйга солади. Бизнингча, жамият касалидан келиб чиққан бу ҳолат умр бўйи Қодирийнинг қалбини тирнаб келган дейишга асосимиз бор. У XIX аср иккинчи ярми XX аср бошида ҳам ўзбек халқи жамиятида мавжуд бўлган бу бир ифлосликни артиб ташлашга, аниқроғи йўқотишга,

бундан кейин давом этмаслигига ҳаракат қилади. Китобхонни бу иллатнинг жирканчилигига ишонтиради. Айтиш мумкинки, бу мурожаат адибнинг на фақат романлари, балки барча жанрларда яратилган асарларида яққол кўриниб туради. Фикримиз исботи сифатида ўқувчига унинг қаламига мансуб алам билан ёзилган:

*Ҳамда ҳар кун такяларга наша. кўкнори чекиб,
Баччага кокил солиб, оҳ—воҳ билан ўйнотамиз...*
мисоллари ва «Жувонбоз» асарларини эслатиб ўтмоқчимиз.

Афсуски, наша, кўкнори чекиш, яъни гиёҳвандлик ХХI асрда бутун инсониятни ташвишга солаётган иллатга айланди.

Абдулла Қодирий ўзининг икки тенгсиз романи ҳақида шундай деган экан: «Бу икки китобни бир марта эмас, беш марта ўқиш керак. Шунда сиз турмушни, тархини, сиёсатни, одобни, тилни ўрганасиз».

Адибнинг бу фикри мақтаниш эмас, балки ўз ижодининг аҳамиятини билган саъаткорнинг ғурур ва ифтихоридир.

Хулоса қилиб айтганда, биз Абдулла Қодирий ижодининг қирраларини кашф этган сари унинг фақат ўзбек адабиёти эмас, балки ХХ — аср жаҳон адабиётининг ҳам йирик намоёндаси эканлигига гувоҳ бўласиз.

ЎЗБЕК ОЙИМНИНГ «КАШФИЁТИ»

Келин кўриш, набира суюш — ҳар бир онанинг буюк орзуси. Айниқса, бу ўзбек аёллари ҳаётининг, бахтининг мазмунига тенг, десак муболаға бўлмас. Шу сабабли улар бу йўлда жонларини аямайдилар,

ўзлари зарур деб билган, қўлидан келган барча ишларни қиладилар.

Абдулла Қодирий ҳазратларининг «Ўткан кунлар» романидаги жуда кўп хислати, айниқса, ирим – сиримларга астойдил ишониши ўз даврининг кўпгина ўзбек аёлларига хос бўлган Ўзбек ойим образи ҳам фикримизни қувватлайди.

Ўзбек ойим — серқирра, қуйма образ. Биз бу ўринда унинг дунёқарашига хос биргина жиҳат, келин ва набира орзусидаги ўзига хос «кашфиёти» ҳақида тўхталамиз.

Ўзбек ойимнинг ўз хонадонига келин кўриш орзуси табиий, жуда адолатли бўлгани учун Юсуфбек ҳожи ҳам, Отабек ҳам унга бўйсундилар. Ойим аввалдан янги никоҳнинг кўнгилдагидай бўлиши учун барча тадбирларни кўра бошлайди. Чунки у алақачон марғилонлик, ўз тасавурида «қошлик, кўзлик бир анди», яъни Кумушнинг Отабекнинг бошини айлантириб, ўзига иситиб олганини «кашф» қилган, бу кашфиётга бошқаларни ҳам ишонтиришга уринарди. Унинг никоҳ куни Отабекнинг кийимларини жуҳуд домлага ўқитишлари Беш домланинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо ва туморлари ҳеч натижа бермас, ўғли марғилонликдан совиб, тошкентлик келинига илимас эди.

Ойим унча — бунчага ён бермагани учун амаллари самарасизлигининг сабабларини астойдил қидира бошлади. Шунда яна бир «кашфиёт» қилди. Унга кўра марғилонликнинг домласи жуҳуд ҳам, мусулмон ҳам эмас ҳинди, ҳинди бўлганда ҳам худодан қайтгани бўлиб чиқади.

Ҳалқимизнинг тарихий қарашларига назар солсак, бу «кашфиёт» ҳам ўзига хос асосга эга. Гап шундаки, энг зўр сеҳргарлар Ҳиндистоннинг Кашмир вилоятдан келиб чиққанига ишонч ҳозиргача маълум даражада

сақланиб қолган, халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиётимиз намуналарида ҳам ўз ифодасини топган. Кашмири деган сўз бугун ҳам жуда айёр кишиларга нисбатан қўлланилади.

Ўз топқирлигидан хурсанд бўлган Ўзбек ойим Ҳасаналига ўша ҳиндини топиб, назрини бериб, қайтартириқ қилиш хақида кўрсатма беради.

Ушбу мулоҳазалардан сўнг биз Ўзбек ойим «чала — думбул» деган таърифга тўла қўшилмай, у чинакам миллий, миллийлигининг бир кўриниш воситасида жаҳон тарихига тааллуқли образ деган фикрни айтишга журъат қиламиз.

Сўз — далил сўрайди. Гап шундаки, Ўзбек ойимнинг ўзига хос тадбирлари севги (жинсий) магияси билан боғлиқ. Магия илмий атама бўлиб бошқа бирор сўз унинг маъносини ифодалай олмайди. Фольклоршунослик ва этнография фанларида магия дейилганда, одатда, табиат ходисалари, ҳайвонлар ва инсонларга ғайри — табиий йўл билан таъсир қилиш мақсадида бажариладиган ҳаракатлар ва маросимларга ишониш тушунилади. Мазмун жиҳатидан магия кўринишлари хилма — хил бўлиб, улардан севги магиясидир.

Севги магияси диннинг энг илк ва қадимий шаклларида бири бўлиб, унга ишонч бутун жаҳонда ҳозиргача маълум даражада сақланибгина қолмай, XX аср сўнгида жуда кучайди ҳам. У ҳақда машҳур файласуфлар, элшуносларнинг кўплаб фундаментал асарлари мавжуд. Севги магиясига минглаб мисоллар келтириш мумкин. Бундай мисоллар халқ ишончларида ҳанузгача яшаб келади:

Эмишки, келин — куёвга никоҳ ўқиладиган пайтда ёвуз ниятли қўшни иссиқ — совуқ қилиб, бир қулфни қулфлаб қудуққа ташлаб юборибди. Бир неча йил ўғибдики, фарзандлар кўришибдики, ўша келин —

куёв бир — бирига кўнгилсиз экан. Кунлардан бир куни қудуқни тозалашганда қулф чиқиб, уни очишибди. Қарангки, кўнгилсиз эру хотин шундан бошлаб бир — бирини яхши кўриб қолишибди.

Бу каби ҳикояларни кишилар, айниқса, хотин — қизлар суҳбатларида кўплаб эшитиш мумкин.

Олимлар фикрича, севги магиясида барча ҳаракатлар, ирмлар икки мақсадга: қарши жинс вакилида майл уйғотиш ёки қарши жинсни бездиришга қаратилган бўлади. Майл уйғотиш ёки бездиришни ифодалайдиган атамалар барча халқлар этнографиясида бор. Масалан руслар буни присушки — отсушки, ўзбеклар иссиқ — совуқ дейдилар. Иссиқ — совуқга қарши тадбирни халқимиз, худди Ўзбек ойим нутқидагидек, *қайтартириқ* ёки *қайтариқ* деб юритади. Шунингдек, унинг Юсуфбек ҳожи билан суҳбатидаги *эм тушган бўлсин*, ибораси ҳам иссиқ — совуқ ирмининг амалга ошганини билдиради.

Биз Ўзбек ойим ҳаракатларида севги магияси билан боғлиқ ҳар икки мақсадга дуч келамиз: Ойимнинг асосий нияти Отабек кўнглини Кумушдан совутиб, Зайнабга иситишдир.

Иситиш — совутишда нарса — буюмлар, ўсимликлар (масалан, исириқ), таомлар, дуо ва ҳ.к.лар катта аҳамиятга эга. Ўзбек ойим мисолида Отабекнинг жухуд домла ўқиган кийимлари, Беш домланинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо ва туморлари иситишга хизмат қиладиган магия элементларидир.

Этнографик адабиётларда қизларнинг йигитларни иситиш учун қамчиларига тутун боғлагани, ўз қонидан бир томчи қўшилган суюқлик ичирганлари, майда тошлар отгани, турли гуллар йўллашгани ҳақида маълумотлар кўп учрайди. Айтилган нарсалар ўз — ўзидан сеҳрли бўлиб қолмайди. Айтайлик, қиз бола

дўппи ёки белбоғ тикса, улар ҳали магия қуроли эмас. Аммо қиз ёқтирган йигити шу дўппини кийиб, белбоғини боғлаганда уни севиб қолишга ишонса, улар магия элементлари бўладилар. Бу фикрни севдириш ниятидаги ҳаракатлар – қош қоқиш, тил чиқариш, лаб чўччайтириш, у ёқ бу ёққа нозланиб ўтиш ва ҳ.к.ларга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Олимлар севги магиясининг асоси жуда содда, яъни у астойдил ишонч, ихлосдан келиб чиққан дейдилар. Нарса, ҳаракат, таом, дуоларнинг сеҳрли таъсирига ишонч йўқ жойда иссиқ совуқ ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Юсуфбек ҳожи ва Отабек ана шундай ишонмайдиган кишилардан бўлгани учун Ўзбек ойимнинг ҳаракатлари уларга бемаъни бўлиб туюлади. Бу табиий ҳолдир. Чунки ҳар қандай эътиқод замирида, у буддавийликми шомонликми, христианликми, мусулмонликми, ишонч – ихлос ётади. Бу жиҳатдан Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим ҳар бири ўзича ҳақ.

Шу ўринда иссиқ – совуқ иримларида воситачиларининг роли ҳақида ҳам қисқача тўхталишга тўғри келади. Севги магиясида иссиқ – совуқ, аниқроғи ғайри – табиий йўллар билан севдириш ёки бездиришга ишонч ортиб бориши билан бу ишнинг махсус ижрочилари ҳам пайдо бўлган. Фолчилар, шомонлар, бибиотинлар ва ҳ.к. Ўзбек ойим ихлос қўйган домлалар, тасаввуридаги марғилонлик ҳинди шулар жумласидандир. Улар одатда, магик иримлар, нарса – буюмлар, дуолар ёзилган қоғозлар, туморларга гўё севдирадиган ёки бездирадиган сеҳрли кучни сингдириш, қайтариқ билан шуғулланганлар.

Инсон ҳиссиётлари ҳар доим, айниқса жуда кучли бўлганда ақл – идрокка бўйсунмагани учун севги магияси жуда яшовчандир.

Ниҳоят севги магияси, иссиқ – совуқларга ишониш керакми йўқми, деган табиий савол туғилади?

Жаҳонга машҳур элшунос – фолклоршунос олим Ж.Фрезер: «Магия адашувнинг қизи, аини пайтда озодлик ва ҳақиқатнинг онаси эди», – дейди.

Биз инсоннинг руҳий дунёси, психикаси жуда мураккаб бўлгани, руҳий масофавий таъсирларнинг табиатини тўла билмаганимиз учун бу саволга кескин қилиб, инкор ё тасдиқ жавобини бера олмаймиз. Бу борада узоқ ва жиддий изланишлар олиб бориш керак, деб ҳисоблаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбек ойимнинг иситиш – совутиш борасидаги елиб – югуришлари, «кашфиёти» ўзбек аёлининг нодонлиги эмас, балки бевосита инсониятнинг тарихий диний дунёқарashi, севги магиясига боғлиқ бўлиб, ўз тушунчалари доирасида Юсуфбек ҳожи ва Отабек қанчалик бўлса, у ҳам шунчалик ҳақдир.

«МЕҲРОБДАН ЧАЁН»
рўмонида бадий услуб ва ифодалар

«Услуб деган нарса тил билишка боғлиқ бўлган ва ҳар бир ёзғучининг тилининг характери каби бўлиб танилган бир хусусиятдир. Демакчимизки, ёзишга малака ҳосил қилинғач, услуб ҳам ўз—ўзидан туғиладир».

Абдулла Қодирий

XX аср жаҳон адабиётининг улкан вакили Абдулла Қодирий ижоди бадииятини ҳар бир давр, ҳар бир авлод ўзига хос талқин қилиб, адиб ижодининг сержило қирраларини ўзича кашф қилиб келмоқда.

Адабиётшунослигимизда «Меҳробдан чаён» романи «Ўткан кунлар»дан заифроқ, деган фикрлар, афсуски, маълум даражада ҳозиргача учраб туради. Албатта, бу хулоса тарафдорлари нималарнидир асос қилиб оладилар. Бизнингча, биринчидан, бир адиб қаламига мансуб икки асарни бир — бирига қарши қўйишнинг ўзи тўғри бўлмаса керак.

Иккинчидан, қиёс сифатида айтиб ўтиш мумкинки, ўхшашликлари кўп бўлган Ҳасан — Ҳусанларнинг ҳам ўзига хос фазилатлари бўлади. Ҳусанни Ҳасандан кейин тушгани учун камситиб бўлмайди.

Учинчидан, машҳур америка ёзувчиси Марк Твен ўзининг «Шаҳзода ва гадо» романида энг олий ва қуйи табақа муҳитини тасвирлаш учун икки қаҳромонни танлаб, шаҳзода ва гадонинг ўринларини алиштириб қўйган бўлса, Абдулла Қодирий биргина Анвар образи орқали бу вазифанинг урдасидан чиқади. .

Тўртинчидан, «Ўткан кунлар»даги Юсуфбек ҳожи қандай буюк ва миллий образ бўлса, «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдум ҳам шундай бетакрордир. Уларнинг ижобий ёки салбийлиги бутунлай бошқа масала. Аммо ҳар иккала образ Қодирий салоҳиятининг натижасидир. Бошқача айтганда, улар бир – бирига зид бўлсалар – да, мазмунан, бадиий услуб нуқтаи назаридан тенг кучлидирлар.

Биз бундай биринчидан... тўртинчида кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Албатта, бир мақолада икки буюк асарни тўла қиёслаш қийин ва бу бир тадқиқот доирасига сифмайди. Шунинг учун қуйида «Меҳробдан чаён» романининг ифода йўсинлари ҳақида мулоҳаза қилиш билан чекланамиз: «Меҳробдан чаён» романи, агар М.Бахтин иборасига суяниб мулоҳаза юритадиган бўлсак, монофоник романдир. Сабаби барча воқеа – ҳодисалар, муҳокама, мушоҳада, ғояларнинг ривожини муаллифнинг қаттиқ назорати остида. Асар дунёси ёзувчи қандай кўрган бўлса, шундай тасвирланган. Унда иккинчи ёки учунчи нигоҳнинг устивор таъсири сезилмайди. Фақат, айрим ўринларда, ёзувчи воқиаларга қаҳрамон нигоҳи билан назар ташлайди. Бироқ бундай ўринларни асар воқеалари тасвирига иккинчи хил тасвир қиррасининг, киритилиши деб тушуниш керак эмас. Ёзувчи қаҳрамонларнинг ички дунёсини теранроқ очиш учун улар воқеа – ҳодисани қандай кўриб, қандай тушунаётганлигини кўрсатишга алоҳида эътибор берган. Шундай бўлса – да, ёзувчи фақат бир хил тасвир – ифода йўсинидан фойдаланган дейиш хато бўлур эди.

Умуман олганда, биз романда бадиий ифоданинг тўрт хил йўсинини кўраемиз.

Биринчи хил ифода йўсинини романнинг эпик – реалистик моҳиятидан келиб чиқиб, *объектив ифода*

йўсини, дейиш мумкин. Бу ифода йўсини асарда асосан ҳаракат жараёнларини тасвирлашда қўлланган:

«Султанали мирзо «Қушбеги» маҳалласига келиб, бир гарбозага кирди... Ичкаридан «Ҳозир!» деган товуш эшитилгандек кейин бир неча қадам орқага қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан беқасам чўпонини елкасига хом ташлаган, маҳсусиз оёғига сағри кафш кийиб, кўйлакчан баганини чопони билан ўраган қирқ ёшлар чамалиқ бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандек сўнг, шошиб чопонининг енгини кийди, келиб кўришди».

Ёзувчи шу қисқа бир тасвирда Султоналининг, ҳар қанча шошиб турган, юраги бўлғувси хавфдан ҳовлиқаётган бўлишидан қатъий назар ўзбекона таомилни, одоб – ахлоқ қоидаларини унутмаётганлигини хабарини беради, ички эшикни тақиллатгандан кейин бир неча қадам орқага чекиниши – ички ҳовлининг дахлсизлиги, мирзонинг одоб қонунларини қаттиқ ушлашини ҳам кўрсатаётир.

Объектив ифода йўсинида ёзувчи арабий – форсий сўз ва бирикмалардан иложи борича фойдаланмайди. Фойдаланиш мажбуриятини сезганда эса уларга изоҳ беради:

«Енгил бегона маҳсуси билан қала кафши кичкина оёғига жуда ҳам келишкан Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар ғояи омонга ошиққандек ундан қолишмасқа тиришар эди».

Бу парчалар анвар ва Раънонинг маҳдум хонадонидан, яъники, хон чангалидан қочиб бораётганидаги бир ҳаракат тасвир топган. Бундаги ўзбек тилига бегона сўз уларнинг шу маҳалгача нотаниш, бегона бир ҳаёт сари йўл тутганлигини ҳам мажозий жиҳатдан таъкидлайди.

Объектив ифода ёзувчи ҳаракат содир бўлаётган шароит, вазиятнинг энг катта деталаридан энг кичик

деталларгача кўздан қочирмасликка тиришади. Бу ҳол ўқувчи тасаввурининг тўлиқ ва ёрқин бўлиши учун хизмат қилади. Айни пайтда ортиқча деталларнинг уймалашиб қолиб, асосий ҳаракатдан ўқувчи диққатининг чалғишига ҳам йўл қўймайди.

Гулшанни ахтариб, уйдан тополмаган Султонали мирзо унинг қаёққа кетганини тахминан билар эди. У Солиҳ маҳдум маҳалласи томон борар экан, Гулшанни йўлда учратиб қолармиканман, деган умидда атрофга разм солиб *«Қинғирқийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб, оёқ босишига қараб ўтказар эди»*. Паранжи ёпинган хотинлар ичидан Гулшанни таниб олиш амри маҳол эди, албатта. Шунинг учун ҳам Султонали хотинларнинг *«оёқ босишига»* қараб келаётир. Чунки шу белгигина унга Гулшанни танитиши мумкин.

Ёзувчи шу белгини чизиш орқали соф реалистик манзара яратишга эришган. Султоналини муқаррар дор тагидан қутқариш учун Анварнинг хон ҳузурига ўз оёғи билан келишини ўрда аҳлининг ҳеч бири кутмаган эди:

«Анвар девонхона қаршисига етканда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мўралашқучи мирзоларга умумий бир таъзим қилди ва собит қадам билан зиналарга оёқ қўйиб, юқориға, хон ҳузурига чиқиб кетди. Пойтахт бўсағасидаги доимий яссавуллардан ўтиб, даҳлизда тўхтади. Чунки, бундан нарига ўтиш учун худайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир».

Албатта, бу парчада даставвал кўзга ташланадиган жиҳад Анварнинг ботирлиги, жасорати, ўзини йўқотмаслиги, хатти – ҳаракатларини тўлиқ идора қилиши. Лекин эътибор қилинса, унинг ҳаракатларидаги шу жиҳатлар деталлар воситасида муайянлаштириб кетилаётганлиги кўринади:

Жасоратга ҳам тикка қаролмайдиган ўрда аҳли «дарича ва эшик ёнидан мўралаб» турибди, уларнинг шунчалик ожизлиги ёнида Анвар ўзини яна бир баҳя юқори олмоққа ҳаққи бор: у мирзоларга «умумий таъзим» бажо қилиб, собит қадам билан хон тахти сари йўналади. Яна бир кичик детал – Анварнинг пойтахт бўсағасида тўхташидир.

Эҳтимолки, вазиятни аниқ ҳис қилмайдиган ўртамиёна бир ёзувчи бўлса, Анварни хон ҳузурига тўғри киритиб юборар ва қаҳрамонона нутқ ирод қилдиармиди?! Абдулла Қодирий ҳазратлари эса воқеа тасвирида қаҳрамоннинг қўлидан келадиган, унинг табиатига мос бир йўсинни танлаган. Зотан, Худоёрхондек золим ва ҳокими мутлақ қўл остида яшаган, унинг ўрдасида неча йиллаб хизмат қилган Анварнинг қон – қонига хонга хурмат, тахтдан қўрқув сингиб кетиши табиий бир ҳол эди.

Иккинчи хил ифода йўсинини биз асарнинг романтик сюжети моҳиятидан келиб чиқиб, *лиро–трагик ифода* йўсини, деб номладик.

Бу ифода йўсини асосан Анвар ва Раънога, қисман, Султонали мирзога боғлиқ ўринларда учрайди. Анварнинг Худоёрхон ҳузурига келишидаги ўринлар ҳамда Анвар ва Худоёрхон диалогини ҳам шу ифода йўсинида битилган. Анварнинг дор тагида мулла Абдураҳмонга мурожаати шу ифода йўсинининг энг ёрқин мисолларидан саналади. Яъни, қаердаки сюжет моҳиятидаги лиризм ва трагизм уйғунлашиб, баъзан алоҳида, баъзан бўртиб кўринса, ўша ўринларда ёзувчи ифода тартибини кескин ўзгартиради.

«Ўпка ва ҳазил» бобида Раъно ва укаларининг ўзаро вижир – вижири, шунинг устига Анварнинг кириб қолиши, улар орасида кечган ҳазилларнинг ҳаммаси мусиқа термини билан изоҳлаганда авж пардаларда куйланади. «Раъно қизаринади», олдига тушиб

тартибсизланган сочини орқасига ташлаб «тузанади», Анварнинг қўлида «сабчиб гувранаётган» чақалоққа қараб, «кел менга, кел» дейди, «Сен қараб тур, бжи бола» деб яниди, унда аччиғланиш эмас, «аччиғланиш камолининг намоиши» бор эди, гап—сўзлари ҳам фақат романтика—юракнинг тубидан қуйилиб келаётган орзуларнинг сўзга келиши: у укаси Мансурдан кулиб сўрайди: «Шундайми, мен мулатанинг хотиними—а?» Бу сўроқ унинг дил сири эди, уни катталарга оча олмас эди, бировларга айтолмасдан, шунга тасдиқ олмасдан ҳам туролмасди, шу боисдан ҳали ақли кирмаган Мансурга айтиб тасдиқ олади—бундан ҳам ортиқ лиризм бўлиши мумкинми?!

Анвар ва Раъно орасида кечган ҳазил суҳбат ёшларнинг беғубор кўнгли—ҳали изҳор қилинмаган орзулари сингари гўзал ва майиндир. Раъно «фотиҳага кишилар келар эмиш» деб ҳазил қилади ва Анварнинг энг теран дил торини чертади. Анвар «Сени хондан бошқа ким олсин»—деб, Раънонинг ҳусни ва тарбиясини кўкларга кўтаради...

«Ҳаёт шамъи» бобида лирик тасвир чўққига кўтарилган. Атроф—муҳит тасвири ҳам лиризм билан суғорилган: «Шомдан бир оз эртaroқ эди. Енгилча бир шамол суфа атрофидаги гулларни эринибкина қимирлатар ва бу қимирлатишдан райҳонларнинг ўткур иси ўқтин—ўқтин димоғқа келиб уринар эди (Ҳа, вақт ҳам айни висол учун мос, енгил эмас, енгилгина бир шамол ҳам бор, райҳонларнинг ҳиди ҳам димоғқа кирмайди, балки уринади, ярим бўлган ой ҳам фалак тоқида осилиб турибди). Ўн икки—ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи—жануби қисмидан туссизгина бўлиб кўтарилиб келмакда, қуёш ботқан сайин унинг чеҳраси ҳар замон—ҳар замон очилиб бормоқда эди. Шаҳар подаси қайтиб, теварақдан сизир

ва бузоқларнинг ма-а-а-а-му-у-у-у-лари, қўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-а-бу-у-у-у-лари эшитилиб турарди».

Бу лавҳада лириканинг ҳамма унсурлари – ботаётган қуёш, чиқаётган ярим ой, эринибгина тебранаётган гуллар – бари жамулжам. Шундай шоирона муҳитда висол лаззатини сураётган ошиқ – маъшуқа ҳам фақат шеър тили билан гаплашади, юрак сирларини арузда баён қилади:

«Агар Фарҳоднинг Ширин бўлса Мажнунларнинг Лайлоси

Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг «Раъно» си».

«Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин, Не бахт Раъно харигдоринг талаб аҳлининг «Мирзо»си»

«Чўлоқ қуш» бобида Анвар ва Раънонинг юқоридагидай ҳолатлари яна қаламга олинган. Фақат бу парчада лириканинг аввалги унсурлари мутлақо ўзгача турдаги унсурларга ўрнини бўшатиб берган. Раъно ва Анварнинг орзуси бир ёстиққа бош қўйиб, ширин хаёл кучоғида бир – бировининг висолига қониб яшаш эди. Ёзувчи уларга шунга ўхшашроқ бир шароитни тақдим қилади. Нигор ойим қариндошлариникига меҳмонга кетган, Солиҳ маҳдум – тўйга, ҳайхотдай ҳовлида икки севишган ёш.

«—Уч қават ҳавлида иккимиз ёлғиз қолсақ, қандай бахт бу? Бўлмаса, мен дарбозани занжирлаб келай». Раъно эса бунга жавобан истиғноланади, *«Ҳа... занжирлаб келинг...»* Сўнг икков овқат қилиш тураддудига тушадилар. Анвар кесатиқсиз ҳазилни бошлайди: *«Убрага уқувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесалмайсан, сенга қайла*

буюрғандан атала қил деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча...»

Раъно ҳазил қилишда давом этади: «*Мен уқувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг*». Ҳазил – ҳазил билан овқатга уннайдилар. Қизнинг диққатини тортиш учун Анвар кичик қитмирликлар ҳам қилади. Охири, гап – сўзлар назмга айланади. Зотан, кўнгилда қайнаб турган ҳисларни оддий – қора сўзларда баён қилишга иккови ҳам қийналиб қоладилар.

Худди шу пайт уларнинг нозли суҳбатига чўлоқ қуш мавзуси кириб келади. Анвар айтган шеърнинг охириги мисраси йўқ эканлигига боғлаб, уни Раъно чўлоқ қуш деб атайти. Анвар «*Қуш учун бош билан икки қанот кифоя, Раъно... қуш учиб юрса бас*», деб фалсафий жавоб қайтаради. Бу гап – сўз ёшлар учун одатдаги сўз ўйинидан бошқа нарса эмас эди. Лекин олдинги «Қув одам экан» бобида мулла Абдураҳмоннинг Раънони хонга сўраттириб, Анварни сармуншийликдан кетишга мажбур этмоқчи бўлаётганлари ҳақида билиб олган ўқувчи чўлоқ қуш образини бошқача талқин қила бошлайди. Зотан, Анвар ва Раънонинг муҳаббатини кўкларда учиб юрган қушга тенгласак, уларнинг заминга тушмоғи – никоҳ ўқитилиб, тўй қилинмоғи йўли кесилган эди. Икки ёшнинг муҳаббати чўлоқ қуш ҳолига тушган эди. Буни уларнинг ўзлари билмайдилар, холос.

«Очиқ хат» бобида Анвар ва Раънонинг мудҳиш хабар эшитганларидан кейинги дастлабки учрашуви тасвирланган. Бу учрашувнинг фожиавий руҳини очиши лозим бўлган барча унсурлар ҳам муҳайё: чароғпоядаги шам бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг ёритади. Анварнинг хаёлчан юзи қалтирағандек (униси титрайди, буниси қалтирайди), ташқарида шамол кучсиз шитирлайди, ўқтин – ўқтин шамол қўзғалиб дарчага уринади (Анварнинг

кўнглидаги тўфонлар ташқарига отилишга уринаётгандек), алақайда том бошидаги мушук миёвлайди, (ёмонликнинг даракчиси каби қўрқинч бир товуш), дарчадан келиб кирган шамол шамни ўчираётганда меҳмонхона ёнидан Солиҳ маҳдум ўтган эди. Шундай бир вазиятда Раъно Анварнинг олдида ҳозир бўлади: *«икки кўзи қип—қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзига ҳам зўриқиш аломати бор».*

Қизни юпатмоқчи бўлган Анвар чуқур трагизм билан суғорилган бир монолог ўқийди, унда — жавоҳирлар билан тўлган юрак, қазо муншийси, ҳазми ҳар бир ифлосликни кўтарадиган ҳайвон, унинг теварагидаги майда ҳашаротлар, ишқи илоҳий ва ишқи мажозий ҳақидаги гаплар.

Анвар *«ифлослар меним ҳамма чора йўлларимни кесдилар»*, деб гапига якун ясади ва энди юпатмоққа бошлаган пайти меҳмонхона эшигида маҳдум кўринади. Маҳдум охириги висол дақиқаларини кесаётган ифлослардан бири.

«Қўрқунч бир жасорат» бобида Анварнинг хон ўрдасига ўзини осилишга, дўстини қутқармоққа чоғлаб келгани энг авж пардаларда туриб тасвирланади. Муаллиф энг таъсирли, энг образли, энг мажозий сўз ва ибораларни атай топиб ишлатган: *«Ўрда арбоби бу кун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи муротаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуғ жасорат бир неча дақиқаларгача зулм итларини сукутка солди, уларни ишдан тўхтатди. Ўрда арбобларининг маҳкамада ўлтурганлари эшик ёнига чиқиб, йўлда борганлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан саломлашиб ўткучи арслонни томоша қилдилар».*

Хон хузурига кирган Анвар ойболта кўтариб турган жаллодлар орасида тўхтайтиди ва шу ердан туриб

хоннинг саволларига дадил — дадил жавоб қайтаради. Жаллодлар болтаси тагида туриб ҳақиқат баҳсида хонни енгган Анварнинг жасоратини биз трагизмни беришнинг мутлоқо кўрилмаган йўли, деб баҳолаймиз.

Учинчи ифода йўсинини *услублантириш*, *мослантириш* ва ҳ.к. таржима қилган истилоҳларимиз асл маънони ифода этмагани учун биз *стилизация* деб атадик.

Бадиият нуқтаи назаридан ҳар қандай асарда маълум даражада услублантириш бўлиши шубҳасиз. Ёзувчи лирик, трагик, сатирик ҳолатларни тасвирлаётганда шунга хос ва мос бўлган услублардан фойдаланади. Қаҳрамонларининг ўзигагина хос бўлган тил услубини сақлашга тиришади, даврнинг руҳини бериш учун ўша даврни характерлайдиган сўз ва иборалар, тушунчалардан фойдаланади, гапларни грамматик қурулишини вазиятга мослаштиради. Шу маънода, бизнинг олдинги бўлимда таҳлил этганимиз лиро — трагик ифода йўсини ҳам услублантириш талабларига жавоб берадигандек туюлади. Лекин масалага диққат билан қаралса, жанрий услуб қоидаларидан бир қадар четга чиқадиган ҳодисаларнинг ҳам мавжудлигини кўриш мумкин. Масалан, муайян эпизод баёнида муаллиф нутқидан тортиб қаҳрамонларнинг диалоги, монологлари, репликалари ҳам муайян бир услубга мос тушса, бу ерда услубни устиворлиги ҳақида эмас, муайян ифода йўсини ҳақида гапириш тўғрироқ бўларди.

Ифода йўсини асарнинг бутун тўқимаси учун хос бўлиб, бирер — бир қирранинг моҳиятини очиш учун ишлатилади, бинобарин у асарга нисбатан энг етакчи деб тушунишмоғи керак. Услублантириш эса асарнинг хусусий томонларини қамраб олиб, асосан, деталлаштириш, индивидуаллаштириш ва ҳ.к.

мақсадларга қўлланилади, бинобарин, уни асарга нисбатан маҳаллий ҳодиса деб баҳоламоқ лозим.

Салбий қаҳрамонларнинг нутқини беришда Абдулла Қодирий ҳазратларининг стилизациядан фойдаланиш маҳоратлари айниқса яққол кўринади. Солиҳ муҳдум, мулла Абдурахмон, Шаҳодат муфти, мирзолар, Калоншоҳ нутқи арабий – форсий сўзлар, бирикмалар, иборалар билан тўлиб – тошган. Бу уларнинг дин уламози эканлиги, таҳсили арабча – форсча кечганлиги билан изоҳланади. Лекин диққат билан текширилса, уларнинг нутқида ҳам бир – бировиникидан фарқ қиладиган ўринларни учратиш мумкин. Солиҳ муҳдум нутқида арабий – форсийдан кўра туркий бирикмалар кўпроқ. Бошқалар кўпроқ арабча – форсий маталлардан фойдаланса, муҳдум туркий маталлардан ҳам тортинмайди: *«Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: «Чумчуқдан қўрқиб тариқ эмаган» деб қўрқоқ кишиларни масхара қиладилар»*. Шу мисолнинг ўзи муҳдум ўзбекча мақолни – да, яна таржима қилиб ишлатаётганини, бинобарин, ўзбекча нутққа бегона жумла аралаштирмай сўзлай олмаслигини кўрсатади.

Муаллиф нутқида қаҳрамоннинг ўй – ҳаёли унинг ўзи ўйлагандек берилиши, бунга муаллиф муносабатининг деярли кўрсатилмаслиги объектив бир тасвир йўсинини келтириб чиқараётгандек туюлади. Бироқ муаллиф кўп ўринларда қаҳрамоннинг ўзигагина хос сўзларини қўштирноқ ичида берадики, бу стилизациянинг яққол намунасидир: *«Шундай истиқболдаги бу «маблағлар» масаласи муҳдумнинг ичини ари бўлиб талайдир»*. Бу ерда «маблағлар» сўзининг аниқ манзили кўриниб турибди, бироқ шундай ўринлар борки, у ерда стилизация қаерга олиб кетаётгани дафъатан сезилмайди. Бунга мисол қилиб шу бобдаги муҳдумнинг Анварни ўзига куёв қилиш

ҳақидаги фикрлари ичига тушиб қолган иборани кўрсатиш мумкин: «Ятимлик айб эмас, инсон учун фазлу—камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ». «Инсон учун фазлу—камол лозим», деган иборани Анварни ёшлигидан боқиб катта қилган, унинг бутун наслу насабини беш қўлдай билган маҳдумнинг жасорат қилиб тўсатдан айтиши қийин.

«— Ожизалари ҳам етиб қолган бўлса керак?

— Иншооллоҳ.

— Худо ёш берсин, — дегу Шаҳидбек, — мирзони ўзларига домоғ қилсалар ҳам бўлар экан, хррр...

— Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас, — дегу маҳдум. — Модомики, болани ёшлигидан фарзандимиздек парвариш қилдиқ, эндиликда ўзимизга домоғ ҳам бўлсин, деб ожизамизни сўратғучи кўп олий насаб хонадонлардан қатъи назар қилиб келамиз...

— Баракалла, — дегу Шаҳидбек, — асли инсоф шудир... Иккиланчи, домоғлиқ учун насабдан илгари илму—адаб, фазлу камол лозимдирким, бу маҳфий эмасдир, хррр...

— Ҳабба, — дегу маҳдум кўзини қисиб, — биз ҳам шу гапларни мулоҳаза қилиб қолдиқ».

Юқоридаги мисол «Хайрихоҳ бир одам» бобидан олинди. «Қисман бош мунший қўл остидаги молия бекларидан» бўлмиш Шаҳидбек маҳдумнинг оилавий ишларига — да, аралашар экан, шу билан ўзининг маҳдум хонадонига яқинлигини билдирмоқчи бўлади. Шу боис у шундай вазиятда айтилиши мумкин бўлган стандарт тўпламдаги фикрларини бемалол, ўйланмасдан гапираверади. Аслида, унинг учун Анвар ва Раъно тақдири, ҳатто, маҳдум ҳаёти ҳам ҳеч бир қизиқ эмасдир. Лекин маҳдумнинг хасислигини, унинг қўлига тушган нарсани ҳеч қўйиб юбормаслиги

одатидан хабардор бўлгани (бу бутун маҳалла аҳлига маълум ҳақиқат эди) учун маҳдумга ёқадиган гап қилади. Лекин унинг одатдаги такаллуф сифатидаги гаплари маҳдумнинг ўз қарашлари билан сўзма – сўз мос келиб қоляпти. Шунинг учун ҳам маҳдум фақат хурсанд бўлганда ишлатадиган «ҳабба» сўзи билан ўзининг шу маҳалгача бошқалардан яшириб келган сирларини сўзлайди.

Асарда стилизациянинг энг моҳирлик билан қўлланган ўрнини Калоншоҳ мирзонинг гап – сўзларида учратамиз. Табиатан мунозарага ўч бўлган Калоншоҳ баъзан ўзининг манфаатларига хилоф бўлса ҳам ўзи тасаввур қилган киши қиёфасига (адолат қилувчи) кириб, айти чоғда ўзининг ҳам асл башарасини очиб ташлайдиган гапларни гапириб юборади. Мулла Абдурахмон ва ҳамтовоқлари Султоналига қарши фитна тузаётганларида Калоншоҳ бунга қарши чиқди:

«Хўш–пўши йўқ, – деди қизишиб қолган Калоншоҳ, – биравнинг устига айб қўйиш учун, шаръан шоҳидлар лозим, даъвони исбот қилиш керак... Ҳаҳ–ҳаҳ–ҳаҳ, сен фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш... Масалан, ушбу даъвони қилғучи ўзингиз ҳам уларнинг маслаҳати устига бўлмагансиз, фақат шундаймикин, деган мулоҳазага сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръан тўрт пулик қиймати йўқ, ука...»

Бу парча Калоншоҳнинг фитнага алоқадор эмаслиги ёки қоралаётганлигини исботламайди, балки бошқа киши ролига кираётган Калоншоҳ баҳс шиддатига берилиб, ўзининг манфаатини унутгани учун шундай гапиряпти. Шаҳодат муфти унга гап ўзларини манфаатлари ҳақида бораётганини тушунтириб қўйгандан кейингина унинг шаҳди пасаяди, ўзининг ҳақиқий башарасини очади:

«— Ана бу бошқа масала, — деди,— мулла Абдураҳмоннинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат бир тағбир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат, деб билиш бус— бутун хато».

Бу парчада стилизация ёзувчига қаҳрамонларнинг асл башарасини фош қилишдан ташқари фитнанинг бағридаги ёвузликни ўқувчига тушунтириб қўйиш учун ҳам имконият беряпти.

Худоёрхон ишлатадиган сўзлар, гапириш оҳанги унинг саводсизлиги, жоҳиллиги, золимлиги, бошқаларнинг қадр — қимматини бир пулга олмаслиги ва ҳ.к. шахсий белгиларини яққол кўрсатишга хизмат қилган. Унинг мирзо Анварни мақтай туриб бошқа мирзоларни ҳақоратлаб кетиши: *«шу бола бариларингдан ҳам ўқуғанроқ чиқар»*, — дейиши табиатидаги жоҳиллик ва ёвузликнинг мисоли бўлиши мумкин.

Анвар Султоналини дор тагидан қутқариш учун хон ҳузурига келганда хоннинг саволарига жавобан унинг ўзи ишлатадиган гап оҳангини қўллайди.

«Ҳамнишинлар лабларини тишлашдиглар, Худоёр истеҳзолик кулди:

— Пусулмончилик қиғансан—га?

— Албатта, — деди Анвар, — бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб пусулмончиликдан чиққач, мен пусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим».

Бу ердаги «ўбдан» сўзи ҳам Худоёрнинг ўз нутқидан олинган. У Анварга захрини соча туриб, шундай жавоб қилган эди: *«Иқрорсен, тонмайсен, ўбдан иш!»*

Романдаги тўртинчи хил ифода йўсинини биз эссеистик усул деб атадик. Солиҳ маҳдумнинг тарихи, мулла Абдураҳмон тарихи, Назми, тарихи, «Зулм ўчоғи» боблари эссеистик ифода йўсинида битилгандир.

Эссенинг бош қаҳрамони муаллиф ҳам эмас, натижага асос бўлган воқеа — ҳодиса ҳам эмас, балки эссенинг бош қаҳрамони воқеа — ҳодиса борасида туғиладиган фикрларга муаллифнинг муносабатидир.

«Амир Умархоннинг канизи» бобида Солиҳ маҳдум оиласининг тарихи ҳикоя қилинади. Бир оиланинг тарихи ёзувчига бутун бир мамлакат тарихини кўрсатиш, унинг тарихи ва тақдири ҳақида мулоҳаза юритиш, ўзининг юрагини қийнаётган дард — аламларини тўкиб солиш учун туртки беради. Тарихий лавҳа шаклида битилган бу бобда ёзувчи масаланинг моҳиятига ўқувчининг диққатини қарата олади. ёзувчи мазкур бобда Фарғона мамлакатининг ҳукмдори адолатсиз эди, шариат аҳкомларидан юз бурган эди, уламо ҳам ахлоқан бузилган эди, илм — маърифатга эмас, хонларга, уларнинг зулмига хизмат қилмоқда эди, қабилдаги фикрларни ялонғоч ҳолда айтмайди. Битта хусусий ҳодиса тасвири баҳонасида шуларнинг ҳаммаси юз берганига ишонтиради. Ёзувчи хонликни қоралар экан баландпарвоз гаплардан қочади, ўргатмайди, гўё холис киши — тарихчи бўлиб секин сўзлайди. Бироқ у келтирган фактлар, унинг шарҳи бомба мисолидир.

Бухоро ва Фарғона мамлакатлари орасидан уруш бир хотин ҳангомасидан бошланди, бунга уламолар йўл қўйиб бердилар. Айб ҳар икки томоннинг уламоси зиммасида. Мадалихонга фатво топиб берган уламолар: *«Валлоҳи аълам, биссавоб»* деб фатвономани *«бинни муфти марҳум»*, *«бинни мугдаррис марҳум»*, *«бинни Хўқанди марҳум»* — муҳри баҳайбатлари билан қалашдириб берадирлар...» *«Бухоронинг забаргарст уламо, муфти, аълам ҳ.к. ва ало — ҳозалқиёс пешволарини ўз ҳузурига чорлаб, дарғазаб воқеани сўзлайдир ва улардан дарҳол бир «фатвойи баҳайбат»ни талаб қилганида уламоёи киром ҳам*

гарҳол ба батаҳорат—бетаҳорат, масалани эшитар эшитмас фатво ёзадирлар...» Бухоро уламолари фатвосига оид ўринда ёзувчи «баҳайбат» сўзини бекорга қўштирноққа олмайди, бу билан ҳар икки фатвонинг маҳиятан бир хил эканлигига, ҳар иккиси ҳам адолатсиз эканлигига урғу беради. Бухоро ва Фарғона уламолари орасидаги пасткашлик шу билангина тугамайди. Бир томоннинг уламози илтифот кўрган: *«яқиндағина оғзи ошқа еткан янги уламолар ўз валий неъматлари бўлган Мағалихонға хиёнат қилмайдирлар»*. Иккинчи тараф уламолари эса *«масалани эшитар— эшитмас»* фатво ёзади. Яъни ҳар икки томон уламози ҳам тубанликда бир — биридан қолишмайди.

Икки мамлакат хони ҳам, гарчи, уларга ортиқча таъриф берилмаса — да, бир — бировига устоз бўлишга арзийдиган даражада экани фактлар мисолида кўрсатилади: Мағалихон — бир вақтлар отаси уйланмоқчи бўлган қизни олиш фикрига тушган киши, яъниким, аҳлоқий қарашларида муқим бир пойдевор бўлмаган бетайин «зот». Бухоро амири Амир Баҳодир эса бу масалада ўзининг ҳамкасбидан қолишмайди: *«шу канизни қўлга киргишиш фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрадир»*.

«Маҳдумнинг уйланиши ва мактабдорлиги», «Маҳдумнинг баъзи хислатлари», «Оила ва кишилар билан муомила», «Нигорхоним», «Раъно» боблари бир киши ҳаёти мисолида умумий тарих тўғрисида мулоҳаза юритиш асосига қурилган. Ёзувчи умумий ва хусусий фактларни уйғунлаштиришда доим битта асосий ўқни ушлаб туради. Масалан: «Маҳдумнинг баъзи хислатлари» боби хасислик боиси ҳақидаги кузатишлар, унинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақидаги мулоҳазалардан иборат. Бу бобдаги барча тавсифлар шу хасисликни ёрқинроқ очиш мақсадига

бўйсундирилган.

Мулла Абдураҳмоннинг тарихидан ҳикоя қилувчи «Ифлос мозий» боби эса ўша давр хонлик тузуми мадрасаларида, савдогарлари, уламолар, бўйни йўғон — даванглар орасида бузуқчиликнинг нечоғлик авж олгани таҳлилига бағишланган.

Абдураҳмоннинг ҳаёт тарихи бу эссе давомида жонли мисол ўрнида ишлатилади. Ёзувчи ҳамма гап Абдураҳмоннинг характерида, табиатидагина эмаслигини, балки инсон табиатидаги салбий хусусиятларнинг урчиб кўпайишига йўл қўйиб берган замоннинг андозаси эканлигига ўқувчини ишонтира билади. Бунга бир тарафдан куракда турмайдиган базмлар тасвири йўл очиб берса, иккинчи тарафдан ёзувчининг ўз мулоҳазалари қўшимча бўлади: *«Киши аввало моххов ёки пес бўлмасин: бўлдими, бетдан бўлмаса—елкадан, қўлдан сув очмаса—оёқдан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига, шу касал сироят қилмай қолмайдир».*

Ҳазрат Қодирининг «Меҳробдан чаён» романи ифода усуллари жиҳатидан ёзувчиларимизга маҳорат мактаби бўлишидан ташқари, қайсидир жиҳатлари билан инсон маънавий дунёсига бугун ҳам, эртага ҳам — ҳамиша қувват, ўзига хос йўлланма бўлиб қолади.

АДИБНИНГ КУЛГИСИ

Калвак ва Тошпўлат

«Матбуоткагина эмас, ҳаётнинг ҳар бир кўчасига кириб юргучи ва аксар ўз сўзини ўтказгучи «танқид» отлиқ чапаннамо бир маҳлуқ бор. Бу маҳлуқнинг холиқи ҳаётнинг ўзи ва лекин отасига йўлбошчилик қиладир. Чунки ҳаётнинг узоқ муддатлик тажрибалари ва аксар хатолари ана шу ўз сўзлик, аччиғ тиллик нафсаният, ғараз ва шахсият оғриқларидан тоза «танқид» маҳдумни туғдирғандир. Ҳаётни янгидан янги муваффақиятларга судрагучи, маърифат деган муаммонинг калиди, маданият дунёсининг бешиги ана шу «танқид» дир».

Абдулла Қодирий

Абдулла Қодирий ижоддаги илк қадамлариданоқ ҳажвиётга мойиллик билдирган эди, унинг «Аҳволимиз». «Тўй» шеърлари, «Шодмарг»номли фелетон – ҳикояси шундан балолат беради. Бундан ташқари унинг «Жувонбоз», «Бахтсиз кўёв», «Улоқда» сингари жиддий асарларида ҳам адибдаги нозик ва ноёб кулги туйғуси, халқ кулгусининг хилма – хил жилолари уч бериб туради.

Адибнинг фикрича, «Миллатнинг кулгулик даҳоси аксар ўшал қавмнинг интибоҳ тарихининг қалдирғочи бўлиб кўринадир; масалан, Италияда – Данте, Испанияда – Сервантес ва Россияда – Гогол каби; бизнинг кулгулигимиз ўз тарихига эга, аммо янги ҳажвиётимиз ўзининг чин негизини ҳали сола олган эмас». Адиб ўша кезлари бизда «ўткир кулги

ижодчилари йўқлигидан», «бу кунги ҳажвиётимизда кескинлик» етишмаётганлигидан афсусланади. «Бироқ яхши хусусиятимиз шундаки, ҳар замон жамиятнинг қитиғини излаймиз, изланишдан чарчамаймиз ва ўтириб қолмаймиз» дея ўзига таскин беради; янги ҳажвчилик «ёшлиги жиҳатдан дағаллиги, қўполлиги ва камчилиги бўлиши ҳам табиий» эканини эътироф этади.

Дарҳақиқат, ўтган асрда Гулханий, Муқимий сингари ҳажвчиларни берган ўзбек адабиётидан ХХ асрнинг дастлабки йигирма йили давомида ёрқин ҳажвий истеъодларни, баркамол ҳажвий асарларни деярли кўрмаймиз. Қодирий ибораси билан айтганда, мавжуд асарларда «характер кулгуси», ҳаётнинг, турмуш ҳодисаларининг холис ва теран бадиий таҳлили йўқ. 20 – йиллар миёнасида яратилган «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» ҳажвий қиссалари янги кулгулигимизнинг жиддий ютуғи бўлди. Бу асарларда ёзувчи кулгуси чиндан ҳам «характер кулгуси» даражасига кўтарилди, мулриф энди ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мавкуравий позицияда туриб нуқул бирёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормаи, характер ва ходисаларни холис туриб мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатишга жазм этади. Ҳа, Қодирий буюк сўз усталарига хос реалистик тасвирнинг сеҳри қудратини кўрсатди, ҳаттоки ҳажвий асарларда, ҳажвий персонажлар талқинида ҳам бир хилдаги ранг, оҳангдан қочиб бўёқларнинг ранг – баранг жилоларини намоён этди. Бундай фазилат «Ўткан кунлар» романидаги Ўзбек ойим, «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдум, «Обид кетмон»даги Хатиб домла, мулла Муҳсин образлари ифодасида яна ҳам сайқал топган. Мазкур образлар жаҳон адабиётидаги ҳажвий

характерларнинг энг мумтоз намуналари қаторидан ўрин олишга ҳақли.

Қодирий ижодининг, санъатининг кўп қирралари қатори унинг ҳажвий бисоти моҳияти ҳам ўз вақтида тўла англаб етилмади. Қодирийга, Қодирий ижодига жоҳилларча муносабат айни ҳажвий асарларини нотўғри тушуниш, талқин этишдан бошланди; чунончи, адибнинг 1926 йили «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясидаги жумҳурият раҳбарлари ҳақида овсар бир персонаж тилидан айтилган беозоргина танқид, ҳазил аралаш ҳақ гап учун унга сиёсий айб кўйилиб қамоққа олинди, адиб устидан ифдо, бўхтонлар уюштирилди, бу табаррук зот шаъни оёқ ости этилди.

Ўзбек ойим, Солиҳ муҳдум каби персонажлар ўша давр танқидчилигида умуман ёзувчининг ютуғи сифатида нисбатан ижобий баҳоланган бўлса ҳам, бу хил образлар моҳияти анчайин юзаки талқин этилди. Бу ҳол кейинги йилларга қадар ҳам давом этиб келди. XX асрнинг 90 – йилларида «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» персонажлари теварагидаги айрим баҳслар, янгича илмий изланишлар пайтида фақат мазкур асарлар персонажларигина эмас, умуман Қодирий ижодидаги ҳажвий характерларнинг адабиётшуносликдаги талқини кескин танқидга, қайта кўриб чиқишга муҳтож экани маълум бўлиб қолди. Шуниси қизиқки, аксар адабиётшунослар «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдумни салбий тип, қабоҳатлар тимсоли тарзида баҳолайдилар, ўз даъволарини романдан олинган далиллар асосида исботлашга ҳаракат қиладилар. Танқидчи Азим Раҳимов «Солиҳ маҳдумда нима айб?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 3 август) эса бу шахс устига кўйилган айбларни рад этишга, ҳар боб билан уни оқлашга — реабилитация қилишга тиришади, маҳдумнинг «ижобий ишлари»ни, «инсоний

фазилатлари»ни тасдиқлайдиган далиллар келтиришга уринади. Ёш адабиётшунос Муртазо Қаршибоев «Солиҳ махдум фариштами?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 2 ноябр) эса ислом мафкураси нуқтаи – назаридан келиб чиқиб А.Раҳимов даъвосига эътироз билдиради, Солиҳ махдумни ўта салбий кимса сифатида қоралайди. У ҳам романда ўз қарашларини тасдиқлайдиган талай далилларни топишга эришади. Эҳтимол, яна бир тадқиқотчи бу образга бошқа томондан ёндашиши, ўз қараши исботи учун янги далиллар топиши мумкин. Хўш, нега шундай? Гап шундаки, адиб бу образ тасвирида реализмнинг энг мўътабар мезонларига амал қилган, ўзининг шахсий майллари, мафкуравий мақсадларидан юксакроқ турган, бу тур одамларни ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича холис кўрсатган; бу шахс ёзувчининг хоҳиш – иродаси билан эмас, ўз ички мантиқи асосида объектив шароит, вазият тақозосига кўра ҳаракат қилади, Оллоҳ инъом этган зуваласидаги мавжуд табиий хусусиятларни ошкор этади. Характер ва ҳаракат мантиқига кўра, менимча бу одам романдаги икки кутб – «номарғуб – манфий қаҳрамонлар» ёки «марғуб қаҳрамонлар» тоифасига ҳам кирмайди. У – икки ўт орасида қолган, табиатидаги ожиз майлларнинг қулига айланиб, шайтон васвасасига учиб, вазият, шароит ҳукмига бўйсуниб ҳам аянчли, ҳам кулгили аҳволга тушиб қолган шўрлик бир банда.

Калвак маҳзум табиати ва қисмати эътибори билан ҳар қанча кулгили – комик характер бўлмасин, у аянчли кимса. Аввало Оллоҳнинг ўзи унга бахтини кемтик қилиб яратган, болалиги дарду ташвишлар билан ўтган, вояга етиб уйланганида илк қувончи аъзага айланган; орадан анча вақт ўтиб бошқа бир ўзига муносиб аёлга унашув оstonасида ота оламдан

ўтади, тўйга аталган нарсалар ота аъзасига харж қилинади; сўнг отадан қолган мулкнинг бир қисмини сотиб уйланади, фарзанд кўради, бахтли бўлдим деб қувонади, аммо бирин – кетин икки фарзандини қаро ерга бериб жудолик ўтида ўртанади. Ниҳоят, яккаю ягона қизини вояга етказиб, узатиб энди «тинчигани»да юртда инқилобий ўзгаришлар бўлиб, болшевоилар сиёсати туфайли мадрасалар ёпилади, диндорларга, эски зиёлиларга муносабат кескинлашади, кўплар қатори Маҳзум ҳам тирикчилик манбаидан – имоматдан хайдалади, кўча кўйларда сарсон бўлиб қолади; «бу вақтга тирикчилик тошдан қаттиқ, бола-чақанинг ташвиши кишини қайси кўйларга солмайди...». Маҳзум ночор дуохонлик қилишга мажбур бўлади, аммо дуохонлик орқасида кун кўриш бисёр қийин, фақат кампири чархи билан жонига оро киради; бахтига кампири бор экан «ипу иллик қилуб» рўзғорни тебратади; Маҳзумнинг «Муштум» идорасига ёзган хатидаги имоматдан тушиб қолгандан бери бениҳоя дилгирлиги, эртадан – кеч қиладиган иши уйга кириш, эшикка чиқиш – бундан бошқа гап йўқлиги, бекорчиликдан эр – хотин орасида дилхунлик давом этаётгани хусусида қилган шикоятлари ифодасида кулги оҳангидан кўра қаҳрамоннинг ночор аҳволига ачиниш туйғуси устивор.

Маҳзум саргузаштлари талқинидаги яна бир ғоят характерли йўналиш шу пайтга қадар адабиётшунослар эътиборидан мутлоқо четда қолиб келаётгир. Гап шундаки, гўё Маҳзум учун тушуниксиз, ғайритабий, кулгили бўлиб туюлган ҳодисалар замирида тамомила бошқа бир маънони ўқиб олиш қийин эмас; бир қарашда Маҳзумни «фош этиш»га қаратилгандек бўлиб кўринадиган кулгу тиги ўша давр – 20 – йиллар ижтимоий – сиёсий ходисаларнинг

кўпгина жиддий томонларига, адиб ибораси билан айтганда «жамият қитиғи»га тегиб ўтадики ёзувчи бундай қалтис ишни бениҳоя усталик, катта маҳорат билан адо этади. Бунда у классик адабиётимиздаги муҳим бир санъат — тажоҳули орифин — билиб — билмасликка, кўриб кўрмасликка олиш усулини ишга солади. Эсланг, Маҳзум Мусҳафи Усманийни — Қуръони каримнинг нодир нусхасини қидириб қироатхонага боради; маълум бўладики, уни халқдан яшириш — «*пўлог сандиққа солиб сақлар экан*»лар. У қироатхонада муқаддас диний китобларни сўраб — суриштиради, уларнинг бирортаси ҳам йўқ экани маълум бўлади. Демак, жамоатчилик аллоқачон улардан маҳрум этилган. Маҳзумнинг Бухоролик таниши тилидан шўро ижроиясига ёзган мактубида ўз — ўзини фош этувчи жиҳатлар талай, шу билан бирга шўро одамлари билан ўта эҳтиёткорона муносабатда бўлиш зарурлиги ҳақидаги ишораси кишини хушёр торттиради, чунки Маҳзумнинг «*ул ҳаромзодалар андак сабабини айтиб дарҳол қамоққа олмоқдин ҳам тоймаслар*» деган гапларида жиддий ҳақиқат бор. Бошқа бир ўринда ҳикоя қилинишича, Маҳзум масжидда ер ислоҳоти ҳусусида амри маъруф қилиб, шариат бўйича бировнинг мулкани олиш аҳли мўминларга ҳаромлигини айтгани учун эртаси куниеқ милиционер келиб оёғини ерга теккизмай олиб кетади, контрреволюционер сифатида қамалиб кетишига оз қолади.

Калвак маҳзум бир неча ўринда шўро ҳукумати, фирқа ходимларига рўпара келади. Одатдагидек, улар билан мулоқотда Маҳзум овсарлиги туфайли бир қадар кулгили ҳолатга тушади, айна пайтда ўша кулгили ҳолатларнинг ўзида ҳодисанинг бошқа жиҳатларига имо — ишора, пичинг — киноя мавжуд. Масалан, кўчада кетаётган Маҳзум милтиқ кўтарган милиционерга дуч

келади, уни «ўрус» деб ўйлайди, кейинроқ билса у рус эмас, мусулмон боласи, ўзининг қуйи маҳаллалик таниши экан, бу йигит тирикчилик тошдан қаттиқ, бу замонда бола — чақанинг ташвиши билан милицияга ишга кирганига иқрор бўлади; Маҳзум унга «Яширинча бўлса ҳам намозингни ўқи, чўқинганинга ҳам ичинган «худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир» таждиди имон» қилайлик!» деганида бечора теваракка аланглаб калима айтади. Эҳтимол, 20 — йиллар шароитида фидойи инқилобчилар назарида милиционер йигитнинг бу қилмиши мунофиқлик, шўро ходимига нолайиқ хатти — ҳаракат бўлиб туюлар. Аммо унинг ҳадик билан теваракка аланглаб калима айтишида енгил кулги билан баробар нақадар самимият бор; устига устак одамларнинг виждон эрки, эътиқоди учун ҳадиксирашга мажбур этган сиёсатга муайян муносабат ҳам бор. Ўша ўринда Махзумнинг шундай сўзлари келтирилади: «Ул (милиционер У.Н.) кетгандан сўнг мусулмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим: — оҳ, — дедим, бу кофир мусулмонларнинг бошига нималар солмади — дедим». Бу ўша давр сиёсати учун хийла кескин айбнома. Бироқ бу гапларнинг Маҳзум, яъни «мадраса хурофоти билан мияси ғовлағон», «овсар», «калвак», «қолоқ» одам айтгани учун билинар — билинмас елдек ўтиб кетади, ўқувчи унинг оҳларига, кўз ёшларига унча эътибор бермайди, аммо булар сезгир китобхонни бирдан хушёр торттиради...

Улуғлардан бири вафот этди, марҳумнинг яқинлари Маҳзумни жаноза ўқишга таклиф этадилар. Маълум бўлишича, «марҳум ўзи ўшал, наузанбиллоҳ, ҳақдин тонғанлардин эрди, аммо ботинда дини исломни дўст тутиб, қабзи руҳ асносида васият қилибдурким, «агарчандики, маҳфий бўлса ҳам фақирни жаноза билан дафн қилингиз», деб...» Ёзувчи

ҳодиса тафсилотини давом эттиради. Маҳзум сўзларидан бир қадар кулгули, аммо аччиқ ҳақиқат аён бўла боради: «Ўзга улуғларнинг қулоғига бу маънидаги чизи хабар етмасин», деб ўша маҳалланинг имомига ҳам буни билдирмайдилар, узоқ – яқин қавми – қариндошлар тўпланиб ярим тунда маҳфий тарзда жаноза ўқилади; эртанги кун учун эса ажиб бир тадбирга ҳозирлик кўриб қўйилади: «Эрта бирлан ўшал мансабдор партинайлар тушиб, муздакон бирлан закўнска қилуб, марҳумни кўмар эрканлар...» Қарангки, 20 – йилларнинг ўрталаридан бошланган, эҳтимолки, сўз санъатида илк бор Қодирий томонидан қаламга олинган бу хил таажжуб ҳангомалар ҳаётда кейинги йилларга қадар давом этиб келди, ҳатто бу хил кулгили аччиқ ҳақиқат грузин адиби Н.Думбадзенинг 1980 йили рус тилида эълон этилган «Абадият қонуни» романида қаламга олинди.

Асарда ўз даврининг ақл бовар қилмайдиган фаройиб зиддиятлари ҳақида йўл – йўлакай имо – ишоралар, қистирма гаплар кўп учрайди. Бир ўринда муаллиф Сўфи Оллоёрнинг «Агар гарё тегида бўлса жойинг, Баҳона бирла еткурғай худойинг» деган байгини келтиради – да, парвардигорнинг бу иноятдан аҳли куффор ҳам насибадор эканини айтади ва бунинг далили сифатида Маҳзум тилидан шуларни сўзлайди: «Ўзбекистон деб тасмия қилубдирлар, неча лак аҳли бедин умргузаронлиқ қилурлар ва яна ул қавми лоюфлихунлардин ҳар рўз ва ҳар шаб оташ ароба бирлан вакон–вакон сарупо бараҳна хурду калон бул жонибларга азимат қилуб ва андак фурсатларда хўраклик ва пўшаклик бўлуб гаражот ба гаражот ўшал мағриби заминда умргузаронлиқ қилғучи фарангилардек кўпас бўлуб кетар эрканлар. Ваҳоланки, биз калимагў аҳли мамлакатлар ул парвардигорнинг чизи марҳаматига

як рўз ташна ва як рўз гурусна, бо ин ҳама шукур ва зикри илоҳийга забонгўёлиқ қилурмиз».

Бу кулгули эътироф ХХ асрнинг 20 – йиллар, НЭП давридаги Ўзбекистоннинг, туб миллатга мансуб халқларнинг қисматига оид шафқатсиз аччиқ ҳақиқатнинг ўзгинасидир.

90 – йиллари 1917 йил октябр тўнтарилишидан кейин бизда олиб борилган аграр сиёсат ҳақидаги асл ҳақиқат бор овози билан айтилди, кўплаб илмий тадқиқотларда, публицистик чиқишларда, жумладан, Александр Ципконинг «Принципларимиз мақбулми?» мақоласида («Новий мир», 1990, №4) бундай аграр сиёсатнинг чин маъноси – асрлар давомида эл – юртни кийинтириб, боқиб келган барқарор деҳқон хўжалигини махв этиш, талаш, деҳқоннинг оддий эрки, ҳақ – ҳуқуқи, шаънини топташдан иборат бўлганлигини ишончли далиллар билан очиб ташлади, бугина эмас, бу сиёсатнинг назарий асослари, асл манбалари, фожеий оқибатларини ҳам кўрсатиб беради, Шуниси ажабки, оломон, кўпчилик қаламкашлар ўйламай – нетмай ҳеч сўзсиз бу сиёсатни кўллаб – қувватлаб, олқишлаб турган бир пайтда хушёр, виждони пок адиблар бу хатарли ишнинг зиддиятли, кўнгилсиз жиҳатларига эътиборни тортган эдилар. Абдулла Қодирий «Калвак маҳзум» асарининг «Одамзоднинг ақли етмайдир», «Қишлоққа юзингни ўгир!» бачимаъни?», «Қишлоққа қопингни ўгир!» бобларини ўша ҳодисаларга бағишлайди. Бу бобларда адиб ўзгача – ҳийла мураккаб кўп қаватли серистеҳзо ифода услуб ва усулларини қўллайди. Холис, бетараф комик ифодалар билан ёнма – ён ошкора танқидлар пайдо бўлади.

«Қишлоққа юзингни ўгир!» шиори маъносини қидириш йўлидаги ҳангомалар ва бу шиорга берилган изоҳлар, яъни болшевиклар шаҳарда амалга оширган

ўзгаришлар ва энди қишлоқда рўёбга чиқармоқчи бўлган режалар шарҳи, одатдагидек, ўқувчини ҳам кулдиради, ҳам кулдириб туриб ўйга толдиради. Мана улар:

«Энди қишлоққа юз ўғирингиз, яъни югурингиз! Уларни ҳам бир ярим олчинлик кўйлак ва лозимлардан баҳраманд қилингиз, яъни калтадум айлангиз! Янги мактаблар очуб, эр ва қиз болаларни ўқуттириб, мактаб фойдасига йиғилган донларни шаҳарга келтириб уйингизга босиб олуб, муаллимларга ўз тишларининг кирини сўрдирингиз! Сигирларга ҳўкуз ва ҳўкузларга бузоқ, деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшаки кишини отга миндирингиз! Қишлоққа қадам ранжидида қилуб борганингизда бообрў, оғзи катта шахсларнинг хоналарига меҳмон бўлуб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқни ўн танга қилуб йиғиб, ортиғини орада бўлуб олингиз!..»

Бу хилдаги аччиқ пичинг – киноялар – нақд «жамият қитиғига» тегадиган гаплар ўз даврида жамоатчилик орасида қандай таассурот қолдирган экан? Бу заҳарханда иборалар ўша кезларда юргизилаётган бемаъни мудҳиш сиёсат ҳақида ўткир айбнома эмасми?!

Тошпўлат характерида кўп нобоп зиддиятли жиҳатлар мавжуд; у болалигида яхши тарбия кўрмаган, мактабда ёлчитиб билим олмаган, саводсиз – оми, маърифатдан йироқ, ҳаётдан йўлини топа олмай тентираб қолган минглаб ўғлонларимиздан бири – омадсиз одам. У фаҳш ишлардан – нашавандлик, безориликдан ҳам тоймайди. Маърифатсизлик туфайли у кўп ҳолларда оддий турмуш чигалиklarини ечолмай қийналади, кулгили, танг аҳволга тушиб қолади. Хусусан налог қоғозининг, умуман налог сиёсатининг маъносига тушунмай довдираши, бобоқ хўрозини қувлаб мактабга кириб қолиб у ердаги янгича

таълим — тарбия, ўқувчилар ҳақида ўзича бадбин ҳаёлларга бориши — шу каби ўй — ҳаёллари, бемаъни хатти — ҳаркатлари билан чиндан ҳам у ўз — ўзини фош этади. Бироқ асар персонажига баҳо бераётганда унга йўқ айбларни тақаш, ҳажвий асар қаҳрамони экан деб жамики ёмон хусусиятларни ёпиштиравериш тўғри эмас. Айниқса унга нисбатан айтилган «тубан кишиларнинг типик вакили», «бекорчи», «текинхўр», «ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бебурд чапани» деган айблар асоссиз. Ёзувчининг ўзи бу образ характериға хос етакчи хусусиятни жуда аниқ таърифлаб берган. Муаллифнинг фикрича, Тошпўлат — ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ёмон йўлларга кириб қолиб тажангланган чапани. Тошпўлатни такасалтанг бекорчи, текинхўр деб бўлмайди, у ўзини ҳар хил соҳаға уради, дўкандорлик қилади, тегирмонға аралашади, деҳқончиликка қўл уради, мардикор бозорига тушиб ёлланиб бировларнинг хизматини адо этади — бироқ бу билан унинг сира косаси оқармайди: дўконни барҳам беради, бир йил бурун тегирмонға аралашгани учун катта солиқ тагида қолади. «*Нон ўрниға кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб оёғиға битта чилим қовоққа эға*» бўлади; касалванд ночор одам билан бировға мардикорликка ёлланиб, ҳамма ишни ўзи бажариб, олган ҳақини ночор шеригиға инъом этиб ўзи қуруқ қолади... Хулласи, ўз ибораси билан айтганда, у «*одамзод фарзандининг ғариби*». Уни емаган сомса учун ҳақ тўлашға мажбур этганларида, тегирмончи деб солиқ солганларида айтган мана бу кулгили гаплари тагида фақир у ҳақир одамнинг фиғони яшириниб ётибди:

«...Нима, ман пул қоқяпманми?»

Чойчақасини ундан—мундан қилуб, тараласини тортиб юрган Тошпўлатинг етти ярим сўлкавойни

тағин қайси гўсхўрдан олсин, а? Бобоғимни сотиб берайми? Ёки сайратмамними? Этигим бўлса—ку ўн беш кундан бери гаравда, чопонни бўлса ўткан кун ўзингни олдинга уч сўлкавойга сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади...» Худди ўша ишсизлик, адолатсизлик, йўқчилик туфайли чин нажот йўлини тополмай аламидан асабийлашади, нашавандликка берилади, беданабозлик, хўроз уруштириш билан ўзини овунтиради, гоҳо гуноҳ ишларга қўл уради, йўлда кетаётган нотаниш беғуноҳ одамнинг ёқасидан олади, мушкул аҳволдан, қалтис вазиятдан чапаниларча безорилик йўли билан чиқмоқчи бўлади. Бундай ўринларда Тошпўлатнинг ҳолат ва хатти—ҳаракатларидан ҳам куласиз, ҳам ичдан зил кетасиз.

Худди «Калвак маҳзум»да бўлгани каби бу ерда ҳам муаллиф Тошпўлат саргузаштлари орқали сизни 20—йиллар ҳаётининг зиддиятли драматик ҳодисаларига, даврнинг ўткир муаммоларига рўпара қилади. Тошпўлатнинг мардикор бизоридаги кўрганлари ва ўша топдаги аҳвол—руҳиятини эслайлик: «Қиссаи кўтоҳ шуки... тунов кун мардикор бозориға тушкан эдим — қулинг, қарасанг кетман кўтарган хумсаларинг арофат. Қулинг ҳам қаторға кириб ўлтурдим. Ҳайтовур, мардикор бозорингни ижарага олған хумса йўқ экан. Санга ёлғон, худоға чин ука, одамзоднинг юзтаси тўққуз пул: ўзваги, тожиги, маччоси, қозоғи, қалмоғи... борчи етмиш икки жамарғасидан ҳам топасан. Боҳо олти та, одам оладирған хумсанг бўлса анқо. Фейлим айнади, вой, камбағалчиликни чиқарғанни дегим...»

Булар совет ҳокимиятининг еттинчи—саккизинчи йилларида Тошкентдек шаҳри азимда бўлаётган воқеалар. Ана, фуқаронинг аҳволи, хилма—хил миллат, жамоага мансуб оддий меҳнат аҳлининг ҳоли, қадри! Бунни кўрган, бошига ўша ғарибларнинг

куни тушган Тошпўлатдек фақир, чапани одам феъли
айнмай, тажангланмай, фақирликдан нолимай тура
оладими ахир! Воқеаларнинг давоми яна ҳам аянчли,
аянч тўла кулгули. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Кетманни
тегимга қўйиб ўлтурдим. Ёнимда бир безгак; рангини
қарасанг сариқ сумалак; бунинг устига эҳи—эҳи қилиб
йўталиб ҳам қўяди. Ҳа, дедим; касалингни мардикор
бозорига тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни
тошшолукни касалхонаси, деб ўйлагингни, дедим. Эй
ука, деди, йўқчилиги курсин, жўжавирдек жонман, деди.
Ўзи геҳқон фарзанди экан, бобойи геҳқон тоза
қўллаптилар камбағални! Азбаройи худо, таъбим
тирриқ бўлди. Борди—келдимни ҳисоблаб қараган эдим,
чўлоқ кетмандан бошқа ҳеч гапим йўқ, ранги—рўйига
қарасам жуда увол. Сан кет, ака, — дедим. Ана шу бу
кун қанчаки ишласам саники бўлсин, касалингни
уйингда торт, — дедим. Безгак хумсанг марҳаматимга
сира ишонса—чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор
бозоринг бўйича яғрин бериб гурс—гурс одим ташлаб
бир—икки ўтиб солдим. Ақли кўзига бўлган бир хумса
совлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир кунлик
ишингни бир кунда бажариб берайми, ака, — дедим.
Етти оқ тага гаплашдик. Безгакингни ҳам шу боҳога
сўзлашиб ёнига келдик. Апти—башарани кўриши
биланоқ ҳўжайиннинг кайфи учди. Ҳа, дедим. Бу
хўрозку ака, дедим. Бунингни ранги ўзи туғма; ўнта
нарра—шерингни ишини қилмаса ҳалол тузингга сол!
— дедим. Бўлмади, хумсанг жудаям пих ёрган туллак
экан. Аранг отанг яхши, онанг яхши билан бир
сўлкавойга баҳаял итарибман. Бордик. Ҳайтовур
хўжайин жониворинг бизни ишка солиб ўзи бозорга
жўнаб солди. Касофатингни салқинга чўзилтириб ўзим
кушод кетманнинг оловини чиқардим. Хумса асиргача
егулигини еб, ёткан ерида валдираб ётди. Кечқурун
баминадор ўн икки оқ тани олиб ўн бирини безгакка

узатдим, бир оқ тани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсанг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса—чи; нуқул, «ортиқ бердингиз», дейди—я; вой сани эгам чақирсин, гийман.

Кеча кетманни ҳам олти ярим тага сотиб юбордим. Нима, очингган ўл, дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса нимани ейди?»

Қаранг, нақадар тиниқ, жонли, ўта шафқатсиз, драмаларга тўла лавҳа! Ёзувчи кулиб туриб ўша кундаги юртнинг мунгли, аянчли ташвишини — ҳақиқатини айтган, қойил қилиб айтолган. Бутина эмас. Бу лавҳада Тошпўлат характерининг туб моҳиятини — қанақа одам экани жуда яхши очилган. Маълум бўляптики, у оми, безори, нашаваңд, қиморбоз бўлса — да, унинг вужудида, руҳида ўзбекона, фидойи олижаноб хислатлар мавжуд. Ўз турмуши, аҳволи не ҳолатда — ю ўзини эмас, кўпроқ ўзига ўхшаш фақир фуқаролар қисмати ҳақида ўйлайди, ўйлаб эзилади; ғарибу мискин, ўта ночор нотаниш одам ҳолига ачиниб, унинг жонига оро киради. Кези келганда айтиб ўтай: Тошпўлатга дуч келган фақир, хаста мардикор деҳқон образи, унинг бадий ифодаси, талқини ёзувчининг муҳим бадий кашфиётидир. Юқорида кўриб ўтилганидек, Калвак маҳзум талқинида ҳам мунгли садолар учраса — да, моҳият эътибори билан у комик образ, чунки унинг бисотида кулги, истехзо учун асослар етарли. Тошпўлат дуч келган мардикор деҳқон эса ўта ғариб, мискин бир кимса, унинг ҳолати, қисмати фақат мунгли фожий — сентиментал йўналишдаги талқинни тақозо этади. Қарангки, адиб мана шундай одам учун ҳам ҳажвий асар бағридан жой топиб бера билган. Гап шундаки, ёзувчи бу ночор одам ҳаётига Тошпўлат типига чапани нигоҳи билан қараб ўта мунгли ҳолат — ҳодисалар бағридан ажиб бир кулгули жиҳатларни топади. Бошқачароқ қилиб

айтганда кулги йўли билан аянчли, фожийий ҳодисалар моҳиятини очади. Тошпўлатнинг бу хаста ночор шахс билан чапаниларча муносабати, хийла – найранглар билан бу «ўтмас матоҳ»ни пуллаб ёллаши, қолаверса ҳаётга, одамларга, уларнинг марҳамату саҳоватига ишончини йўқотиб ғариб кимсанинг ғаройиб танти одамга дуч келиб, ғалати аҳволга тушиб қолиши, ишга бориб кечга қадар ишламай салқинда «*еб, ётган ерида валдираб ётиши*», Тошпўлат меҳнат ҳақининг кўпини унга ҳады этганида, гўё унда ўзининг ҳам ҳиссаси бордек, нуқул «ортиқ бердингиз» деб туриши – шу каби кулгули ўринлар мунг тўла ҳодисага қандайдир «енгилик» – ўзгача руҳ бахш этади. Аслини олганда бу ердаги кулгида «енгилик»нинг ўзи йўқ, кулгили бўлиб туюлган ҳолатлар аянчли истеҳзоларга тўла.

Шу лавҳадан ҳам кўриниб турибдики, Тошпўлат асло тубан, ишқмас, бекорчи такасалтанг эмас, танида куч – ғайрат, кўнглида эзгулик, шижоат тўлиб тошиб ётибди. Аммо ўша ночор муҳитда куч – ғайратини ишга сололмай, ўз меҳнати, куч – ғайратининг нафини – самарасини кўролмай сарсон – саргардон; ишсизлик, бинобарин фақирлик орқасида нима қиларини билмай гаранг – тажанг, аламзада. Айниқса, ҳаётдаги ажиб жумбоқларни – тенгсизлик ва адолатсизликларни кўрганда куфурлиги ортади; ҳиссиз бюрократ мансабдорлар, шундай оғир замонда «камбағалнинг бошини силаш»ни ҳаёлига келтирмайдиган, юрт ободлиги ҳақида қайғурмайдиган, фақат ўзини, маишатини ўйлайдиган раҳбарлар, бадавлат кимсалар, олифга кийиниб юрадиганлар кўзига бало бўлиб кўринади, ўзига ўхшашларнинг фақир яшашига, сарсон – саргардон юришига фақат шулар айбдор деб билади. Шунинг учун ҳам уларга дуч келганда асабийлашади, безорилиги тутади. Ночор, ўзини овутиш учун нашавандликка ружу қилади.

Асарда Тошпўлат бисотини бундан ҳам ёрқинроқ очиб берадиган, даврнинг шафқатсиз ҳақиқатини, аянчли драмасини янада кескинроқ кўрсатадиган яна бир лавҳа бор. Бу лавҳада ёзувчининг бояги ноёб бадий кашфиёти – мунгли, аянчли ҳодисаларни ҳам кулги – аянчли истеҳзо билан ифодалаш санъати янада ёрқинроқ намоён бўлган: Тошпўлат Салим сўтак деган танишиникига томсувоқ ҳашарига боради. Салим ҳам косаси сира оқармай келаётганлардан. Унинг оилавий аҳволи ҳам кулгули, ҳам ночор. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Анави йил Тожи ямоқчининг қизиға уйланган эди. Хотинчаси тозаям ташлаб берипти. Қарабманки бешта гўдак! Ҳа, дедим, бу чувринди баччаларни қаёғдан йиғиб олдинг, хумса, дедим. Салим сўтагинг кулади. Ҳа, дейди, ҳаммаси ҳам худой берган қулбаччаларинг, Тошпўлог, дейди. Вой, дедим; вой, ўша ўйламай иш қилган одам фарзандига, дедим. Битта арпа саватинг борми, Салим, дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайинчи ман сенга, дедим. Худой ҳаққи, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни ковласанг оғзини очади, гўдаклари тушқир!..»

Икки фақир соддадил дўстнинг ҳазил – мутойиба билан айтган гапларини эшитиб туриб, Салим сўтакнинг, бешта норасида гўдакнинг ночор ҳолига боқиб, айниқса гўдакларнинг ёнини ковлаганда оғзини очишларини кўриб этинг увишиб кетади. Очиғи, шу пайтга қадар адабиётимизда 20 – йиллар ўзбек турмушининг, жўжабирдай фақир ҳақир деҳқон ҳаётининг бунақа ёрқин, аянчли, шафқатсиз манзараси ифодасини кўрган, ўқиган эмасман!

Ёзувчи қисқагина қилиб Салимнинг шу ҳолга тушиш тарихини ҳикоя қилади. Авваллари Салимнинг «иши йирик: тағида от—араваси, ёнида чой—чақаси готоп» бўлган; пул топиб ақл йўқотган бу бандани мўмин

бир «наҳс босқан билан шерик бўлиб» амиркон пахта экади, «фабрикончи ўрусвой» билан битим тузиб, ундан беш — ўн сўлкавой пул олади. Кузда ёмғир уриб бериб ҳосил нобуд бўлади — ю қарзга ботади, «войвояги бола очиб, қиши билан жўжаларига от—аравани сотиб» едиради, энди у ҳам Тошпўлатга ўхшаб бекорчи, ишсиз, на қиларини билмай ҳайрон. Ўша дамда Тошпўлатнинг «Ҳа, дегим, бўлар иш бўпти, энди нашангни баҳузур чекавер, Салим, дегим. Манови жўжаларингни бўлса, дегим, худо йўлига қўявер, дегим» — деб берган «далда», «маслаҳати» даврининг шафқатсизликларига нисбатан шафқатсиз киноя — кесатиқ бўлиб эшитилади.

Мана шу аянчли вазият асносида дард устига чипқон, деганларидай, яна бир кўнгилсиз ҳодиса юз беради. Фақир одамнинг фақир дўстлари унинг жонига оро кириб томини суваш учун ҳашарга тўпланганида — қизгин иш пайтида ҳукуматнинг олифта бир мансабдор шотири пайдо бўлади, «Салом йўқ, алик йўқ, ҳорма—бор бўл ҳам қўлтиғда» закўн суриштиради, Салимни одамлар кучидан фойдаланаётганликда айблайди; бу оддий халқ удуми, меҳр — оқибат эканини тушинишни ҳам истамайди; «Ҳашар ишлаб ухлағанга маҳшар куну азоб ўлмас, Тайбас қилиб шароб ичсанг яна сенга ҳисоб ўлмас», — деган китоб сўзлари эслатилганида унга қулоқ ҳам солмайди, ҳашарчиларни, улар қатори Тошпўлатни ҳам хатга солиб тергов учун давлат маҳкамасига боришга мажбур этади. Салим сўтак бу ишлардан жон — пони чиқади, безгаги хуруж қилиб мансабдорга нима деганини билмай қолади. Тошпўлат эса, одатдагидек, бу ишлардан тажанг, «шу замоннинг оқибатидан хафа» бўлади...

Бу ерда гап сиёсатга бориб тақалмоқда. Асардаги тўғридан — тўғри давр сиёсатига оид баъзи характерли

ҳодисалар тафсилотиға диққатингизни тортсам. Ишсизликдан, фақирликдан бора — бора Тошпўлатнинг тоқати тоқ бўлади, адолатсизликларға қарши ўзича «исён» кўтаради, совет идораларига бориб, ер ислоҳоти қилиб фуқароларға ер улашган ҳукуматдан савдогарлар дўконини тортиб олиб ўзига ўхшаганларға бўлиб беришларини сўрашға қатъий жазм этади, синдикатлардан «*мол олиб бирни икки қилишни хўб биламиз*» деб гердаяди, ўзини билағон қилиб кўрсатади. Қизиги шундаки, шу хилдаги фаоллиги, жангарилиги билан у дарҳол эл назарига тушади. Сайлов компанияси пайтида саккизта камбағал уни ўраб олиб «Сени улуғ сайлаймиз!» деб ундан розилик сўрайдилар. Шу ўринда пичинг — кинояларға, нозик имо — ишораларға тўла зиддиятли гаройиб ҳодисалар қаламға олинади; бурунги «оқ соққа, қора соққа сайлови», сайлов пайтидаги казо — казоларнинг, қози — домлаларнинг таъмагирларча саҳовати, пул улашишлари эслатилади; эндиги сайловда улар ҳақсиз, улар уйға қамалиб устидан қулф солиб олишган. Бу гал камбағал меҳнаткаш халқнинг сайлови, энди катта мансабларға фақир улашган сайланиши, ҳа, Тошпўлат каби кечаги ялангоёқ, оми, чапани, «юк орқалайдиган», «хўлеган», безорилиқдан, «ганак топилса эрмак» деб қимор ўйнашдан ҳам тоймайдиган кимсалар давлатни бошқариши лозим! Энг ачинарлиси шундаки, амалда бундай ишлар бўлган. Аммо Тошпўлатда андак андиша, инсоф бор. «*Шу қўл кўтардиминан устолчасига ўлтирсам*» дейди — ю одамларнинг маломатидан чўчийди, бундай масъулиятли лавозимға ўзини нолойиқ, санайди, бу соддадил фақир одам фуқаропарвар жамиятнинг фуқаропарвар сиёсатидан ажабланади, «*шу замонангни борди — келдисига тушунолмай*» яна тажанг бўлади. Ахир ўшандай сиёсат туфайли, гарчи фақир у

ҳақир, меҳнаткаш халқ орасидан чиққан бўлса — да, ўзи мутлақо тажрибасиз, ғирт оми, маърифатсиз одамлар мўътабар мансабларга кўтарилиб ўзини ҳам, эл — юртни ҳам не — не кўйларга солмади, ахир! Хушёр адиб Тошпўлат билан алоқадор бояги ҳодисаларни қаламга олиш билан ўз вақтида гўё жамоатни шундай кўнгилсиз ҳодисалардан огоҳ этаётгандай бўлади. Ёзувчи Тошпўлат сингари фақир ҳақирлар ҳолига қанчалар ачинмасин, уларга ҳамдард бўлмасин, уларнинг ҳам «орқасига офтоб тегаётгани»дан қувонмасин, барибир, ҳали улар масъул вазифаларни бажаришга тайёр эмаслигини сезиб, тушиниб туради. Шунга кўра у қатор қаламкаш ҳамкасблари каби ўша йиллари шўролар замонасида содир бўлаётган бу хилдаги янгликларни ўйламай — нетмай ҳар боб билан маъқуллаш, оқлаш, олқишлаш йўлидан бормай, бу хил жараёнларни холис туриб, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан бор ҳолича гавдалантиради, жанр имконияти даражасида ҳалол бадиий таҳлил этади. Ҳодисалар бағридаги ички, табиий зиддиятлар, яъни шакл билан мазмун орасидаги номувофиқлик эса ёзувчи кулгиси учун битмас — туганмас асос — манба бўлиб хизмат этади.

Хулласи калом, Абдулла Қодирийнинг машҳур ҳажвий асарлари — «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» қиссаларининг мазмун мундарижа доираси мавжуд тасаввур — қарашларга қараганда анча кенг, ёзувчи кулгиси бениҳоя сержило. Энг муҳими, реалист адиб ХХ аср, 20 — йиллар совет воқелигининг кўп салбий жиҳатларини, ўша даврда юз бераётган тарихий, ижтимоий — сиёсий, миллий — ғоявий, мафкуравий жараёнларнинг ички зиддиятларини ғоят зийраклик билан илғаб ололган, ҳалоллик ҳамда фавқулодда маҳорат билан бадиий ифода этишга эришган.

*Бойбўта Дўстқораев,
филология фанлари доктори*

ҚАТАҒОН ТҮРИНИ СОЛГАНЛАР

XX асрнинг улкан ижодкори, ўзбек романчилигининг тамал тошини қўйган атоқли ёзувчи Абдулла Қодирий — Жулқунбойнинг ижоди ҳақида ёзишни ният қиларканман, аввало, унинг фожиали тақдирига сабабкор бўлган М.Шевердин ва Сотти Ҳусайннинг адиб романларига билдирган муносабатларига муносабат билдиришни лозим топдим. «Ўткан кунлар» романи илк бор (агар 1928 йилда Олим Шарофиддиновнинг «Ёш ленинчи» газетасидаги театр ҳақидаги тезисларни ҳисобга олмасак) Михаил Шевердин томонидан танқид қилинган эди. Средазбюро (Ўрта Осиё миллий республикалари коммунистик партия ташкилотлари устидан марказ ўрнатган вакиллик) нашри бўлган «За партию» («Партия учун» журналининг 1928 йилги 3—сонида унинг «Первый узбекский роман. А.Кадири. «Ўткан кунлар» («Прошлый дни»)» сарлавҳали тақризи босилиб чиқди.

Даставвал, шуни айтиш керакки, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»ни қанчалик меҳр ва самимийлик билан яратган бўлса, «мунаққид» романга шу қадар совуққонлик ва бадхоҳлик билан ёндашади. Бунинг сабаби бизнингча, аниқ. Средазбюро раҳбарлари тез сурьатлар билан ўсиб бораётган миллий адабиётларни жиловлаб қўйиш вазифасини марказдан олишган. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романини бадном қилишни улар ўз олдига вазифа қилиб белгилашган.

Тақриз муаллифи энг аввало роман асосида ётган

Мусулмонқул давридаги одатлар ва ижтимоий шароит ҳақида бироз изоҳ бергач, ёзади: «Ўткан кунлар» романида ана шу тарихий вазият юз бериши керак эди. Аслида эса, романда тасвирланганларнинг барчаси замон ва моқондан ташқарида содир бўлади. Тарихий воқеалар деб аталувчи барча воқеалар Отабекка ҳам, Юсуфбек ҳожига ҳам, романнинг бошқа қаҳрамонларига ҳам кам тааллуқлидир»

Бу воқеалар, гўё тақриз муаллифининг фикрича қаҳрамонлар ҳаётига деярли таъсир кўрсатмайдиган ортиқча пардоз бўлиб қолган.

М.Шевердин фикрича, Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларига ён босади. Танқидчи назарида ижобий типлар сифатида берилган Отабек, Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор, Кумушбиби, Ҳасаналилар «Булар мавҳум типлар бўлиб, ҳаётдан ниҳоятда узоқдирлар». Мунаққид бу билан мазкур образларни ҳаётий эмас, улар тўқилган, демоқчи. Қисман тўғри. Сабаби, адабиётдаги идеал инсон образи ҳамиша мавжуд инсонлар тийнати билан орзу қилинган инсон тийнатининг муайян маънода кесишган нуқтасидир. Шу маънода олиб қаралса Абдулла Қодирий онгли равишда шундай йўл тутган. Унинг бадиий нияти яратишга аҳд қилган асарининг моҳиятига мос келиши керак. Негаки, у илк замонавий ўзбек миллий романини яратишга аҳд қилган. Шу боис мунаққиднинг матн таҳлилидан эмас, мавжуд тузум мафкураси нуқтаи назаридан асарга ёндашиши ёзувчининг бадиий ниятига зид келиб қолган. Фикримизни исботи учун М.Шевердиннинг асар қаҳрамонларини қандай таҳлил этганлигини кўриб ўтайлик. Мунаққиднинг ёзишича, Отабек тараққий топаётган савдо капиталининг вакилидир. У савдо капиталининг тараққийсига тўсиқ бўлиб қолаётган хон амалдорларидан рози эмас. Тараққий топаётган савдо

капитали эса, катта ҳуқуқлар ва кўпроқ қафолатларни талаб қилар эди, унга барқарор муносабатлар зарур эди. Маҳаллий ҳуқумдорлар ва бекларнинг камроқ маҳаллийчилик қилишларини истайди. Бу хусусиятларнинг барчаси Отабек ва унинг тарафдорлари мафкурасида акс этмоғи лозим эди. Лекин, М.Шевердин фикрича Абдулла Қодирий савдо буржуазиясининг воқелиқдан узоқ идеаллаштирилган вакилининг портретини яратган.

Халқда бир мақол бор: «Мен нима дейману, эшагим нима дейди». Бизнингча савдо буржуазияси вакилининг образини яратиш ёзувчининг етти уҳлаб тушига ҳам кирган эмас.

М.Шевердин Абдулла Қодирий қаҳрамони Отабекни «революцион» қилиб кўрсатишга ҳам интилади: у ёмон ҳукмдорлар ҳақида эмас, балки бутун тузумнинг ярамаслиги тўғрисида ҳам сўзлайди. Унинг гапини тинглайдилар, қўлаб – қувватлайдилар. Бу билан гўё Отабек ўтган асрнинг қирқинчи йилларида эмас, балки бундан ўн беш – йигирма йил илгари – биринчи рус ҳамда Эрон революциялари даврида ҳаракат этаётгандек бўлади, деб Отабек образида мантиқсизлик кўргандек бўлади. Бу фикр ҳам мунаққиднинг ёзувчи ниятини тушунмаганидан келиб чиққандир. Шу боисдан у Отабек ўзининг «революцион»лигини бирон жойда ҳам кўрсатолмайди, уч кишига қарши жангга киришганда ҳам, у ўзи севган халқ учун эмас, давлат тузумини ўзгартириш мақсадида эмас, балки рафиқасини ярамаслар ҳужумидан сақлаб қолиш йўлида «қўрқиш ва ҳадик нималигини билмайдиган рицар» сингари ҳаракат қилади, деб Отабек образининг ижтимоий аҳамиятини пасайтиришга уринади.

М.Шевердин ўзи истамаса ҳам баъзан ҳақиқатни беиҳтиёр эътироф этади. Яъни Юсуфбек ҳожи

бирмунча жонли чиққан, у диндор киши бўлса — да, эркин фикрли киши тарзида тасвирланган, дейишга мажбур бўлади.

Мунаққид Уста Алим образини чинакам жонли чиққан образ деб ҳисоблайди. У бир қатор зарбалардан сўнг ҳаётдан кўнгли қолган. Ҳатто бирмунча эркин фикрловчи киши. Лекин унинг эркин фикрлиги одоб ва шариат қонунларини бузишдан нарига ўтолмайди. Уста Алимни ижтимоий масалалар қизиқтирмайди.

Бизнингча, бу фикрлар XIX аср Туркистонининг ҳаётини билмасликдан, марксизм — ленинизм таълимотининг ижтимоий — синфий кураш деган назарияси билан «касаланишидан» келиб чиққан. Энг қизиғи шундаки, миллий мелталитетимиздан бутунлай беҳабар М.Шевердин «Ўткан кунлар» романида тасвирланган оилавий муносабатларни ҳам тадқиқ этишга уринади ва шундай хулоса чиқаради: «Қодирий, шубҳасиз, кўп нарсаларни бўяб кўрсатган, бир қатор нарсаларга ўзининг салбий муносабатини (соцреализм талаб қилувчи «социалистик позициясини» — Б.Д.) таъкидламаган, маиший, хусусан, оилавий муносабатларни бирмунча илоҳийлаштирган».

М.Шевердиннинг «Ўткан кунлар»га қўйган «айб»ларидан бири гўё унда аҳоли қуйи табақаларининг ҳаёти ҳақида тасаввур олиш қийин, шу аснода у романга янада кучлироқ айб қўяди: «Романни ўқиганингда муаллиф ўзига махсус мақсад — ўтмишни оқлаш, уни воқе бўлганидан яхшироқ тасвирлашни қўйган, деган тасаввурдан қутилиш мумкин эмас. Турмуш ҳам, ахлоқ ҳам, ижтимоий муносабатлар ҳам идеаллаштирилган». Бу хулоса шўро ҳокимияти даврида ўлим жазосига ҳукм қилиш билан баробар эди. Шунинг учун бу «гуноҳ» бора — бора ёзувчини «халқ душмани»га айлантирди.

Ҳукмни асослаш учун М.Шевердин яна романда

ислом динига нисбатан муаллифнинг позицияси ҳавфли, дейди. Унингча, китобни ўқишга тайёр бўлмаган «мусулмон» уни ўқигач: «— Олоҳу акбар! Ўз қонун қоидаларингни қанчалик донолик билан яратгансан! Қаранглар, мусулмонобод даврида мусулмонлар қанчалик яхши яшаганлар экан!» — деб хитоб қилади. Шу тариқа, Қодирий дин тарафдори, эски одатлар тарафдори, деган хулоса чиқаради. Унинг хулоса тариқасида чигарган умумлашмаси ҳам ўта кескин жаранглайди: «Қодирийнинг романи — биринчи ўзбек романи гоъвий жиҳатдан бизники эмас. Эҳтимол, жуда ҳам ёрқин ҳолда бўлмаса — да, бу ерда одат, Қуръон, патриархал ҳаёт, «эзгу ўтмиш вақтлар» ташвиқ қилинади».

Мана шу хулосадан сўнг у ўзбек танқидчиларини мазкур романга лозим даражада баҳо бермай келишгаётгани учун маломат қилади. Аслида мақсад эса «сопини ўзидан чиқариш» эди. Агар М.Шевердин мулоҳазаларини бирор ўзбек мунаққиди қўллаб — қувватламаса у рус шовинисти бўлиб қолар эди. Унинг бахтига шундай соддалар топила қолади. Сотти Ҳусайннинг «Ўткан кунлар» таҳлилига бағишланган тадқиқот иши «Шарқ ҳақиқати» газетасининг 1929 йилги 14та сониди босилиб чиқди.

Сотти Ҳусайн романни жуда синчиклаб таҳлил этган. Негаки, у мазкур тадқиқот иши билан марксистик адабиёт назарияси ҳамда бадиий асарларни текшириш қандай бўлишини амалда бошқа мунаққидларга кўрсатиб қўймоқчи бўлганди. С.Ҳусайннинг қайд этишича, бунга сабаб бўлган нарса «...одатда, кўп адабиётчиларимиз ва ёзувчиларимиз адабий мунаққидчиликнинг усулини, вазифаларини тўғри белгиламайдилар. Баъзи кишилар адабиётда «соф санъат» фикрини олдинга сурадилар. Ўзбек адабиётчиларининг бир қисми томонидан туркистлик!

(пантуркистлик) фикри адабиётда ҳам тарқатилади. Бунга қарши асослик, жиддий кураш олиб борганимиз йўқ. Бир мунча тушунчали янги адабиётчиларимиз орасида ҳам адабиёт назарияларига оид масалаларда марксизм тушунчасидан четка бурилиш сезилади».

Сотти Ҳусайннинг ўзи марксизм танқидининг асосий хусусиятини қандай тушунган? Мана унинг бу ҳақдаги фикри: «Марксизм танқиди адабий асарни текширганда ўз олдиға биринчи галда ижтимоий таҳлилни қўяди. Бундан бир ёғламалик тушунилуви керак эмас. Балки, Маркс ва Лениннинг илмий ишланган усулини адабиётда қўллаш, яъни адабий тилни ижтимоий тилга буриш, деган маънони англаш керак. Марксист мунаққид асарни таҳлилда олдин унинг мазмунига ва ёзувчиға бўлгон ташқи таъсир, синфий таъсирга ва у таъсирнинг асарда берилганига тўхтар. Адабий ҳодисанинг бутун айланасидаги бошқа ижтимоий ҳодисалар билан боғлар. Шунинг билан баравар ўша асардаги шаклни тўлдиргон тарихий шароитни эътиборга олуб туруб текширар. Умуман олғонда, мужодалавий моддиюнчилик (социалистик реализм) усулини қўллаш керак бўлади»

С.Ҳусайн ёзувчи Абдулла Қодирий октябр инқилобидан илгари жадидлар мафкурасини ифода этди, унинг вакили эди, инқилобдан кейин ҳам пролетар инқилобидан узоқ бўлиб қолди, дейди ва бунинг сабабини гўё Абдулла Қодирийнинг келиб чиқиши майда буржуазия оиласи билан боғлиқлигида кўради.

С.Ҳусайн «Ўткан кунлар» романининг бош ғояси образлар орқали тарихий ҳақиқатни тасвирлаш эмас, балки ижтимоий аҳлоқни яхшилашдир, «яъни яшайтургон инсонлар олдиға яхшилиқ, ёмонлиқни ёйиб, уларнинг буржуазия, майда буржуазия аҳлоқини ўргатмак эди», — дейди. Умуман, яхшилиқ ғояси.

С.Хусайн фикрича, майда буржуа ғояси. Бу фикрни у қуйидагича исботлашга тиришган: «...шўро ҳукуматининг қурилишидан, маҳкамланишидан норози бўлгон майда буржуазиянинг (непманларнинг) мафкурачилари бўлгон ёзувчилар (А.Қодирий) октябрдан илгари чор ҳукуматининг Туркистонда маҳкамланишидан қандай норози бўлгон бўлсалар, октябр муваффақиятларидан ҳам ортиқ норози бўлдилар. Уларга нисбатан «яхшилиқ», «раҳм», «шафқат», «эркинлик» бўлмади... Халқчи романтиқлар (майда буржуа) шунинг учун асосан яхшини ёмонға, раҳмни раҳмсизликка, одамни ҳайвонға қарши қўядилар... Абдулла Қодирий (халқчи романтик) майда буржуа кўз қарашида жамиятда ижтимоий турмуш асосидағи синфни ва синфий курашни кўрмайдилар, балки яхшилиқ, ёмонлиқни кўради».

Тўғриси айтганда, бу фикр адабиётшунос Умарали Норматов айтгандек, танқиддан тубан фикрдир. «Яхшилиқ» тушунчасини фақат майда буржуазия билан боғлаб қўйиш, умуман, мантиқсизликдир.

С.Хусайн тўғри таъкидлаган биргина нуқта шуки, роман муаллифи тарихий – ижтимоий ходисаларни материалистик тушунча нуқтаи назаридан англамаган. С.Хусайн учун ҳукм тайёр: Абдулла Қодирий тарихни беришда илмий асосга суюнмаган. У тарихий тасвир приёмини араб буржуа тарихчиси ва ёзувчиси Жўржи Зайдондан ўрганган. У эса ўз навбатида, француз буржуа тарихчиси ва ёзувчиси Виктор Гюгодан ўрганган. Бунинг устига, тарихчилик приёмидаги ноилмийлик, справка бериш, тавсифлаш романтизм методига хос. Бинобарин Абдулла Қодирий буржуа идеалист тарихчи ва ёзувчиларини таъсирида бўлган, унинг ҳам методи романтизм. Демак, у буржуа ёзувчиси.

С.Хусайнга бу «исботи» етарли эмасдек туюлган шекилли, тақризининг китоб вариантыга «Роман ҳам ҳақиқат» деган бобча қўшиб, «Ўткан кунлар»даги тарихий ҳақиқатнинг қанчалик тўғри – нотўғрилигини кўрсатишга уринган.

С.Хусайннинг романга бўлган муносабати ҳаддан зиёд салбий бўлгани учун ундан иложи борича нуқсон қидираверади. Ҳатто, асар муаллифининг самимий гаплари ҳам мунаққидга малол келади. Олайлик, С.Хусайннинг роман сўз бошисига муносабатини. Абдулла Қодирийнинг «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдиқ...» гапини келтириб, у «тўғри, биз янги даврга, тўғриси, социализм қурилиши даврига оёқ қўйдиқгина эмас, балки қурилиш, социализм асосида халқ хўжалигини янгидан қурушларимизга жиддий киришдик... Агарда янги замон, деб Абдулла Қодирий ижтимоий қурилиш замонини тушинар экан, унинг тубандаги фикри нотўғри бўладир».

Ёки адибнинг «Ёзмоқға ниятланганим ушбу «Ўткан кунлар» янги замон рўмончилиғи билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси бир ҳавасдир», деган гапини келтириб, «Бу фикр бутунлай танқиддан тубан турадир. Чунки Оврўпо буржуазия рўмончилик усулларининг биздаги кўчирмасидир, десак жуда тўғри деган бўламиз» деб ўз схемасини тасдиқлатиш йўлида тирноқ остидан кир қидиришга, адиб фикрини нотўғри ва этика доирасидан чиққан ҳолда талқин этишга ўтади.

Хуллас, С.Хусайн роман юзасидан ўзи истаган хулосани чиқаради: «Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи фақат отиғағина тарихий бўлиб, аслида тарихий эмас. Тарихий ҳақиқатларга романдағи аҳволлар, асосан, тўғри келмайдир». Бунинг сабаби мунаққид фикрича, Абдулла Қодирийнинг майда буржуа мафкурасини илгари суриши ҳамда буржуа

идеалист ёзувчиларининг адабий услуб ва приёмларини қабул қилишидир.

Бироқ, С.Хусайн «Ўткан кунлар» тилига юксак баҳо беришга мажбур бўлган. Мана унинг иқрорлари: «Романнинг ўзбек адабий тилининг такомлида катта хизмати бор». «Ҳеч шубҳасиз «Ўткан кунлар» романи тил эътибори билан ўзбек адабиётида юксак ўринни олади, кенг миқёсни ишғол этади». «Ўткан кунлар» мафкуравий ахлоқий томондан бизга зарарли бўлуви билан баравар, адабий тилимизнинг йўлида анча фойдалидир».

Романнинг тасвирини тадқиқ этган ўринларда ҳам ёзувчи «Айрим нарсаларни, ходисаларни, кишиларни эркин гавдалантириб суратлаш ўрнига кишида берилажак тасвирлар эътирофида ҳаяжон пайдо қилиб ўқувчиларга чуқур таъсир этмакни кўзда тутади», дейди мунаққид. Аммо бундан у яна нотўғри хулоса чиқаради: «ҳаяжонли тасвир, ўқувчини мароқлантирув романтизмга хос приёмлардир», дейди. Демак, яна бир далил қўшиляпти: Абдулла Қодирий – романтик.

С.Хусайн Абдулла Қодирийни майда буржуа синфининг мафкурасига, дунёқарашига шунчалик боғлаб қўйганки, у ҳатто «Абдулла Қодирий деҳқон типини яратмоқчи бўлганда ҳам ярата олмагон бўлур эди», дейди.

Энг мантиқсизлик шундаки, С.Хусайн «Ўткан кунлар» романининг мафкуравий бузуқлигидан огоҳлантирибгина қолмай, балки Отабек ва Кумушчиликка қарши курашайлик, деган шиорни ҳам ўртага ташлайди.

Абдулла Қодирий эса С.Хусайн даъволарининг энг жиддий, муҳим ўринларигагина назокат ва одоб билан жавоб берган.

Орадан сал ўтмай, адибнинг бу мақоласига қарши

С.Ҳусайн яна мақола эълон қилади. Мақолада мунаққид «изоҳлар»га изоҳ бериш билан кифояланмасдан, балки мунозара уйғотган асосий масалаларга ўз қарашини янада очиқроқ баён қилишга интиланган. Энг аввало, С.Ҳусайн ўзининг тадқиқоти ҳақида шундай дейди: «... анча камчиликлар билан босилиб чиқди... мақолаларимнинг кўпи шошилиш билан ҳам ёзилди. Сўнгралари, қусурлиқ жойлари ўзимга ҳам сезилди. Ўртоқлар маслаҳати бўйинча рисолача қилиб чиқариш фикридан, шунда анча тузатсам керак, бу камчиликларни «Ўткан кунлар»нинг танқиди менинг биринчи танқидий ишим бўлганлиги билан изоҳланади, — дейди».

Мунозара — баҳс яна тарихий, ижтимоий ҳодисаларни талқин этиш устида кетади. Абдулла Қодирий «изоҳлар»ида Тошкент аҳолисининг Азизбекка қарши исёни ҳаётда айнан мен тасвирлагандек бўлган, дегани С.Ҳусайнни «қониқтирмайди». У «32 танга солиқ солиш қўзғалоннинг туб сабаби эмас, балки унга турткидир. Абдулла Қодирий туб сабабини изламаган ва ... деҳқон ва ҳунармандларнинг кун кўриш лавҳалари кўрсатилмаганлиги... туфайли уни очиб беролмаган, нагижада буржуазия санъати тарихчиларининг ишини тутган...». «Бу ерда моддийонларча иқтисодий, ижтимоий ва тарихий сабабларни излаш керак», — дейди. Бизнингча, С.Ҳусайннинг тарихий воқеалар замирини жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий тизимидан излашни талаб қилиши умуман, тўғридир.

С.Ҳусайннинг тўғри таъкидларидан яна бири, «Ўткан кунлар»нинг анча ери «Армануса», «Ўн етти рамазон» романларига ўхшаб кетсаларда, унда Абдулла Қодирийнинг ўз сўзлари ҳам кўндир» деган нотўғри хулосасини тан олишидир. С.Ҳусайн «ўшандай

жойларда «ифодалар Жўржи Зайдондан олингон» дейиш керак эди, деб сир бермасликка ҳаракат қилади. Кейинчалик бу хулосани ҳам у китоб вариантыга киритмаган. Муҳаббат ҳақидаги баҳс ҳам Абдулла Қодирий фойдасига ҳал бўлган. Чунки С.Ҳусайн ўз фикрларининг тўғрилигига ишонмаган шекилли, уларни ҳам китоб вариантыга киритмайди.

С.Ҳусайн мақоласининг катта қисми «схема»сининг ўзаги, бош тезиси — Абдулла Қодирий — майда буржуазиянинг идеологи, романида унинг манфаатини ҳимоя қилган, унинг дунёқарашини акс эттирган деган фикрини «исботлаш»га бағишланади. Бу тушунарли, албатта. Агар танқидчи бу фикридан ҳам қайтганда унинг танқиди таг заминидан ажралиб, чиппакка чиққан бўлар эди. Шунинг учун С.Ҳусайн жон жаҳди билан ўз тезисини ҳимоя қилишга тиришади. Бу йўлда у кези келиб қолса, софистикадан ҳам, «ур — йиқит»дан ҳам, рақибининг фикрларини бузиб унга хурматсизлик қилишдан ҳам, партиявийлик, революционлик номларини рўкач қилишдан ҳам қайтмайди. Ҳолбуки, танқидчилик одобида Абдулла Қодирий унга сабоқ бериб қўйганди. У С.Ҳусайннинг «Ўткан кунлар» танқидида айрим «...қусури кўрилар экан, унинг ёшлиғига ва тажрибасизлигига ҳавола қилиш лозимдир», деган эди. Лекин С.Ҳусайнда «иззатталаблик» ҳисси ҳамиша ролиб келади.

Албатта, бу танқид ва баҳслардан буён қанчадан қанча қовун пишиғи ўтди. «Она тарих» ҳар қандай фикрнинг сарагини саракка, пучагини пучакка чиқарди. Танқидчиларимиз, китобхонларнинг ўзи у ёки бу масалада ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини энди яхши биладилар. Шукурлар бўлсинки, буни англаш даври келди. Шу фикрлар кўнглимдан кечар экан, мақоланинг хулосасини мухтасаргина қилиб қўяқолган

яхши, деган қарорга келдим. Халқда «олтин зангламас» деган доно нақл бор. Болшевик танқидчиларининг «Ўткан кунлар»ни обрўсизлантириш учун жон жаҳди билан урунишлари беҳуда кетди. «Ўткан кунлар» ҳамон ўқувчиларни ҳаяжонга солади, жунбушга келтиради, ўйлатади, йиғлатади, юпатади ва дилларига эзгулик уруғини сочади. Афсусли томони шундаки, шовинист М.Шевердинга кўр — кўрона эргашган ёки марксизм ва ленинизм ғояларига ёпишиб олган ватандошларимиз шундай буюк адибнинг бевақт, ноҳақ қурбон бўлишига сабабчи бўлганлар. Беш бармоқнинг қайси бирини тишласангиз оғрийди. Аммо ҳақиқатни ҳам тан олиш керак — да!

ТИЛ ЖАЗБИ

*«Сўз сўйлашда ва улардан
жумла тузишда узоқ андиша керак»
Абдулла Қодирий*

Адабиётни чиндан қадрловчи ҳар бир донишманд, ҳар бир зиёли ёки адабиётшунос ёзувчининг маҳоратини унинг тилга бўлган муносабатига, халқ тили имкониятларидан ўзига хос тарзда фойдаланган ҳолда санъат асари ярата олганлигига кўра тўғри ва ҳаққоний баҳолай олади. Маҳорат ҳақидаги гапни тилга муносабатдан бошламас экан, унинг баҳоси барибир, чала ва ҳатто ҳато бўлади. Маълумки ҳар бир миллат адабий тилнинг, айниқса, умуммиллий тилнинг шаклланиши, ривожини ва сайқалланишида сўз санъаткорларининг санъати чексиздир. Ўзбек миллий адабий тилининг такомиллашувида ҳам, умумхалқ тилининг ривожиди ҳам, ана шундай эл оғзига тушган, ўз мухлислари қалбидан мустаҳкам жой олган ва бунга ҳар бир сўзни чертиб – чертиб танлаш, ундан ўринли фойдаланиш орқали муяссар бўлган ҳақиқий сўз санъаткорларининг катта улуши бор. Бироқ ана шулар ичида ҳам, Абдулла Қодирийнинг бу борадаги хизмати алоҳида ажралиб туради.

Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» отлиқ романлари бадиий жиҳатининг юксаклиги билан ҳамма китобхонни лол этганлиги ҳозир ҳеч кимга сир ҳам эмас ва бунда ҳеч қандай муболаға ҳам йўқ. Бунга ёзувчи ўзбек тилига, унинг бой имкониятларига чексиз муҳаббати орқали эришган. Қайси бир китобхон, қайси бир киши билан

гаплашмайлик, улар касб — коридан қатъий назар, бу асарларнинг тилида сеҳрли бир жозоба, ўзига хос бир оҳанг, ширадор бир овоз борлигини тўлқинланиб, жўшиб, бор эҳтиросларини яширмай баён қиладилар.

Абдулла Қодирий айниқса «Ўткан кунлар»ни ўзи чин эътиқод билан айтган «Ёзганинг ўзингни йиғлатмаса, кулдирмаса, ўзгани ҳеч йиғлатмас — кулдирмас» хикматига содиқ қолиб яратгандек туюлади менга. Халқ орасида, адабиёт мухлислари, фидойилари даврасида айтиладиган бир гап бор: «Икки марта ўқишга арзимайдиган китоб бир марта ўқишга ҳам арзимади». Абдулла Қодирий романларини эса халқ суйиб ўқиди, кўп марталаб ўқиди, гап — гаштакларда, йиғинларда ўқиди, ўзи ўқий олмаса, бировларга ўқиттириб ўқиди, охири ёдлади ҳам. Роман қаҳрамонлари халқ билан қўшилишиб кетган, улар билан ҳар доим бирга яшайди, ҳар куни бирга суҳбат қуради. Уларнинг гаплари бир бирларига тўла тушунарли, оддий хазил мутойибали, жонли, таъсирчан, жўн ва жўяли. Исми эсимда қолмаган бир хорижликнинг «Ўткан кунлар» романи ҳақидаги қуйидаги фикри буни тасдиқлайди: «Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз каттадир. Ўқиб чиқдимۇ ўзимни йўқотар даражада таъсирландим. Тилнинг равонлиги, воқеалар тасвирининг гўзаллиги ҳушимни олиб қўйди». Адибимиз Ойбек домланинг фикрлари ҳам буни яққол асослайди, тўлдиради: «Ўткан кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатди. Романнинг тили ҳақиқатан бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англашарли бир тилдир... Ёзувчи омманинг тилини жуда яхши билади. Воқеаларни англатиш учун у сира қийналмасдан халқ тилининг бой хазинасидан истаганча материал олади. Ўзбек тили хусусиятларини яхши билган, катта сўз санъаткори сифатида ўзига

хос сўз бойлигига эга бўлган Абдулла Қодирий бадий асар тилининг таъсири ва ихчам, услубининг эса равон ва жозибали бўлишига катта эътибор берган. (Абдулла Қодирийнинг ҳаёт йўли Т, 1935 й).

Абдулла Қодирий ва унинг «Ўткан кунлар» романи ўзбек халқи асрлардан асрларга сайқал бериб келган тилининг, халқ тилининг қудратини, жозибасини, энг нозик ҳис туйғуларини ҳам тасвирлашга қодир бўлган имкониятларини бира – тўла, баралла дунёга намойиш этган халқ ёдгорлиги дейишимиз мумкин. Бу адиб ва бу асар туркий мумтоз тил билан ҳозирги ўзбек тилини, адабий тил билан халқ тилини бир – бирига боғлашга хизмат қилган. Бу ҳақда ўзбек адиблари тан олиб айтган ва ҳаммага бирдай маъқул бўлган фикрлар умумлашмаси сифатида айтилган қуйидаги фавқулодда самимий гап эътиборга лойиқдир: «Абдулла Қодирий асарларидаги сеҳрли жозибанинг омилларида бири унинг тилидир... Адиб тили ўзбек адабиётининг яна бир қанча устоз намоёндалари асарларининг тили билан биргаликда, халқ жонли тили ва матбуот тили заминида бунёдга келган бугунги бой, маданий тилимизнинг асосий фондиди ташкил этади». Бу фикр академик Матёқуб Қўшжонов томонидан айтилган бўлиб, барча адабий танқидчиларнинг кўнглидаги дил сўзларидир. Бундай гаплардан ҳар қанча бўлса топилади. Чунки ҳақиқатан ҳам, Абдулла Қодирий тили жуда ширадор, жозибали, мафтункордир. Қуйида унинг ана шундай тилидан, романнинг бадийлигини таъминлаган жиҳатлардан намуна сифатида айрим чизгиларни эслабгина ўтамиз. Зеро бу чизгилар Абдулла Қодирийни чинакам китобхон сифатида варақлаган ҳар бир мухлисга таниш ва хатто ёд бўлиб кетгандир: *Қушбеги кўтарилиниб олди ва кўзлари бир оз каттароқ очилди:— Келишдилар, тақсир, кирсинларми?; «Ўғул ўсдириш бу турда бўлмас: у*

тиласин—тиламасин шартта—шартта тилагингизча қилингизда, қараб тураберингиз»; «—Сўзлайберингиз»; «Уйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунхўрликларим учун мени кечирингиз».

Ушбу мисолларда, жумлаларда ишлатилган сўзлардан бирортасини бошқаси билан алмаштириб бўлмайди. Агар алмаштирилса жумлагина эмас бутун асар бузилади, ундаги руҳ оҳанг бузилади. Ҳатто, битта қўшимчани ҳам, ё олиб ташлаб ё қисқартириб бўлмайди, бошқасига алмаштириш эса мумкин эмас. Ҳар бир товуш, сўз, қўшимча ўз жойига занжирбанд қилиб қўйилган.

Қилингизда, сўзлайберингиз, кечирингиз, келишдилар, тиласин—тиламасин, тилагингизча, тураберингиз, кирсинларми, кўтарилиниб, кўзлари, уйингиз сўзлари таркибида қўлланилган қўшимчаларнинг ўзи қандайдир оҳанг—қиёфани ташкил этган. Бу сўзларда — из кўрсаткичига аслида эҳтиёж йўқдек. Чунки ҳурмат маъноси қилинг, сўзлайберинг, кечиринг, тураберинг сўз шакларининг ўзидаёқ ифодасини топган(— инг аффикси ҳурматни ифодалайди). Бироқ ёзувчи — инг қўшимчаси орқали ифодаланган ҳурматнинг ўзи билан кифояланмоқчи эмас. Ҳали унинг кўнгли тўлмаган. Унга гўё сўзлари дағалроқ чиқаётгандек туюлади. Ана шу ҳурматни бироз бўртгирсагина кўнглидагини аниқ ва тўла баён қилади, айтган сўзининг оҳангидан шундагина қониқиш ҳосил қилади.

Келтирилган бир гапдаги *келишдилар* сўзида ҳам ҳудди шунга ўхшаш ҳолат кузатилади. Китобхон бефарқ ўқиб ўтиб кетса, ўзини айбласин, ёзувчини эмас. Чунки машҳур рус олими М.В.Ломоносовнинг бир фикри бор: «Турли фикрларни ифодалаш учун сўз топа олмасликни тилнинг камбағаллигидан эмас,

балки ўзимизда маҳорат йўқлигидан, фикр нўноқлигидан деб билиш керак». Бу фикр ўзбек халқининг «Афтинг хунук бўлса, кўзгудан ўпкалама» мақолига ҳамоҳангдир.

Гап шундаки, ўзбек тилида — *ш*, — *иш*, қўшимчаси асосан биргалик маъносини ёки ҳурматни ифодаласа — да, айрим етакчи ўзбек шеваларида, масалан, Фарғона, Марғилон ва шу атроф шеваларида асосан ҳурматни жойига қўйиб айтишда ишлатилади. Тўғри, бу шеваларда ҳам кўплик биргалик маъноларини ҳам ифодалайди, бироқ унинг ҳурматини ифодалаш ҳусусияти жуда ўзига хосдир. *Акам келишди, бувимлар келишди, дадамлар кулиб қўйишди. Аҳмаджон ака уйларига келишди* каби қўлланишлардаги — *ш*, — *иш* асосан ҳурматини ифодалаган. Абдулла Қодирий бу шеваларни ўрганган. Ана шу асосда келдилар сўзинингина шу шаклда қўллашга кўнгли чопмайди. Шу шаклда ҳам ҳурмат маъноси — *лар* қўшимчаси орқали ифодаланиб турганлигини биламиз. Лекин бу қўполроқдир. *Келишдилар* шаклида ҳурмат маъноси бўрттириб ифодаланган ва шунга кўра анча ёқимлироқ ҳамдир. Бу эса жозибаликни таъминлаган.

Жумлалардаги *тиласин—тиламасин* сўз шаклини *тиласа—тиламаса* шаклида ҳам бериш мумкин эди. Бироқ бундай ифода анча кўпол чиқар эди. Оҳанг қулоққа бошқача эшитилар, бошқача таъсир этар эди. Бошқача бир ўриндаги *кўтарилиниброқ олди* сўз шаклига ҳам эътибор берайлик. Ёзувчи бу ҳолатни *кўтарилиб олди* ёки *кўтарилиброқ олди* шаклларида ҳам қўллаши мумкин эди, бироқ бунда ҳаракатнинг ўзига хослиги (астойдиллик ёки эринчоқлик билан бажариш) ёзувчи кўнглидагидек чиқмай қолиши мумкин эди. *Кўтарилиниб* шаклида қўллаш орқали, яъни ҳам мажҳул, ҳам ўзлик нисбат шаклини бирга қўллаш орқали

шахс ҳаракатининг нозик жиҳати — қисманлик жуда аниқ ўз ифодасини топган.

Қуйидаги жумлаларда ҳам ёзувчининг ҳар бир сўз, ҳар бир қўшимчанинг ўз жойига қўйганлигини, уларнинг ҳар бири ўз жойида катта бир вазифа бажараётганлигини — ўзига хос юкка эга эканлигини кўрамыз: «*Шунинг учун икки кундаш унинг олдиға киришдан қўрқиб, яна тўғриси унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб ҳавлининг чет—четида юрарлар, икки кундаш билиштифоқ унга ўлим сўрарлар: «Қўқонда ўлса, ўлугини итлар еса, биз ачинарми эдик» деярлар эди.*

Матнда қўлланилган юрарлар, сўрарлар, деярлар сўз шакллари романнинг тил бадииятини таъминлаган. Уни шеърға, куйға айлантирган, насрий нутққа шеър руҳини, назм оҳангини баҳш этган.

Матнда бу ҳолатнинг тескараси ҳам кузатилади. Аёллар ҳолатини, дардини тасвирлаган Абдулла Қодирий, шунга мос оҳанг топган бўлса ва бу билан ачинишини бўрттириб берган бўлса, Хомидга бўлган муносабатини ифодалаш учун унга мос сўзлар қаторини уйғунлаштиради: *совуқ, афт, жирканмоқ, ўлса, ўлугини итлар еса* каби сўзларга алоҳида диққат қилинган. *Ачинарми эдик* сўз шакли ҳам халқ тилидан олинганлиги туфайли таъсирчанликни таъминлаган. Бу шакл *ачинар эдикми?* шаклида қўлланса, оддий, расмий ифода бўлиб қолади. Маънони кучлироқ ва таъсирчанроқ ифодалаш учун ёзувчи — ми юкламасини кейинги сўздан олиб олдинги сўз оҳириги қўшяпти. Бу билан риторик сўроқ янада кучли тарзда намоён бўлди. Абдулла Қодирий романларидаги жозиба ана шундай қўлланишлар уйғунлиги асосида яхшиланиб уларга жон ато этган, узоқ ва боқий умр ато этган бўлса, ёзувчи учун китобхон қалбига йўл ато этгандир.

Абдулла Қодирийдаги кузатувчанлик, сўзга, ҳар бир

ифода воситасига эътибор, алоҳида вазифа юклаш асарларининг бошидан охиригача бир хилда сақланиб боради. Айниқса, бу ҳолат ўз қаҳрамонини тасвири – тавсифини беришда ўзига хос жило олади: *«Шу вақт тасодифан нима юмиш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасига келиб тўхтаган чингилин йигитка беихтиёр қараб қолди. Ихтиёрий эмас, ғайриихтиёрий иккиси ҳам бир–бирисидан бир мунча вақт кўз ололмадилар. Охирида Кумуш нимадандир чўчиғандек бўлди, енгилгина бир ҳаракат билан ўзини ичкари йўлак томонга бурди. Бу бурилишдан унинг орқа–ўнгини тутиб ётқан қирқ кокилари тўқинландилар. Кумуш ичкарига қараб чопар экан, йўл устидан ариқ бўйида қотиб турган йигитка яна бир қараб қўйди ва бу қарашда унга енгилгина бир табассум ҳам ҳадея қилди... Яширинган гўзал иккинчи қайта кўринмади, эҳтимолки, Отабекни ипсиз боғлаб, ўзи қайси бурчакдан бўлса ҳам асирини тамошо қилар эди».*

Отабек билан Кумуш бир – бирига бир оғиз гап айтмадилар. Улар ўртасидаги бор ҳолат, ўзгаришлар, кечинмалар, кайфиятлар ҳамма – ҳаммаси тасвир орқали халқоналикда очилади. Ҳар бир сўз, ибора, қўшимча ва гап ўзига хос тарзда вазифа бажарган. Бу вазифа у ёки бу тушунчани, у ёки бу ҳаракат, ҳолат ёки белгини ифодалашдангина иборат эмас, балки уларга ёзувчининг муносабатини ифодалаган: *Меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Бу ўринда меҳмонхона сўзи ўрнида уйдан, ичкари хавлидан каби сўзлари ҳам ишлатилиши мумкин эди. Бироқ ёзувчи бундай қилмаган. Чунки меҳмонхона Марғилонда, умуман, Фарғона водийсида ташқари ховлининг алоҳида бир томонида бўлади. Қутигорнинг ташқарисиға кирди гапида ҳам ўзига хос қўлланиш бор. Яъни ховли, қисм сўзлари ташлаб*

кетилиб, қисқаликка эришилган ва бу халқ тилига мос келади.

Абдулла Қодирий *гўзал бир қиз* бирикмасини ёки *фариштадек, ойдек, фаришта янглиф...* кўринишдаги ўхшатишлардан фойдаланса ҳам бўлар эди. Бироқ бу тақдирда, у қиз бошқа қизларга ўхшаб қолар, шулар ичидаги бир гўзал бўлиб туюлар, бу дунё гўзали бўлар эди, холос — да! Ёзувчи тасвирлаётган қиз эса у гўзал қизларга тенг эмас, улардан сал — пал ҳусн жиҳатидангина юқори даражадаги қиз ҳам эмас.

У Оллоҳ томонидан алоҳида яратилган, Оллоҳ дийдоридан баҳраманд бўлган. Унга етишган, унгагина хизмат қилиши мумкин бўлган, осмон учун мўлжалланган, ҳар жиҳатдан баркамол, бу дунё учун хос бўлмаган ва бу оламда учрамайдиган алоҳида оламдир. Тасвирлаш учун сўзлар, гаплар, иборалар, ўхшатишлар ожизлик қиляпти. Ўзбек тилидаги бор имконият уни янада мукамалроқ таърифлашга етади. Бироқ буни топиш керак. Абдулла Қодирий бу сўзни топган. Бу *фаришта* сўзидир. Ёзувчи ана шу *фаришта* сўзини қўллаш билан бу моҳи пайкарнинг бутун борлигини бекамукўст таърифланади. Кумуш бу ёруф оламнинг энг гўзал қизларидан ҳам анча юқори даражададир. У — абадий дунё гўзали. Оллоҳ мурувватига лойиқ бўлган гўзалдир. Сўзни танлаб, унга бундай жиддий вазифа юклаш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Айрим ёзувчи ва шоирларда фариштага ўхшатиш учрайди (фариштадек, фаришта мисоли кабилар). Бироқ улардаги таъриф ўз — ўзидан етарли эмаслиги, адиб кўнглини тўлдирмаётганлиги сезилиб туради. Яъни ўхшайди — ю, ўзи эмас. Ёзувчи истиорасида Кумуш ўхшатилаётгани йўқ. Фариштага тенглаштирилган.

Матндаги «*Орқа—ўнгини тугиб ётқан қирқ*

кокиллари тўқинландилар» жумласига эътиборни қаратайлик. Биринчидан қирқ кокиллари сочининг кўплигига, майин, тоза, узунлигига, силлиқлигига алоҳида эътибор, парвариш асосида ўриб – таралганлигига ишорани билдирса, иккинчидан, тўқинландилар сўзи ана шу сочининг ўз эгаси томонидан атайлаб, унга эътиборни қаратиш мақсадида намойиш этилганидан тортиб, Отабекнинг кўнглига гулгула солганлиги, уни маҳлиё қилганлигини бўрттириш, Отабекнинг қизларни тўкис қилиб кўрсатувчи бу сочга ҳурмат – эҳтиромни ҳам қўшиб ифодалаш учун ишлатилган. Айниқса, *тўлқинланди* сўзига – лар қўшимчасининг қўшилиб айтилиши (маълумки – лар жонсиз нарсалар ҳаракатини ифодалашда одатда қўлланилмайди) маълум мақсад билан бўлиб, битта шу қўшимчани қўллашнинг ўзидаёқ Қодирий ўзига хос услуб яратган. Абдулла Қодирий бу аффиксдан услубий бўёқ ифодалашда ўзига хос тарзда фойдаланган. *Тўлқинландилар* сўзи орқали сочга бўлган ҳурмат – эҳтиром кўрсатиш, орзиқиш билан қўшилган ҳолда ифодаланган. Абдулла Қодирий киши тасвирини беришда ҳам, табиат гўзаллигини, умумий ҳолатни тасвирлашда ҳам алоҳида маҳорат кўрсатади.

«...Умидим юлдузи Кумушимга!..»

«...Унинг ёвошқина илжайишидан ёқутдек лаблари остидағи садаф каби оқ тишлари бир оз кўриниб қўйдилар»:

«Унинг кўзлари мўлойимғина сув устига оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошғина оқиб келар (унга таъзим билан, бўйинсуниб, шўхлик қилмай, ҳурматини бажо қилиб...), Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки, унинг таъзими учун секинғина бир чарҳ уриб қўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг сирҳига мусаҳҳар бўлган каби тағи бир каттароқ доирада айлангач, оҳистағина кўприк остиға оқиб кетар эди.

Ариқ сувиниг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди. Гўёки сув ичига бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учунчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...»

Бундай сеҳрли тасвир ва ўхшатиш, муболаға (яширин муболаға) ҳеч қайси бир адибда бу даражада берилмаган. Ҳудди шу каби бир тасвирни Кумуш тавсифида ҳам кузатиш мумкин: «...*Пар ёстиқ кучоғида, совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми, уйғоқ ётқан бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томониға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила кипрак остидағи тимқора кўлари бир нуқтаға тикилган—да, нимадир бир нарсани кўрган каби... Қоп—қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиғ қошлари чимирилган—да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... Тўлған ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликға айланган—да, кимдандир уялған каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ қўлари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиъатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилған қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўлтурди...»*

Ҳар иккала келтирилган парчадағи тасвирни таърифлаш учун албатта, кўплаб оқ қоғозлар юзига қора тортишга тўғри келади ва бу бизнинг қўлимиздан келадими — йўқми, гумон. Бироқ шуни айта оламизки, бундай тавсиф фақат сўз сеҳргарининг, бадий сўз устасининггина қўлидан келади. Бу фақат Абдулла Қодирий қалами билан чизилиши, тасвирланиши мумкин. Чунки тасвирнинг ўзидан шеър оҳанги таралиб турибди: *Бир нарсани кўрган каби; бир нарсадан чўчиган каби; кимдандир уялған каби...* Бу такрорлар таъкид учун бўйсундирилган. Шу билан бирга, ўхшатиш

орқали тасдиқлаш йўли тугилганки, бу ҳам алоҳида услубдир.

Қаранг: «Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатга келиб чайқалса»; ёки: «сув ичида бир фитна юз берган бўлса, қайталаб ювилганда, бу фитна янада кучайса». Хуллас, — *ган* каби қофиянинг ҳар биридан кейин қўйилган кўп нуқтанинг ўзи китобхонни нафас олдиради, унинг энтикишини, юрак уришини меъёрига келтириб олади, даммини ростлайди. У яна энтикиб ҳолатни томоша қилади, яна тўхтайди... ўйланади, мириқади, таъсирланади. Тасвирдаги аниқликлар, сифатлашлар бирор жиҳатни четда қолдирмайди: *тўлган ойдек ғуборсиз оқ юз, оқ қўллар, латиф бурун, бир оз қизилликқа айланган юз, пар ёстиқ, уйғоқ ёткан қиз, қора зулф, қуюқ жигтла кипрак, тим қора кўз, қоп—қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиғ қош, қўндирилган қора хол*, каби тасвирлар шоироналик касб этган. Ёзувчи бутун хиссиётини, ҳаяжонини шеърда ифодалаган, гўё. Абдулла Қодирий насрда шеър яратган шоир эди. У сўз санъаткорларининг устози эди. Менимча, у абадий шундай бўлиб қолади.

Абдулла Қодирийни халқ шу тарзда билган, шу тарзда эъзозлаган. Чунки халқ дилидагини халқона сўзлар, халқона суҳбатлар асосида исботлаган. Халқ тилининг қудратини яхши хис этган ва ундан

фойдаланган. Асарларининг халқчиллигини унинг тили таъминлагани каби, уларнинг абадийлигини ҳам ана шу халқчилик таъминлаган.

Илҳом Орипов
филология фанлари номзоди

«У МЕҲМОНЛАР КАБИ ЭДИ»

Ажабки, ҳар сафар ўқиганимда «Ўткан кунлар» романида худди хазина ичидан янги жавоҳир, янги бир ҳикмат топгандай бўламан.

Ёзувчининг ўзи камтаринлик билан «бу бир ҳавасдир», деб таърифлаган бу китоб шарқ бадий адабиёти тарихи осмонида абадий порлаб турувчи чинакам юлдуздир. Унинг ҳар бир фаслини лоқайд ўқиб бўлмайди: бир жойи кулдирса, бошқа жойи йиғлатади, яна бир фасли юрак – бағрингни ўртаб юборса, бошқа фаслини ўқиганимда шодликдан ўзингни арши аълода кўрасан.

Навбатдаги мутолаада мени романнинг хотима қисми ром этди. Бу ўринда бир китобхон сифатида ана шу хотима қисмидан олган таассуротларим тўғрисида сўз юритмоқчиман.

Китобнинг бу қисми бир қарашда жуда «оддий» сўзлар йиғиндисидан иборатдек туюлади. Аслида – чи?

«Бир йилдан сўнг Отабек уста Алим билан бирга Тошкандга келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб унган ранжий олмадилар. Ул меҳмонлар каби эди. На отаси ва на онаси билан очилиб сўзлашмади... Эртаси куну Ўзбек ойим йиғлай–йиғлай Ёдгорбек учун тикдирган кийимларини ўғлига топширди. Отабек уста Алим билан бирга Марғилонга жўнади. Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади...»

Жами элик беш сўзда иншо этилган ушбу

мухтасар парчада Юсуфбек ҳожи хонадонига тушган тоғдек ғам — аламлар, бевафо замон Отабек бошига солган аччиқ савдоларнинг шарҳ этилмаган сир — асрори ақли расо ҳар бир китобхонни лол қолдиради. Болаларнинг онаси қўлимда китоб, кўзларимда ёш кўриб «Ҳа, нима бўлди, дийдангиз қаттиқ эди — ку, нима бало, қарилик нишонасими бу?» деб тегишди (умуман, «Ўткан кунлар»да китобхонни йиғлатадиган жойлар оз эмас).

Менинг бу ҳолатим киши дийдасининг қаттиқ — юмшоқлигига унчалик боғлиқ бўлмаса керак. Эҳтимол, илгари хусусан «*У меҳмонлар каби эди...*» деган бир олам ҳасрат — надомат тўла «аёвсиз» сўзлар маъносини ҳозиргидек чуқурроқ идрок этмагандирман.

«*У меҳмонлар каби эди...*» Ажабо, шу «оддийгина» сўзлар замирида китобхон қалбини алғов — далғов қилиб юбориш қудратига эга қандай маъно бўлиши мумкин? Бу саволга кейинроқ жавоб қилсаму ҳозир бадий асарларда (албатта, чинакам талант билан битилган нодир асарларда) ёзувчининг фидойи меҳнати ва ўткир истеъдодидан дарак берувчи айрим жиҳатлар тўғрисида баъзи мулоҳазаларимни айтиб ўтсам.

Модомики, ёзувчи сюжет тасвирини, характер яратиш мушкулотларини сўз воситасида рўёбга чиқарар экан, шу ягона восита туфайли образларга жон ато қилар экан, бас, у ана шу нодир «материал»нинг турфа рангларини, уларнинг нурланиб турувчи мўъжизакор жилваларини нигоҳи ўткир мусаввирдек илғаб олиш, сўз инжулариңи нозиктаъб заргардек саралаб жой — жойига қўйиши ва бу жабҳада меъёр талабларига қаттиқ амал қилиши зарур.

Дарвоқе, меъёр тўғрисида.

Умуман, моддий оламнинг бирор — бир намунаси йўқки, унинг тана ва ички тузилиши, заррача бўлса ҳам, меъёр доирасидан четга чиққан бўлсин. Бу омил

ҳатто маънавиятда ҳам мавжуд. Машҳур француз мутафаккири Мишел Монтен: «Агар эзгуликка бўлган интилишлари меъёрдан ошиб кетса, донони — тентак, ҳақни — ноҳақ, деб аташлари мумкин», деганида жуда ҳақли эди.

Меъёрнинг ҳали айтилгандек, бадий адабиётдаги хизмати беқиёс. Сўз инжуларини ниҳоятда саралаб, жой — жойида ишлатиш, меъёрга риоя қилишнинг классик намунасини Қодирий ижодида, хусусан, унинг «Ўткан кунлар» романида яққол кўриш мумкин.

Роман уч бўлимдан иборат яхлит бир китоб. У жуда бой, хилма — хил ижтимоий, тарихий воқеаларни қамраб олган. Шу жиҳатни эътиборга олиб уни, эҳтимол, уч жилд ҳажмида ёзиш ҳам мумкин бўлармиди. (Агар Абдулла Қодирий ўрнида бошқа бир «эпчил» ва «билагон» ёзувчи бўлганида шундай қилиши турган гап эди). Ахир кўриб турибмиз — ку, бир жилдга жо бўладиган воқеалар тасвирини беҳад чўзиб, икки — уч жилд қилиб ёзиб ташланган романларни! Йўқ, ҳассос ёзувчимиз у йўлдан бормайди. Китобхон ақл — идроки ва тасаввурига ишонган ҳолда, унга ҳурмат билдириб, андиша қилиб, ҳатто уч — тўрт саҳифага ҳам сифмайдиган тасвирларни икки — уч жумлада ифодалаш билан кифояланади.

Мана бу икки жумлага эътибор берайлик: *«Бир йилдан сўнг Отабек уста Алим билан бирга Тошкандга келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб ундан ранжий олмадилар...».*

Чиндан ҳам, ота — она «дайди» ўғилларига ҳеч нима дейишмадимикан! Ахир, кўзларини нури, белларининг қуввати, кўз тикиб турган умид ҳадафлари бўлмиш ёлғиз ўғиллари бир йилдан бери ғойиб бўлиб кетиб, ниҳоят кириб келса наҳотки, бечора ота — она дилида унга айтадиган бирор гапи, гинаси бўлмаса?

Фикримча, улар дилида: «Жон болам, бу нима

қилганинг, сендан умидимиз шумиди. Сенинг оҳингда адои тамом бўлдиқ — ку», дейишаётгандек. Лекин ёзувчи ота — она қалбида кечган бу руҳий пўртанани тасвирлаб ўтирмай, «оғиз очиб» ибораси воситасида андақ шама қилиб ўтади, холос.

Навбатдаги жумлани ўқиймиз: «*Эртаси кун Ўзбек ойим йиғлай—йиғлай Ёдгорбек учун тикдирган кийимларини ўғлиға топширди*».

Маълумки, «йиғлай — йиғлай» сўзларининг муқобиллари кўп, чунончи: йиғлаб туриб, кўз ёши тўкиб, йиғлаган кўйи, зор — зор йиғлаб, ўкраб туриб ва ҳоказо. Ёзувчи бу ўринда шулардан бирини ишлатиши ҳам мумкин эди. Бироқ Қодирий бу муқобилларнинг бирортаси ҳам кўзлаган мақсадини тўла — тўқис ифодалай олмаслигини, бу ўринда айнан «йиғлай — йиғлай» сўзлари мос тушишини яхши билган. Айни шу вазиятда ҳамма гап йиғининг давомийлигида. Чунончи, Ўзбек ойим невараси учун тайёрлаб қўйган кийимларни яхшилаб тахлаб, рўмолчага туғиб, ўғлиға топширгунча ўтган вақт ичида муттасил кўз ёши тўкиб турган. Бинобарин, «*йиғлай йиғлай*» сўзлари сурункали фифон моҳиятини тўла — тўқис ва мукамал ифодалайди. Ҳалиги муқобил шакллар эса йиғининг қисқа муддатда ўтиб кетувчи жараён эканидан дарак беради.

Энди мақола бошида жавобсиз қолдирганимиз саволга қайтсак. «*У меҳмонлар каби эди...*» Бу ҳасратли жумла вужудимни алғов — далғов қилиб юборганини айтган эдим. Мен ҳатто Кумушбиби вафот этганида ҳам бунчалик изтироб чекмагандим. Отабек, юрак ҳовучлаб турган китобхон кўз ўнгида киндик қони тўкилган ватани остонасида ўзини меҳмонлардек туғиб, уни тарк этарак йўқлик сари кетаётир. Бу шафқатсиз вазият китобхон қалбини ларзага солмайдими?

Элимизда «меҳмон отангдан улур» деган ҳикмат бор. Ўзбеклар ўзи емаган энг яхши неъматларини меҳмон дастурхонига тўкадилар. Ҳатто баъзи ўзига тўқлар иззатли меҳмон пойига қўй сўядилар. Бироқ, шунга қарамай, меҳмон хонадон соҳибини ранжитиб, кўп ўтмай кетиш тараддудига тушади. Чунки ахир у бу хонадон учун бегона киши, вақтинчалик меҳмон — да, шунинг учун узоқ турулмаслиги табиий ҳол.

Ўлим орага солган жудоликдан бедарак йўқолган тирик жудолик доғи аччиқроқ. Мен гаддор урушда бедарак кетган фарзандини 48 йилдан бери интизор кутаётган кекса ота — оналарни биламан. Улар ҳануз фарзандлари йўлига илҳақ. Агар фарзандларининг ҳалок бўлгани ва дафн этилган жойи аниқ кўрсатилган хабар келганида эди, бечора ота — она тақдир ёзмишига тан берган ва ёниб турган юракларига совуқ сув сепилган бўларди.

Бизнинг севиқли Отабегимиз эса, ҳали айтганимиздек, ўз уйига бегоналар қатори, меҳмондек келиб, ота — онасини тирик жудолик ўтига ташлаб кетмоқчи.

Йўқ, биз Отабекни бу ерда айбламоқчи эмасмиз. Зотан, айблашга асосимиз ҳам, ҳаққимиз ҳам йўқ. Бу кўргулик аслида Отабек тақдирида илдиз отиб, эндиликда ўзининг аёвсиз қиёфасини очиқ кўрсатди. Бу ўринда ҳамма гап «меҳмон» деган сўзда. Зукко адибимиз эзгу, маъноли ана шу шариф калима воситасида нақд ўлимни тақазо этувчи ўта фожий ҳодиса тасвирини яратган. Бу, меннинг назаримда, бадиий адабиётда Қодирий домла очган мислсиз бир кашфиёт!

БИЗГА КЕРАКЛИК НУҚТА.

*«Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи
истиноғоҳи бўлган... уламода
инсоний ҳис битканлиги ва қолгани ҳам
хабосат пардаси остида сезилмас
гаражага етканлиги мундарижа
сиғдирган қадар баён қилинадир».*

Абдулла Қодирий ижоди ҳақида гапирганимизда кўз ўнгимизда аввало унинг икки шоҳ асари — «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари келади. Адабиётшунос олимларимиз томонидан бу икки асар тадқиқотига бағишланган кўплаб мақола ва тақризларда асар қаҳрамонлари, уларда илгари сурилган ғоялар, ёзувчи маҳорати хусусида анчагина таҳсинга лойиқ фикрлар бор.

Биз бу икки романга хос бўлган алоҳида бир хусусият, яъни ҳар икки асарни бирлаштириб турувчи занжир — бош ғоя ҳақида батафсилроқ фикр юритмоқчимиз.

Бош ғояни кашф этмоқ учун аввало бу асарларга адиб эътиқодидан, унинг маънавий ва ижтимоий дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда ёндошмоқ талаб эътилади. Ҳар бир адиб ижоди, у олға сураётган ғоялар ҳеч шак — шубҳасиз ўша адиб, ёзувчи яшаган замон, давр ғоялари, ўша адиб, ёзувчининг маънавий дунёси ва ижтимоий қарашларидан келиб чиқиши исботга муҳтож бўлмаган ҳақиқатдир.

Бас, биз ҳам Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ҳақида сўз юритишдан олдин адибнинг ижтимоий — сиёсий ва

маънавий дунёқараши ва бу дунёқарашнинг шаклланишида муҳим рол ўйнаган тарихий шарт – шароит ҳақида икки оғиз тўхталиб ўтмоқчимиз.

«Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ёзилиш арафасида – XX асрнинг бошларида Туркистон ва қолаверса Шарқда, Ислом оламида ижтимоий – сиёсий аҳвол қандай эди?

– Бу даврга келиб нафақат Туркистон, балки бутун Ислом олами, тараққий этган Оврупо мамлакатлари томонидан қулликка маҳкум этилган, фақатгина Туркия ўз мустақиллиги йўлида маҳкам тўра олган ягона мусулмон давлати эди. Уни ҳам турли томондан бўға бошлаган эдилар.

Мана шу жараён – Ислом оламининг таназзули, унинг «Ғолиб Ғарб» томонидан бўйсиндирилиши ёзувчининг кўз ўнгида ўзининг сўнги палласига кирган ва бу фожиалар буюк адиб қалбида чуқур из қолдирган эди. Ҳар бир давр ўз етакчи кучларига, ўз ижтимоий ғояларига эга бўлади. Бу даврнинг етакчи кучлари ҳеч шубҳасиз «Жадидлар» бўлиб, бу ҳаракатнинг Абдулла Қодирий дунёқарашига таъсири кучли бўлганлиги шубҳасиздир. Албатта жадидчилик ичида турли тоифадаги кишилар, жуда кўп назариялар, оқимлар борлиги кўпчиликка маълум. Аммо жадидчилик асос эътибори билан ватанпарварлик, миллий истиқдолчилик ҳаракати бўлиб, уларнинг кўпчилиги Ислом оламини таназзулга олиб келган омилларни яхши билар эдилар.

Абдулла Қодирийнинг халқимиз олдидаги энг буюк хизмати – мана шу омилларни, яъни Ислом оламининг таназзулга юз тутиш сабабларини энг юксак бадий лавҳаларда халқимизга етказиб беришидир. Фикримизни яна ҳам кенгроқ тушунтирадиган бўлсак, фикримизни яна ҳам аниқроқ айтганда «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»

романларининг бош мавзуси, бу асарларни ёзишдан кузатишган асосий мақсад — Ислом оламидаги илм, фан — техника, иқтисодий — ҳарбий қудратни қолоқликка маҳкум этган ва пировардида Фарб давлатлари сиртмоғига тушишига олиб келган бош омил, асосий сабабни очиб беришдир.

Хўш, нега энди бир — биридан мустақил, ҳар бири ўз воқеалар тизими, ўз қаҳрамонлари шодасига эга бўлган икки роман ҳақида бир асар ҳақида гапиргандек гапирмоқдамиз:

Биринчидан: бу икки асарни синчиклаб кўздан кечирсангиз, уларда илгари сурилган гоё уларни метин занжир каби бирлаштириб турганлигига, тўғрироғи «Меҳробдан чаён» «Ўткан кунлар»нинг гоёвий — мантиқий давоми эканлигига ишонч ҳосил қиласиз.

Икинчидан: Ҳар икки асарда кўзда тутилган бош гоё — мақсадни очишда қўлланилган бадиий услубнинг ягоналиги.

Учинчидан: «Ўткан кунлар»нинг воқеалар тизими «Меҳробдан чаён»нинг ёзилишига туртки бўлган бўлса ажабмас, яъни «Меҳробдан чаён» бу жиҳатдан ҳам «Ўткан кунлар»ни тўлдирди, такомилга етказди, дея оламиз.

Энди юқорида келтирилган фикрларимизни далиллаш учун бевосита шу асарларни таҳлил қилишга ўтамыз.

— «Ўткан кунлар» XIX — аср ўрталари — ёзувчи ибораси билан айтганда «тарихимизнинг энг қирлик, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»га бағишланади.

Асарнинг биринчи фасли бош қаҳрамон — Отабекни ўқувчига тақдим этишдан бошланади ва Отабекнинг маънавий дунёқараши, хусусан оила, уйланиш, хотин — қизларга муносабат масалаларида Отабек билан ўша давр дунёқараши ўртасидаги

тафовутга туртки берилади.

Иккинчи — «Хон қизиға лойиқ бир йигит» номли фасл янада жиддийроқ: Туркистон халқлари орасида ҳукм сурган низо — жанжаллар, ўзаро қирғинлар қорачопон — қипчоқ халқлари мисолида тафтиш этилади ва уларнинг «Асл маншаъи» хусусида Отабекнинг фикрлари баён қилинади:

«...бизнинг кундан кунга орқага кетишимизга ўзаро низоъимиз сабаб бўлмоқда...», «... бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадирлар...», «... ўз ғарази йўлида истибдоғ орқали эл устига ҳукмрон бўлғучилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни улар ким бўлсалар ҳам иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқузиш нажотимизнинг ягона йўлидир».

Қаранг, ғаразчи, бузғучи ва низоъчи унсурларнинг томир ёйиши Туркистонни, қолаверса бутун Шарқни ҳалокат чуқурига қараб судрагани ягона сабабмикин?

Наҳотки Отабек бутун Шарқ оламининг таназзулга юз тутишини ўзаро адоват, низо — жанжаллардагина деб ҳисобласа?

Ахир бундай ўзаро қирғинлар нафақат Шарқда, балки ўша тараққий этган миллатлар ўртасида ҳам бир пайтлар бўлиб ўтмаганмиди?

Модомики Шарқ олами Ғарб давлатларига нисбатан фан — техника, иқдисодий, ҳарбий жиҳатдан ортда қолган экан, бунинг туб сабабларини мана шу икки кутб, — Шарқ ва Ғарб ўртасидаги ижтимоий — сиёсий тафовутдан ахтармоғимиз лозим бўлади.

Ана шунда эътиборингизни Шамай хотироти тортади:

«Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматдорлиғимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир

деб ўйлар эдим — деги бек, лекин Шамай маним бу фикримни ост—уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўруснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчиқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим».

«Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўпла—тўғри хон ўрдасига тушсамда, ўруснинг ҳукумат қонунларини бирма—бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласада, барча элга ёрлиғ ёзиб ўруснинг идора тартибини дастурул амал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичига ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам».

Энди бир мулоҳаза қилиб кўрайлик: Отабек ўз идора усулимизнинг худди бир ўйинчиқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим, деганида нимани назарда тутмоқда? Отабекка намуна бўлиб кўринган ўрис идора тартиби бизнинг идора усулимиздан нимаси билан фарқланар эди? Аммо ёзувчи на бу ерда, на асарнинг бошқа бирор ерида Отабекнинг бу фикрларига изоҳ бериб ўтмаган. Биргина бу эмас: бутун асар давомида изоҳталаб ўринларга, киноя, қочиримлар билан тасвирланган манзараларга қайта — қайта дуч келасиз:

II — бўлимнинг «Наво куйи» фаслига эътибор қилинг:

«Халқимиз таъбирича бу замонлар «мусулмонобод» бўлсада, бироқ бу тантаналик таъбирни бузиб қаятурган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш—туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шариятча эди. Ўғирлиқ қилган учун қўл кесиладир ва ё дорға осиладир. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкулик ичкан учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб намозсизларни текширадир, фарзи айн билмаганларни урдирадир эди.

Иш шунчалик нозик бўлатуриб ҳам ўғрилар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдилар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопқа бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар».

Албатта, ўғирлик. ичкилик бозлик. фоҳишабозлик каби иллатлар ҳамма ерда, ҳаммавақт ҳам бўлиб турган ва бундан кейин ҳам бўлмайди деб ҳеч ким кафолат бера олмаса керак. Аммо замона бузуқ бўлса бу иллатлар авж олади, адиб ибораси билан айтганда жамиятнинг касалига айланади.

Мана шу замона бузуқлигининг асл сабаби нимада? Нима учун ёзувчи «мусулмонобод» сўзини қўштирноқ ичида ишлатди экан? Мана шу «мусулмонобод» жамиятининг яна бир манзарасига эътиборингизни тортсак: I – бўлимнинг «Мажбурият» номли фасли: Ҳасанали хуфтан вақтида Марғилон кўчалари бўйлаб Зиё шоҳичиникига боряпти:

«Дўконлар ёпиқ бўлсалар ҳам, чойхоналар очиқ, кишилар ўртага гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи «хон қизи» деб ҳам қўядирлар. Хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек. катта саллалик мулланамолар, етмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадирлар. Қиш кечалари жуда узун, шунинг учун чойхоналар обод: халқ лаззатланиб баччанинг табаррукланган чойини ичадир, ҳуснига тамошо қилиб, худонинг қудратига ҳайрон қоладир...»

Тасвирнинг давоми: Ҳасанали Зиё шоҳичиникига келиб кирганида Зиё шоҳичи хуфтан ўқимоқда эди. Ёзувчи Ҳасанали кўчада гувоҳ бўлиб келган воқиялар (жамиятнинг баччабозлик касалига гирифтор бўлишини фожиа демай иложи йўқ) айни хуфтан намози пайтида бўлаётганлигига ўқувчи эътиборини қаратиш мақсадида эмасми?

«Мусулмонобод» жамият фуқаролари айни хуфтан намози пайтида намоз ўрнига нима билан машғуллар?

Адиб чойхона эмас, чойхоналар деяптилар, демакки касалнинг қамрови анча кенг, яъни жамиятнинг барча табақаси, кекса—ю—ёшига шу бало юққан: «...хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллалик мулланамолар, етмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадирлар...»

Модомики, сўз жамиятни қамраган баччабозлик касалига келиб тақалган экан, «Меҳробдан чаён» романидаги Абдураҳмон домла тарихига ҳам қисқача тўхталиб олишга мажбурмиз.

Мулла Абдураҳмон таҳсил қилмоқ ниятида Бухорога отланади ва ўз амакиси уйига жойлашади: «Катта амак Бухоронинг «Хўжа Порсо» мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдураҳмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдураҳмон силлиққина бола, мадраса мулабаччалари албатта шундай силлиқ болага ўч... Шунга биноан домла мударрис гарчи мадрасадан хужра бериш мумкин бўлса ҳам, мазкур ишончсизлиқ мажбуриятида Абдураҳмонни ўз меҳмонхонасига жойлаштирди. Шу ҳолда Абдураҳмон таҳсил бошлади. Киши аввало моххов ёки нес бўлмасин: бўлдим, бетдан бўлмаса—елкадан, қўлдан сув очмаса — оёқдан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси фардига (шахс, кимса) сироят. (таъсир) қилмай қолмайди. Домла мударрис буродарзодасини мадраса мулабаччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, яна амният остида эмас эди. Мадрасадан ташқарига ҳам Абдураҳмонни кўз остига олғучи «мулабаччалар» йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришига етканда, табиий, домла мударриснинг қўлидан ҳеч иш келмай қолди».

«Камбағални туяни устида ит қопар» дейди халқимиз. Аммо Абдураҳмоннинг ҳимоячиси камбағал эмас, балки жамиятнинг энг юқори табақасидан эдику? Аммо жамиятни қамраган фожиа қамрови шунчалар кенгки, ҳатто энг юқори табақалар ҳам ўз фарзандларини бу балодан омон сақлай олмайдилар. Исломиё саналган жамиятда баччабозликнинг авж олиши алоҳида мавзу бўлиб, бу мавзу таҳлили бизнинг бу ердаги вазифамизга кирмайди.

Жамиятни ич — ичидан иритиб — чиритган, барча иллатларга она бўларлик бош омил, сабаб нима эди? Бу саволга жавоб излашда давом этамиз:

III — бўлим. I. «Мусулмонқул истибдодига хотима». «Мусулмонқулнинг аҳоли устига бўлган жабру—зулми ҳаддан ташқари кетди...» «... Шаҳар халқининг ҳар бир табақаси деярлик Мусулмонқул даккисини еб келган, магар уламо халқи ундан жуда рози. зеро Мусулмонқулнинг биринчи истинодгоҳи ўзининг қилчоқлари бўлса, иккинчиси уламолар эди. Ул уламо орқалиқ ўз зулмини машруъ бир туска қуйган, ўзи учун зарарлик унсурларни йўқотишда, шу уламолардан «улул амирга боғийлиқ» деган фатвони олишни унутмаган эди. Уламнинг бу янглиғ истибдодни «боғийлиқ» ранги билан бўяб бериши мукофоти учун Қўқон ва Андижон каби шаҳарларга маълум мадрасаларни бино қилган ва бу мадрасаларга хизмати билан танилган уламодан мударрислар таъйинлаган эди. Аммо Мусулмонқулга яқинлаша олмаган, яъни унинг хизмат ва марҳаматидан четда қолган «нимча» уламолар ҳам йўқ эмас эдилар.

Азтаҳидил Мусулмонқул оталиғидан қутилишни ва мустақил равишда ҳукмрон бўлишни орзу эткан Худоёр ниҳоят қайин отаси билан курашда ўзига биринчи истинодгоҳ қилиб шу кейинги синф уламони олди. Мусулмонқул балосидан қутилгандан сўнг.

Худоёрнинг уларга қиладирғон инъом ва эҳсонлари, берадирган мансабларининг нақддек ваъдаси баракасида бу кейинги табақа – Қўқон муллалари ҳаракатка келдилар.

Мусулмонқул тарафдори уламолар унинг сиёсатини шарийатка қанча мутобиқ кўрсатиб келган бўлсалар, бу кейингилар ҳам ўшанча хилофи шаръий эканлигини исботка киришдилар.»

Юқорида биз адиб томонидан «мусулмонобод» жамиятга берилган кинояли таъриф – тавсифлар билан танишган эдик. Аммо бу кинояли иборалар, қочиримлар алоҳида бир тоифа ёки синфга нисбатан ишлатилмаганидан, ёзувчи мақсади мавҳумроқ, кинояли тиғи кимга қаратилганлиги аниқ эмас эди.

Мусулмонқул воқеасида эса бу «Камчиликни»ни кўрмайсиз; мақсад аниқ: шарийат пешволари бўлган уламолар фатво беришда яъни бирор бир ишни шаръий ёки ношаръий деб баҳолашда албатта ўз манфаатларидан келиб чиқар ва бу деярли қоидага айланган эди.

Хўш, Мусулмонқул воқеасини тасвирлашдан ёзувчи кўзда тутган мақсад нима эди? Ёзувчининг юқорида тилга олинган, яъни шарийат пешволари ҳар бир ишда ўз манфаатларини кўзлар эди деган, табиий, воқеалар мантиқидан келиб чиқадиган биринчи хулосадан ҳам бошқачароқ мақсади бормиди ёки йўқми?

Мусулмонқул воқеасига бошқачароқ кўз билан қараш, яхшилаб таҳлидан ўтказиш бу ерда кўзда тутилган иккинчи, айни чоқда асарнинг бош ғоясини ифода қилувчи мақсад яширинганлигини кўрсатса – да, аммо бу ишни кейинги ўринга тўхтатиб, биз ҳозирча иккинчи «Меҳробдан чаён» романидаги бир воқеани таҳлил қилишга ўтамиз:

«Амир Умархоннинг канизи». Солиҳ махдум

1230—1290 хижрий йилларда «Хўқанди Фирдавмонанд»да яшаган бир муаллим ва имом. ўз замонасининг истилоҳи билан айтканда «мактабдор домладир». Солиҳ махдум синфи жиҳатдан уламо ошласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфтилик, қозилиқ мансабларида хизмат қилган, отаси эрса Қўқоннинг Мадали (Мухаммадали)хон мадрасасига неча йиллар мударрис бўлгандир... Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг махдумгача етиб келалмай, Мадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса, қўйидағичадир».

Тарихий воқеа баёнидан англашиладирки, ота — Умархон кўнгил қўйган ва уйланмоқчи бўлиб юрган канизга ота вафотидан сўнг ўғил — Мадалихоннинг уйланиши Қўқон хонлиги ва Бухоро ўртасида уруш чиқишига сабаб бўлади. Бу мухорабадан олдинроқ эса бир томондан Қўқон, иккинчи томондан эса, Бухоро уламолари ўртасида «фатвойи баҳайбат»лар жанги бошлаб юборилган эди. «Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир. Отангиз марҳум никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим деб айтмаганлар. Бас, амиралмуъминин мазкурани худ нафсларига ақди шаръий қилсалар жоиз ва гурустдир. «Валлоҳи аълам биссаवоб» деб фатвономани «бинни муфти марҳум», «бинни мударрис марҳум», «бинни Хўқандий марҳум» муҳри баҳайбатлари билан қалашдириб берадилар ва Мадалихон тўй ва тамошолар билан мурод—мақсадиға етадир...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири—амир Баҳодир — Ботурхонға етиб ул ҳам илгаригидан ҳалиги канизга ғойибона ошиқ бўлган эди. Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам шу канизни қўлга киргиши фикрида бош оғритиб, нос чекиб юрган Баҳодирхон қулоғиға бу хабари жонсўз

етиб думоғидан дуғ чиқадир ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва алоҳозалқиёс пешволарини ўз хузурига чақириб, дарғазаб воқийани сўзлайдир ва дарҳол улардан бир «фатвойи баҳайбат»ни талаб қилганида уламои киром ҳам дарон батаҳорат—бетаҳорат, масалани эшитар — эшитмас фатво ёзадирларким...» Бунчалик «холис» ният билан талаб этилган «фатвойи баҳайбат»нинг нечоғли «холисона» бўлганлиги ўз — ўзидан тушунарлидир. Бухоро уламосининг фатвоси Қўқонниқига мутлақо зид бўлиб чиқди. Биз сўзимиз бошида «Ўтқан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» кўзда тутилган бош ғоя жиҳатдан яхлитлигини ва бу бош ғояни очишга йўналтирилган воқеалар тасвиридаги бадий услубнинг ягоналигини даъво қилган эдик.

Ҳар икки асардан келтирилган воқеалар тасвиридаги тил, ифода услубига диққат қилинг: киноя руҳи билан суғорилган иборалар, ҳажвга бироз мойиллик, алла қандай яширин маъноли рамзлар... Бу воқеа ва манзараларни тасвирлаётган ёзувчи эса иложи борича холис бўлишга ҳаракат қилади: тасвирдаги ҳажвий руҳда ёзувчи ишгироки деярли сезилмайди: — ҳажвия воқеа қаҳрамонларининг ҳатти — ҳаракатидан бевосита, табиий равишда пайдо бўлади. Воқеа ходисалар тасвиридан кузатилган асосий фикр — мақсад — бош ғоя ўқувчига ялонғоч ҳолда тақдим этилмайди, балки мақсад — ғоя мана шу воқеа — ходисалар ортига пардаланади. Бу пардани кўтармоқ, воқеа — ходисалар замирига яширилган асосий мақсад — маънони кашф этмоқ учун эса ўқувчидан бироз кенгроқ тушунчага эга бўлиш, воқеа — ходисаларнинг ички томонини чуқурроқ мушоҳада этиш талаб этилади.

Юқорида келтирилган «Амир Умархоннинг канизи» воқеаси тасвирини таҳлил қилиб кўрайлик:

Ёзувчи сўзларига ишонадиган бўлсак «Амир Умархоннинг канизи» воқеасини баён қилишдан мақсад — нуфузли шарият пешволари зурриёди бўлган Солиҳ Маҳдумнинг қандай қилиб бечораҳол кишилар қаторига қўшилиб қолганлигини ўқувчига етказишдир. Аммо бироз фикр қилиб кўрилса, бу ердаги «коса тагидаги нимкоса»ни пайқаш қийин эмас: аввало Солиҳ маҳдумнинг етим ва бечораҳол бўлиб қолиши тўғрисида бутун бошли тарихий воқеани анча — мунча тафсилотлари билан баён қилиш — мумтоз адабиёт нуқтаи — назаридан — бироз ғариброқ туюлмайдими? Ахир бу мумтоз адабиётнинг энг биринчи шартларидан бири — мақсадни ўлчовли сўзларда баён қилиш эмасми?

Ушбу тарихий воқеа баёнидаги ҳажвий руҳ, қўлланилган тил ва ифодалар, қатор — қатор қочириқ ва киноялар ҳам бу ерда адиб томонидан тилга олинган «мақсад» ва «керакли нуқта»лардан бўлакчароқ, анча чуқурроқ ва бизнинг назаримизда асардан кўзда тутилган туб мақсад яширинганлигидан далолат беради. Бу ерда ҳам худди «Ўткан кунлар»даги Мусулмонқул воқеасида иштирок қилган уламолар тоифаси ҳақида гап боради. Ҳар икки воқеа иштирокчилари бўлган бу уламолар айтиб бир хулқни намоён этадилар, яъни улар ҳар бир воқеа — ҳодисани баҳолашда, уни шаръий ёки ношаръий деб эълон қилишда ўз валинеъматлари ва бинобарин манфаатлари нуқтасидан туриб иш кўрадилар.

Агарда биз мана шу уламоларга оддий диндор шахслар сифатида эмас, балки давлат бошқарувида маълум мавқега эга бўлган мансабдорлар тоифаси сифатида қарайдиган бўлсак, ёзувчи бу икки воқеа тасвиридан кўзда тутилган иккинчи, шу икки асардан кўзда тутилган бош ғояни кашф этишга йўл топган бўлаемиз.

XIX – аср ўрталаридаги Ўрта Осиё хонликларидаги идора усули Исломиий, яъни шариатга асосланган давлатлар бўлиб, уларда дунёвий эмас, балки шариат қонунларига амал қилар эди.

Мана шу ерда Отабекнинг Шамай хотироти масаласига яна қайтамиз. Эсингизда бўлса Отабек хонликдаги идора усулини ўрис идора усули билан алмаштиришни орзу этганида нимани назарда тутганлиги бизга қоронғилигича қолиб кетган ва бу масалага ёзувчи изоҳ бермаганидек, биз ҳам изоҳни кейинги ўринга сурган эдик. Менимча бу масалага ойдинлик киритиш вақти келди. Отабекка намуна бўлиб кўринган ўрис идора усулининг шариатга асосланган хонлик идора усулидан устунлиги, унинг дунёвий эканлигида эди. Мана шу исломий саналган, шариат қонунлари асосида бошқариладиган давлат тузуми шароитида қонунлар ёки бошқача айтганда шариат ақидаларини шарҳлаш, ҳаётга тадбиқ этиш, ҳар бир ишни шаръий ёки ношаръий деб фатво бериш – уламо синфининг имтиёзи эди. Бу уламолар синфи эса, ўз моҳиятига кўра ҳоким табақага мансуб бўлиб, ҳаётдаги ҳар қандай ўзгариш, илму – фандаги ҳар қандай янгилик, ижтимоий ҳаётдаги илгари силжиш бу табақанинг ҳукмронлигини хавф остида қолдирар эди. Улар буни жуда яхши англар эдилар. Ўз – ўзидан табиий равишда ҳар қандай ўзгариш, янгиликка душманлик кўзи билан қарар эдилар. Бутун ислом оламини таназзул тумани чулғашига сабаб шу эмасми?

Исломий яъни шариат асосида бошқариладиган давлатчилик шароитида нима сабабдан шариат рукнларининг бузилиши оммавий тус олиши, бу идора усулининг тараққиёт йўлига ғов бўлиб қолиш сабабларини чуқурроқ таҳлил қилиш вазифасини кейинроққа қолдирамиз.

Мана энди ёзувчи ҳар икки асарда киноялар,

қочиримлар, рамзлар билан тасвирлаган манзаралардан кўзда тутилган мақсад ойдинлашади. Адиб нима учун «мусулмонобод», «Хўқанди Фирдавсмонанд» ибораларини қўштирноқ ичида ишлатганлиги ҳам аён бўлди.

– Мана шу ерда ўқувчи кўнглида бир савол пайдо бўлса ажабмас:

– Модомики Абдулла Қодирий бизни шунча кулфатларга дучор қилган асл сабаб нимадан иборатлигини билар экан ва ўз романларида юқорида зикр этилган ғояни ифода этмоқчи экан, буни унча – бунча одам тушунавермайдиган рамзлар, киноялар либосига, сирлар пардаси остига яширишга қандай ҳожат бор эди? Шу ўринда бир ривоятни эътиборингизга ҳавола қилишни ўринли деб топамиз: – Мол – мулки беҳисоб бир бойнинг ёлғиз бир ўғли бўлиб, отаси қанча ишбилармон бўлса, бу шунчалар исрофгар ва майпараст эди. Бойвачча отанинг насиҳатларини қулоғига олмас, кунларини ўзига ўхшаган аҳмоқ, майпараст улфатлар даврасида ўтказар, ақлу – ҳушдан бегоналикни ўзига касб қилиб олган эди. Панду – насиҳатларининг бекор кетаётганлигини сезган ота охириги насиҳатида шундай дебди:

– Ўғлим, кўп насиҳатлар қилдим, ақлу – ҳушга чақирдим, асло сенга кор қилмади. Менинг умрим охирига қолди: сезиб турибман, бу кетишингда минг машаққатлар билан йиғилган бу давлатни барбод қиласан, бир бурда нонга зор бўласан. Ҳозир дўстингман деб юрганлар ўша пайтда ҳолинг қандай деб сўрамайдилар, эшигидан борсанг итдек қувлаб соладилар, охири жонингдан тўясан. Сенга қанчадан – қанча насиҳатлар қилдим, кор қилмади. Энди охириги сўзим: бир кун келиб жонингдан тўйиб, ўзингни осмоқчи бўлсанг, дуч келган жойга осма, мана шу

овлоқ уй, мана шифтда илгак, ўзингни шунга остигн.

Беғам бойвачча отанинг бу насиҳатини ҳам аввалгилари қатори «хўп — хўп» билан қулоғи ён — веридан ўтказиб юборибди. Тез орада ота бандаликни бажо келтириб, беҳисоб мулк исрофгар, майпараст бойвачча тасарруфига бутунлай ўтибди. Айшу — ишрат, майпарастлик билан кунлар ғазиллаб ўтибди, ҳадемай ота каромат қилган кунлар ҳам келибди: бойвачча бир куни мундоқ қараса, дастурхон бўш, улфатлар йўқ, мол — мулк соврилиб битган: улфатлари, аввалги қадрдонлари энди танишмас эмиш: ҳаммалари итни ҳайдагандек эшигидан уриб ҳайдашибди: Ҳунарсиз, қора меҳнатга ўрганмаган бойваччанинг қора кунлари бошланибди: бир бурда нон учун не — не эшикларга бош урибди. Охири жонидан тўйиб, қўлига арқон олибди, ўзини осибди: Шунда илгак бойваччанинг эсига отасининг сўнги насиҳатлари тушибди. Ўз вақтида ота насиҳатларига қулоқ осмаганидан қаттиқ пушаймон бўлибди ва кел, ҳеч бўлмаса падари бузрукворимнинг охири васиятини бажарай деб, ота айтган уйга кириб, шифтда осибди бўлган илгакка ўзини осибди: Шунда илгак бойваччанинг оғири билан қўпорилиб, шифтга суваб, беркитиб қўйилган олтинлар бойвачча устига тўкилибди: Бойвачча отасининг ақлу — заковатига қойил бўлиб, отасининг дуойи — жонини қилибди ва ғайрат билан ишга киришиб, кетган мол — дунёсини қайтарибди.

Қиссадан ҳисса: Абдулла Қодирий худди ўша доно ота каби иш тутади: хазинани зарношуносдан яширади: гавҳар оёқ остида ётганида қадрли бўлармиди? Абдулла Қодирийни бир пайтлар эски услуб ёзувчиси деб ғовға солғучиларга буюк адиб томонидан берилган жавобни кўпчилик яхши билса керак: «...Халқимиз неча — неча асрлардан бери

достонлар, афсоналардан озиқланиб келди...» Мана шу эски услуб, яъни шарқ адабиётининг энг кўзга кўринган ўзига хослиги ҳақиқий маънони чиройли ташбеҳлар, қизиқарли воқеалар тасвири ортига яшириш эмасми? Шарқ мумтоз адабиётида фикрни тўғридан – тўғри, таъбир жоиз бўлса ялонғоч ҳолда тақдим этилганини кўрганмисиз? Алишер Навоийнинг «Қаро кўзим» ғазалини бир эсланг: адабиётшунослар неча – неча замонлардан бери таҳлил, тафтиш этадилар, аммо ҳали – ҳануз таҳлил қила олдим, маъносига етдим дегучи мард топилармикин?

Абдулла Қодирий мана шу Шарқ фалсафаси, Шарқ адабиёти сарчашмаларидан баҳра олиб улғайган, вояга, камолга етган ёзувчидир: Демакки, унинг асарларида ҳам мана шундай яширин ганжина, зарношунослар кўзидан беркитилган дурри бебаҳолар бўлиши табиий эди.

Албатта юқорида келтирилганлардан ташқари масаланинг иккинчи муҳим жиҳати ҳам бор: «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ёзилган даврларда халқ орасида руҳонийлар таъсири жуда кучли эди ва ёзувчи бунга эътиборга олишга мажбур эди. Чунки исломий давлатчилик шаънига айтилган фикрлар худди ўша уламолар томонидан нотўғри талқин қилиниб, ёзувчи «даҳрий» деган «фатвойи баҳайбат» бериб юборилиши мумкин эди. Бу эса асарнинг халқ орасида кенг тарқалишига тўсқинлик қилиши турган гап эди.

Ҳатто яқин – яқинларгача ҳам бу адиб ижодидаги уламолар, эшону, муллалар устидан қилинган кулгу – ҳажвиялардан Абдулла Қодирий «атеист» деган хулоса чиқариб қўювчилар йўқ эмасмиди? Ваҳоланки, Абдулла Қодирийнинг бутун ҳаёти, ижоди ул зотнинг комил иймонли мусулмон эканликлари га гувоҳдир. Ул зот динга эмас, диннинг ҳоқимият қуролига

айланишига қарши эдилар.

Абдулла Қодирий асарларининг бугунги ҳаётимиздаги қимматли, аҳамияти нимада? Биз бу асарларда илгари сурилган ғоялардан бугунги ҳаётимиз учун керакли сабоқлар ола биламизми? Бугунги кунларимизда ҳам айрим юртдошларимиз, айниқса ёшларимизнинг ақидапарастлик тузоғига илиниб, исломий давлат, исломий жамият ҳақида хомҳаёлларга берилиб юрганликлари кишини ҳам афсуслантиради, ҳам таажжубга солади.

Абдулла Қодирий «мусулмонобод» жамиятнинг асл башарасини эрмак учун чизмагандирлар: сизу — бизга ўхшаган гофил, оғзинг қани деса қулоғини кўрсатадиганлар ибрат олсин деб умид қилгандирлар. Наҳотки яна ўша эски замонларга қайтсак? Наҳотки тақдиримизни яна ўша гоҳ Мусулмонқул, гоҳ Худоёрхон, гоҳ Мадалихону — гоҳ амир Ботирхон қўлида қўғирчоқ бўлган уламо қўлига топширсак?

Асл айнимас сўзи хўб сўз. Абдулла Қодирий ижоди битмас бир хазина: муҳаббат шайдолари ундаги гўзал севги қиссаларидан завқланадилар, илм толиблари ундаги заковат булоқларидан симириб, даҳога айланадилар, илми сипоҳгарчилик талабида бўлганлар эса сиёсатни ўрганадилар.

Буюк адиб айтганча: «Бу икки китобни бир марта эмас, беш марта ўқиш керак. Шунда сиз турмушни, тарихни, сиёсатни, одобни, тилни ўрганасиз».

МУНДАРИЖА

1. Абадиятга қодир адабиёт (Хондамир Қодирий).....	2
2. Кечмиш (Анвар Обиджон).....	7
3. Кумушбиби ноласи (Муҳаммад Юсуф).....	8
4. Давр соҳиби (Жўра қори Бўтакўз).....	9
5. Дил сўзи (Абдулазиз Мансур).....	11
6. Ўзбек романчилигининг шоҳ асарлари (Ваҳоб Раҳмон)....	12
7. Андиша (Ҳайридин Султон).....	30
8. Шоирона, дарвешона бир маъно (Ҳайридин Султон).....	45
9. Ажаб саодат (Тоҳир Малик).....	59
10. Ибрат мактаби (Тоҳир Малик).....	76
11. Раъно ва Хайём (Иброҳим Ғофуров).....	96
12. Раънонинг кафши (Иброҳим Ғофуров).....	103
13. Ҳаёт ва адабиёт ҳақиқати (Ҳабибулла Қодирий).....	108
14. Ишқи мажозийми ёки илоҳий? (Баҳодир Муродали)....	124
15. Абдулла Қодирий этнографияси (Асқар Мусақулов).....	130
16. Ўзбек оймнинг «кашфиёти» (Асқар Мусақулов).....	147
17. «Меҳробдан чаён» рўмонида бадий услуб ва ифодалар (Алибой Қаҳрамонов).....	153
18. Адибнинг кулгуси (Умарали Норматов).....	170
19. Қатагон тўрини солганлар (Бойбўта Дўстқораев).....	189
20. Тил жазби (Ёрмат Тожиев).....	201
21. «У меҳмонлар каби эди» (Илҳом Орипов).....	212
22. Бизга кераклик нуқта (Абдураҳим Маманов).....	217